

Goldziker 189.

EMLÉKKÖNYV

A FERENC JÓZSEF ORSZ. RABBIKÉPZŐ INTÉZET

ÖTVEN ÉVES JUBILEUMÁRA

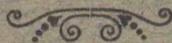
1877—1927.

II. kötet:

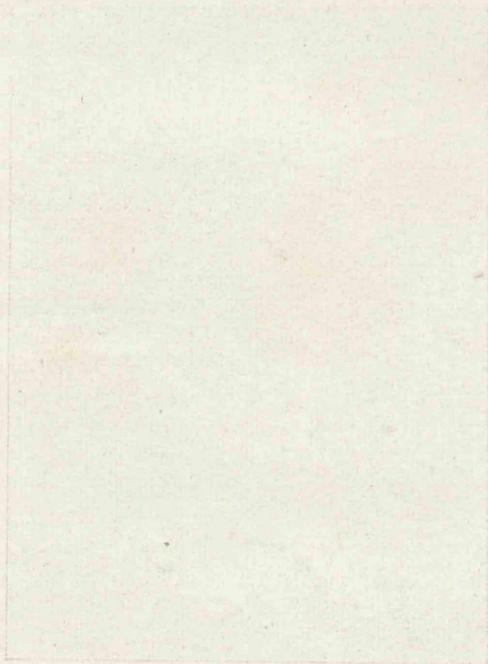
Az intézet elnökei, tanárai és tanítványai

KIADJÁK:

Dr. BLAU LAJOS, Dr. HEVESI SIMON, Dr. FRIEDMAN DÉNES

BUDAPEST 1927

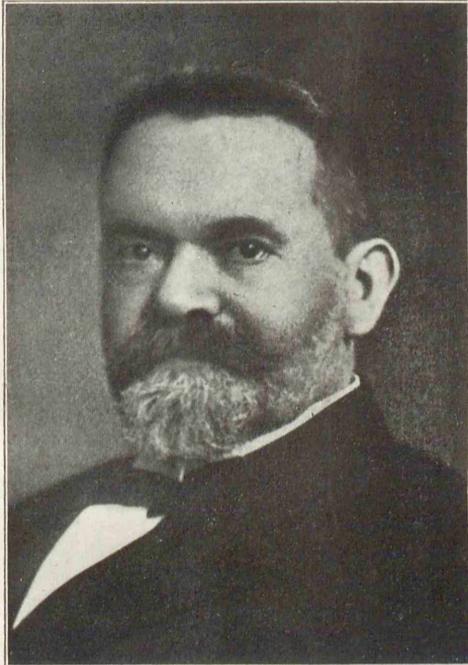

SZÉKELY FERENC
udvari tanácsos, elnök

EMLEKKÖNYV

1881-1882 ÉVI ÉS KÉSŐBBI INTÉZKEDÉSEK INTÉZKEDÉSEI

ÖTVEN ÉVES JUBILEUMÁRA

DR. BLAU LAJOS
igazgató

EMLÉKKÖNYV

A FERENC JÓZSEF ORSZ. RABBIKÉPZŐ INTÉZET

ÖTVEN ÉVES JUBILEUMÁRA

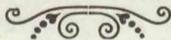
1877—1927.

II. kötet:

Az intézet elnökei, tanárai és tanítványai

KIADJÁK:

Dr. BLAU LAJOS, Dr. HEVESI SIMON, Dr. FRIEDMAN DÉNES

BUDAPEST 1927

EMLEKKÖNYV

A RÉGNYI JÓSEF ORSZ. RABBIKÉPZŐ INTÉZET

ÖTVEN ÉVES JUBILEUMÁRA

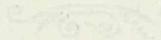
1817—1917

II. kötet

Az intézet elődei, tanárai és tanítványai

I. kötet

DR. BLANKFALUSI DR. HEVESI SZIMON DR. VITTMANN RÉNYEI

Neuwald Illés utódai, könyvnyomda. Budapest, VIII., Üllői-ut 48.

TARTALOM.

	Oldal
<i>Dr. Hevesi Simon</i> , pesti vezető főrabbi, az Országos Rabbiegyesület elnöke: A Jóbel ünnepén	1
A Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet elnökei, tanárai és tanítványai:	
<i>Dr. Blau Lajos</i> , igazgató: Bevezetés	5
<i>Székely Ferenc</i> , udvari tanácsos, a Vezérőlbizottság elnöke: Mezey Ferenc	7
<i>Dr. báró Kohner Adolf</i> , a Vezérőlbizottság tagja: báró Hatvany József	9
<i>Dr. Groszmann Zsigmond</i> , pesti rabbi: Schweiger Márton	11
<i>Dr. Endrei Simon Henrik</i> , a pesti chevra kadisa igazgató-főtitkára: Simon József	14
<i>Dr. Kiss Arnold</i> , budai vezető főrabbi: Bacher Vilmos	18
<i>Dr. Bernstein Béla</i> , nyiregyházi főrabbi: Bloch Mózes	29
<i>Dr. Kecskeméti Ármin</i> , makói főrabbi: Kaufmann Dávid	35
<i>Dr. Heller Bernát</i> , a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet tanára: Goldziher Ignác	45
<i>Dr. Wallenstein Zoltán</i> , pécsi főrabbi: Klein Miksa.	58
<i>Dr. Herzog Manó</i> , kaposvári főrabbi: Brill Sámuel Löw	61
<i>Dr. Friedmann Dénes</i> , újpesti főrabbi: Deutsch Henrik	65
<i>Dr. Kálmán Ödön</i> , kőbányai főrabbi: Kohn Sámuel	67
<i>Dr. Winkler Ernő</i> , nagykanizsai főrabbi: Venetianer Lajos	75
<i>Dr. Farkas József</i> , pesti rabbi: Feldmann Mózes	81
<i>Dr. Csetényi Imre</i> , a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet tanára: Bánóczi József	86
<i>Hausbrunner Vilmos</i> , a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet tanára: Bein Károly	90
<i>Dr. Rubinstein Mátyás</i> , szekszárdi főrabbi: Bloch Henrik	93
<i>Dr. Dercsényi Mór</i> ic, a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet tanára: Schill Salamon	95
<i>Dr. Pfeiffer Izsák</i> , monori főrabbi: Lazarus Adolf	97
<i>Dr. Elsass Bernát</i> , landsbergi főrabbi: Schreiner Márton	100
<i>Dr. Goldberger Izidor</i> , tatai főrabbi: Büchler Adolf	106
<i>Dr. Frisch Ármin</i> , az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület Kulturtanácsosa: Krausz Sámuel.	108
<i>Dr. Frenkel Jenő</i> , szegedi rabbi: Guttmann Mihály	112
<i>Dr. Blau Lajos</i> , igazgató: Neumann Ede	117
<i>Dr. Hevesi Ferenc</i> , székesfehérvári főrabbi: Ziegler Ignác	120
<i>Dr. Friedman Dénes</i> , újpesti főrabbi: A Ferenc József Országos Rabbiképző Intézetben felavatott rabbik életrajzi adatai és irodalmi működése	124

DR. MEZEY FERENC

A Jóbel ünnepén.

Csöndesen és szerényen, de nemes öntudattal, bensőségteljes ünnepet ül a Ferencz József Országos Rabbiképző Intézet.

Fennállásának fél évszázadára tekint vissza a Magyar Zsidó Alma Mater, a zsidó tudománynak, a zsidó theológiának tanháza, a Magyar Izrael papnevelő háza, a zsidó szellemi életnek meleg otthona.

Az ünnepet nem hirdeti riadó kürtök ércszava, magas ormokra tűzött zászlók lengése, csöndesen és szerényen mén az ünnep végbe, de nemes öntudattal és bensőséggel.

Bölcséink azt tanítják, hogy az összes folyadékok között az *olaj* az egyetlen, melyet hangtalanul, zajtalanul lehet önteni edényből edénybe. Minden más folyadék ömlősugara csobog és cseveg, az átömlést hangjával kíséri, az olaj az egyetlen, mely nesztelenül, szentséges komoly hallgatással ömlik öntő edényből befogadó edénybe. Zajtalanul, csöndesen áramlanak a próféta igéje szerint is Izrael folyamai, mint az olaj — csendben áradva és termékenyítve, csendesen hömpölyögve messze tájak felé. Az örömünnep olaja — semen szósaun — ily csöndesen, zajt nem keltve, ily csöndesen suhan.

De bensőségteljesen és nemes öntudattal. E bensőségteljes hangulatot átélik és átérzik az intézet tanárai, tanítványai, rabbiálásokban működők és a hivatásukra készülők. Átérzik az intézet vezető és felettes hatóságai és bizonyára a magyar zsidó hitközségek is, melyeknek az anyaintézet vallástanítókat és lelki vezetőket adott.

És átéljük mindannyian a nemes öntudat lelki örömét. At-érezzük, hogy az Országos Rabbiképző Intézet nagy hivatást töltött be a magyar Izraelben.

Szkeptikus válságok korszaka után, mikor a modern műveltség varázsa magával ragadta a lelkeket és az annak idején sokat emlegetett „korszellem“ föltétlen egyeduralomra tett szert a lelkek fölött és elhomályosította a régi értékeket és feltétlen behódolást követelt, oly időszakban, mikor műveltek és félműveltek ennek a korszellemnek jelszavait hordták ajkukon és maguk mögött érezve a kor áramát és a szellemi élet fölött uralgó elmék irányzatát, szinte támadólag léptek föl a megszentelt hitek és tradíciók ellen: a hatalommal, fénynyel és pompával övezett egyházak is megéreztek a vallásos meggyőződéseket romboló gondolatjárás viharát.

A szent meggyőződéssel hitükhöz ragaszkodók megdöbbenve vonultak vissza szük köreikbe és aggodalommal tekintettek ki, sokszor tanácstalanul, a kihült közömbös vagy sokszor viharzó külvilágba.

Nem a politikai szabadelvűség volt az elvallástalanodásnak oka, hanem az a szomorú körülmény, hogy az emberi jogok előharcosai nem találtak szövetségest az arra leghivatottabb vallási tényezők között, hanem csakis a székszis és pyrrhonizmus képviselői között.

És ebben az időszakban a legsúlyosabb helyzetbe a zsidóság hitélete került, mert a zsidóság maga még a gettó homályából alig szabadulva, annak ködös árnyait szenvedte és annak még nem enyésző hatásai alatt sorvadott. Ekkor *égető korszükséglet* volt a zsidó hitéletet és a zsidó vallásosságot *megmenteni, az igaz haladás kereteibe beilleszteni és a vélt haladás ellenében megvédelmezni.* Égető korszükségletté vált *művelt és tudományos színvonalon álló papokat* nevelni, akik vissza tudják emelni a zsidóságot, a gettók századainak mállasztó nyüge és az új korszak szemvakító fényvillanásai után a Majmonides Mózesek, a Juda Hallévik hiveinek és követőinek zsidó öntudatához és tudással megalapozott vallási meggyőződéséhez. Egyébként a rabbik korszerű tudományos kiképzése *csak visszatérés volt az ősi rendszerhez*; a misna korától kezdve a spanyol korszak végéig a rabbik nagyrészt koruk tudományos színvonalának magaslatán állottak és a filozófia, a matematika, az orvosi tudomány, a csillagászat művelői voltak. A későbbi évszázadok rozsdáját kellett a tudomány és a művelt szellemű vallási tanítás tiszta ércpörölyével a magát elavultnak és fáradtnak érző zsidóság drága vértetéről lekovácsolni és *ez a hivatás a tudományos képzettségű művelt rabbikra várt.*

Mindenütt a komoly és művelt zsidóság köreiben megindult a mentő munka, szemináriumok, tudományos alapon élő rabbiképző intézetek keletkeztek és magyar hazánk nem tartozott az utolsók sorába azon országok között, melyek anyaföldjének talaján korszerű papnevelő zsidó tanház, rabbiképző intézet emelkedett.

A magyar nemzet magas tanügyi és vallásügyi kormánya ugyancsak nemes öntudattal tekinthet arra a magyar szellemet és vallási szellemet hűséges gonddal ápoló *kulturintézetre*, melyet 50 éven át istápoló jóakarattal és becsüléssel, válságos időkben fokozott áldozatkész gondossággal erősített.

Az intézet eddig betöltötte hivatását. Vezetői, működő tanárai és neveltjei meglelégedéssel tekinthetnek vissza a múltba és reménységgel pillanthatnak a jövőbe.

Ez a könyv föllebbenti a múlt idők fátyolát. Elénk tárulnak az intézet küzdelmei és munkaeredményei. És elénk tárulnak, miket a fátyolszövő idő eltakarni készült — emlékeink. Az én emlékezéseim azokhoz fűződnek, kik az elmúlt fél évszázad első felében fejtették ki áldásos működésüket.

Bloch Mózes sastekintetével, oroszán fejével, mintha a *merkába* lényei adtak volna neki vonásaikból, kik az isteni dicsőség trónszekere mellett állanak. Bloch Mózes, a talmudtudás atyámestere.

Brill Sámuel Lőb hófehér galambösz fejével, az emberi tiszteletreméltóság csodás jelensége, lánglelkű ember, szikrázó szellem, tudományának fanatikusa. E két szentéletű igaz jámbor talmudi világtekintélye és rengeteg tudása vetett fényt az intézet életére.

Bacher Vilmos, a lelkiismeretes tudós, a világneves szakember, a gondos ismeretgyűjtő, garmadázó és halmozó, a párját ritkító bibliakutató és nagy exegeta.

Kaufmann Dávid, a ragyogó szellemű, sokoldalú történetkutató, bölcsész és szónok, a művészi érzékkel megáldott gazdag lelkületű ember, az áldozatkész kéziratgyűjtő, régi kútfők buvára és modern esztétikus műbarát.

Bánóczi József, a csillogó szemű akadémikus, a csiszolt szellemű stilművész, a magyar irodalomtörténet lelkes kutatója, az ifjúságnak jólelkű tanácsadója és barátja. Az övével találkozik néhai *Deutsch Henrik* pályája, ki szintén mindkét testvérintézeten

tanított és az autodidakta gazdag tudásával és eredetiségével tett benyomást tanítványaira.

És a többiek mind, a kezdő ifjuság nevelői: *Schill* Salamon, a klasszikus irodalomnak és a héber bibliának mélyen szántó ismerője, markáns egyéniség, akire tanítványai úgy emlékeznek, hogy nála kellett és tőle lehetett tanulni; *Bein* Károly, a csendes és szelid, kimért és harmonikus egyéniség, akinek az egész lénye matematikailag szép volt, komoly kötelességteljesítésének csendes melancholiájával; *Bloch* Henrik, a világtörténet lélekteli előadója, aki egész életén át fiatal lelkü maradt — mindnyájan kiérdemelték tanítványaik háláját és — kegyeletét! Az időtávlal talán kissé eszményesíti őket, de nekünk úgy kedvesek, amint valósággal voltak.

Az első, klasszikus tanári kar összes tagjai, az intézet „hős-korának“ első héroszai künn pihennek már mind a drága hant alatt a temetőben — és az intézet neveltjei, a fölavatott rabbik közül is már elmentek, pihenőre tértek *huszonnégyen*. Kegyeletünk őrzi emléküket. És hálás kegyelet száll a második tanári generáció nagy halottainak, *Goldziher* Ignácnak, *Kohn* Sámuelnek, *Venetianer* Lajosnak, *Feldmann* Mózesnek és az ifjan elhunyt *Klein* Miksának sírjai felé emlékező tanítványaik szívéből.

Százharmincöt rabbit avatott föl ötven év alatt az Országos Rabbiképző Intézet, ezek hazánkban és részben a külföldön a hitéletet ápolják, vagy a tudományt hirdetik, vagy a vallásoktatás terén szereznek érdemet.

Az Intézet 50 éves multjára nemes öntudat érzésével pillant-hatunk. De nyugodt lélekkel tekinthetünk előre is, a jövő felé. Talán új feladatok elé állít bennünket, az anyaintézetet és annak hí fiait, az élet. A multból erőt merítve nézünk a jövő elé és vállaljuk kötelességeinket, vállaljuk föladatainkat.

Csendes örömmel, szent meghatottsággal, hű kegyelettel, szerénységgel, bensőséggel és nemes öntudattal *ünnepelünk*.

Budapest.

Dr. Hevesi Simon

a jub. biz. elnöke.

A Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet elnökei, tanárai és tanítványai.

Bevezetés.

Az intézet 50 éves jubileuma alkalmából tervbe vettük az intézet történetének megírását. Gazdag, változatos és érdekes történet. Fájdalmunkra, akik erre hivatottak voltak és vállalkoztak, *Mezey Ferenc*, a vezérlő bizottság elnöke és *Klein Miksa*, az intézet tanára és jegyzője, elhaláloztak, mielőtt szándékukat megvalósíthatták volna és reám hárult e fontos feladat. Idő és tér hiánya folytán ezt nem teljesíthettem, de »Az intézet első 50 éve« cím alatt képet adtam az intézet multjáról, melyet átéltem, abban az ünnepi könyvben, melyet dr. *Kohut G. A.* New-Yorkban élő hazánk fia költségén szerkesztettem.

Az ennek a dolgozatnak ott jutott tér nem fogadhatta be az itt következő *életrajzokat*, sem pedig a *felavatott rabbik*, bár rövid, *életrajzi adatait*. Meg kellett ott elégedni a névlajstromokkal. Átvettem tehát az életrajzokat a Magyar Zsidó Szemle ez ünnepi számába, amely külön könyvalakban is megjelenik. A két ünnepi könyv kiegészíti egymást.

Az »*Alexander Kohut Memorial Foundation*« költségén nyomott diszes mű az említett első helyen álló magyar nyelvű történeti visszapillantáson kívül hét tudományos értekezést tartalmaz, melyeket az intézeten jelenleg működő tanárok irtak héber és német nyelven (5 héber, 2 német), miniatűr képet adva az intézeten folyó tudományos munkásságról a magyarul nem értő tudós világnak, amellyel intézetünk fennállása óta élénk összeköttetésben állt. Az utolsó tíz

évben a nyomasztó helyzet folytán intézetünk Értesítői tudományos munkát nem közölhettek, sőt az Értesítőt magát is csak magyar nyelven adhattuk ki, minek folytán a kapcsolat a testvérintézetekkel, a külfölddel általában, intézetünk presztizsének kárára, meglazult. Ezt a kapcsolatot a szóbanforgó művel újból felvettük és reméljük, hogy a hazai hittestvérek támogatásával megszakítás nélkül folytathatjuk. *Székely* Ferenc ur, udvari tanácsos, a vezérlő bizottság új elnöke, e célt szolgáló alap megteremtését a kezébe vette, miben őt felekezetünk legjobbjai támogatják és így a siker biztosnak tekinthető.

Az itt következő életrajzok nem kimerítőek, csupán vázlatok, melyeknek célja, hogy a vezérlő bizottság elnökeinek és a tanároknak munkásságáról a művelt közönség képet kapjon. Az élők működése a jelen nemzedék előtt ismeretes lévén, csak az elhunytak működését mutatjuk be, leróva hálás kegyeletünket eltávozott jeleseink iránt. Kivételt csak az intézet külföldön működő kiváló neveltjeivel tettünk, kik a magyar névnek és intézetünknek a távolban becsületet szereztek. Tekintsék jeles testvéreink ez ünnepi megemlékezést elismerésünk és hálánk jelének. Ha terünk nem volna szűkre szabva, a külföldi rabbiképzőkön működő három tanár, illetve igazgató mellett több külföldi rabbiról emlékeztünk volna meg, nem csupán egyről, *Ziegler* Ignác Karlsbad neves rabbijáról, aki egyébiránt a legrégebbek közül való. A tanárok életrajzainak közlésénél a sorrendre súlyt nem helyeztünk, első helyre azonban mégis *Bacher* Vilmos, *Bloch* Mózes, *Kaufmann* Dávid életrajzait tettük, kik intézetünk első tanárai voltak és életük munkájával hirnevét megalapították. Hozzájuk csatlakozik *Goldziher* Ignác, aki szintén majdnem egy emberöltőn át tanított nálunk. E négy nagytudományu férfiu hirneve örök fényvel ragyogja be a magyar Rabbiképzőt. Halhatatlan műveik a mi kincsünk, szellemük él közöttünk.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

Mezey Ferenc.

1860—1927.

Utoljára a Zsidó szeretetházban beszéltem vele, június 26-án a VI. Izraelita Községkerület közgyűlése után, mely őt egyhangulag megválasztotta a Községkerület és ezzel de facto az Országos Iroda elnökévé. Én elnököltem a közgyűlésen, Kálmán Ödön barátom, az ujjpesti hitközség kitűnő elnöke volt annak jegyzője, bennünket bizott meg a közgyűlés, hogy vigyük el a híradást a megválasztott új elnöknek. A Zsidó szeretetház egy szép, tágas és világos szobájában találtuk őt. A szobában kivüle még két nőrokona volt, kiknek szeretetteljes gondja vette őt körül súlyos betegsége alatt. Ő maga egy karosszékben ült, vagyis inkább gubbaszkodott. Szemei le voltak hunyva, melle nehezen zihált, gondolatai Isten tudja, hol vándoroltak és általában azt a fájdalmas benyomást keltette, hogy féllábbal már odaát van, ahol megszűnik az emberi tülekedés, ahol béke és nyugalom környezi az élet fáradt vándorát. Mély részvéttel szivemben léptem hozzá, hogy küldetésemnek megfelelően, közöljem vele a választás eredményét. És ime, csuda történt. A közélet veterán harcosában a vas akarat, az évtizedes önfegyelmzés egy rövidke időre legyőzte a halálos bénultságot. Még egyszer — talán utoljára — visszatért a tulsó partról és halk hangon bár, de jól megválasztott szavakban, tömör és logikus gondolatokban köszönetet mondott megválasztatásáért és — keserű iróniája a sorsnak — rövid programot adott az Országos Iroda jövő feladataira nézve. Mélyen meghatva, könnyekkel szemünkben, távoztunk onnan.

Hat nappal ezután dr. Mezey Ferenc elköltözött az élők sorából.

* * *

Ennek a lapnak legutóbbi száma közölte már gazdag életének főbb eseményei.* Csak vissza akarom még egyszer idézni mindnyájunk emlékébe rendkívül érdekes és markáns alakját, mely évtizedeken át kimagasló helyet foglalt el felekezetünk életében, körülülve rajongó barátoktól és elkeseredett ellenségektől. Mert közönyös ritkán maradt valaki vele szemben. Vagy barátja lett vagy ellensége. De ha ellensége volt is bőven, olyan egy sem akadt, aki kétségbe vonta volna nagy képességeit, kiváló tudását, jellemének tisztaságát, a felekezet ügyeinek elsőrendű ismeretét. Sok vezére van a magyar zsidóságnak, a felekezeti sajtó hetenként ujakat nevez ki, de Mezey Ferenc, aki ilyen vezéri kinevezést emlékezetem szerint sohasem kapott, tényleg

* M. Zs. Sz. 213—216. o. Dr. Friedmann Dénes: Dr. Mezey Ferenc.

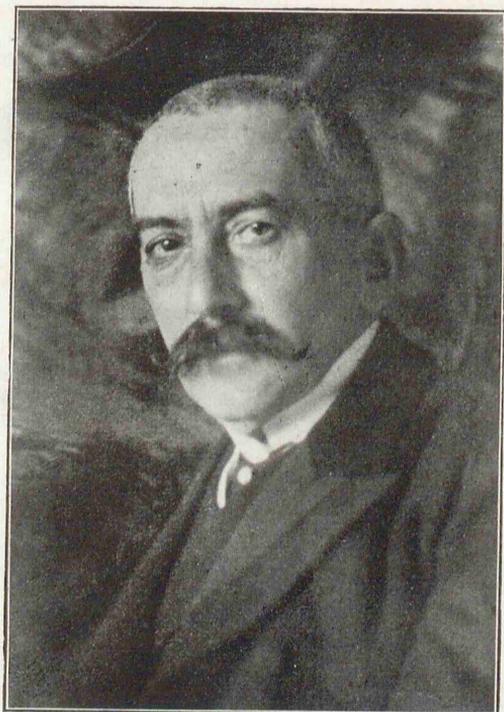
évtizedeken át egyik legsúlyosabb és leghivatottabb tényezője volt a zsidó közéletnek.

Zsidó közélet! Az egyik szemünk sir, a másik nevet. Egyfelől jogos büszkeséggel emlékezünk meg róla, hiszen előttünk áll az önzetlenségnek, a nemes idealizmusnak számos példája, annak a képe, hogy érdemes férfiak keresve keresik azokat a nobile officiumokat, azokat a fizetéstelen, de gyakran nagy munkával, nagy felelősséggel és mindig ezer bosszúsággal járó állásokat, melyekkel felekezetünk jutalmaz és kitüntet. Viszont hol találunk annyi kicsinyes viszálykodást, a gyermekes hiúság annyi ríktó példáját, a naivitásig menő hálátlanság annyi mulatságos esetét, a szereplési viselkedés, a minden áron érvényesülni akarás, a kritikának ilyen tultengését, mint mi közöttünk, felekezetünk életében. Hogy egy kiváló ember ilyen viszonyok között keresse és hiven teljesítse élete munkáját, ahhoz ritka önfeláldozás és a zsidóság mély és nagy szeretete szükséges.

Hogy a zsidóság, a magyar zsidóság ez a mély és igaz szeretete megvolt Mezey Ferencben, eziránt vita nem lehet. Hiszen kétségtelen, hogy ilyet kiváló elmével, ily nagy munkabírással, mely még hozzá nagy eréllyel és jó fellépéssel párosult, bármely pályán sokra vitte volna, tisztem fel az ügyvédi, a birói vagy a politikai pályán. Jó, hogy nem tette. Hogy megmaradt a felekezetünk szolgálatában, saját belső ítélőszéke előtt letéve a szegénység fogalmát.

A szegénység, de nem az engedelmesség fogalmát. És itt jutottam el ahhoz a kényes ponthoz, melyet el nem kerülhetek, ha hü képmását akarom adni Mezey Ferencnek, aki keménykötésű, gerinces ember volt és a saját jól megalapozott véleményét senki másénak alá nem rendelte. Bizony erős harcai voltak akkori elnökével, jó Winterberg Gyulával, amikor még a Chevra Kadisa titkára volt és kemény harcai voltak azóta is a Pesti Izraelita Hitközséggel, az Országos Irodának, ennek a törpe mamának óriási gyermekével. Hogy kinek volt igaza ezekben a harcokban? Isten tudja. Kár volna firtatni, hiszen Mezey Ferenc azóta Winterberg Gyulával karonfogva sétál Éden kertjében és ami nézetkülönbség közöttük volt, azt ők már barátságosan elintézték. A Pesti Izraelita Hitközség irányadó emberei között pedig bizonyára nincsen egy sem, aki tisztelettel és kegyelettel nem adózna az ő halhatatlan emlékének, mely mindnyájunknak, minden magyar zsidónak, közkinccse.

Érdes ember volt, de nem rideg. Sőt jó és melegszívű ember volt. Az a sok szegény pap és tanító, kiknek ügyét-baját állandóan gondozta és akiknek segélyezése érdekében állandóan kilincselte a vallás- és közoktatásügyi miniszteriumnál; a Rabbi Szeminárium és a Tanítóképezde szegény növendékai, kik részére fáradhatatlanul kéregetett; az Aggok Háza és a Szeretetház, melyeket, mint Chevra-titkár, Istenben boldogult Winterberg bátyánkkal együtt alkotott, napnál világosabban bizonyítják emberszerető, nemes szívét. De

BÁRÓ HATVANY JÓZSEF

hiszen itt vagyunk sokan, akik jól és közlőül ismertük, akik tanúságot tehetünk mellette, hogy igaz ember volt, hű barát, finom tollú író, jó magyar és jó zsidó.

Az Egek Ura, kit mindig szívében hordott, adjon neki örök nyugalmat és a magyar zsidóság, melynek ügyeit mindig hiven istápolta, tartsa meg őt, sorozza őt be legjobbjai sorába, kiknek emlékét örökké szívében hordja.

Budapest.

Székelly Ferenc.

Báró Hatvany József.

1857—1913.

Amidőn a Magyar Zsidó Szemle részére arra vállalkoztam, hogy H. J. báró életrajzát megírjam, voltaképen részben csak ismétlésekbe bocsátkozhatom, mert az a klasszikus emlékezés, melyet dr. Blau Lajos 1913. november 2-án tartott, a jeles férfinak ugyszólván tökéletes jellemfestését tartalmazta. Mégis, miután felkérték arra, hogy néhai kedves barátom rövid életrajzát adjam, megteszem azt szívesen és annál inkább, mert valahányszor róla megemlékezem, ezt fájó szeretettel teszem, mert a magyar zsidóság egy nagy reménye veszett el benne. Azért mondom, hogy reménye, mert a kegyetlen halál életének ugyszólván delén törte ketté tündöklő pályafutását. Hatvany József báró 1857-ben született Budapesten, hol szülei, kik már akkor a magyar zsidóság körében a legelső sorban állottak, gondos nevelésben részesítették. Budapesten végezte a ker. akadémiaát, majd utána Wienben a »Hochschule für Bodencultur«-ban folytatta tanulmányait. Apja a mezőgazdasági pályára szánta, de már mint magam tudom, őt Wienben is főképen a mezőgazdasági ipar érdekelte és sokat dolgozott Schwachhöfer laboratóriumában. A Hochschule elvégezve, körülbelül 1 évet töltött külföldön, különösen Hollandiában tartózkodott hosszabb ideig. Majd hazatérte után átvette a cég nagykiterjedésű bányásági birtokának kezelését.

A 80-as évek elején a Deutsch Ign. és Fiai-cég mezőgazdasági és gabonapiaci tevékenysége mellett az iparba kezdett bekapcsolódni. Ekkor átvette a nagysurányi cukorgyár vezetését, mint administrateur délégué. 1887-ben elhagyta ez állását és saját vezetésével építette a Hatvani Cukorgyárat, melynek vezetésével élete végéig különösen intenzíven foglalkozott. Ugyancsak ő építette a Sarkadi Cukorgyárat 1910-ben. A cukorgyártás terén elsőrendű szaktekintéllyé képezte ki magát. Ugyannyira, hogy a magyar cukorgyárosoknak a külföldön való tárgyalásokon is megbízott szakértője volt, ugyancsak a kormánynak a bizalmát is bírta ezen kérdésekben, úgy, hogy már 1898-ban a brüsszeli egyezményt megelőző nemzetközi tárgyalásokon, mint a magyar kormány megbízottja szerepelt. 1902-ben a brüsszeli

nemzetközi cukoregyezmény állandó bizottságának tagja lett, 1908-ban pedig az osztrák-magyar kiegyezés vitás kérdéseiben döntő választott bíróság tagja lett.

Mint munkaadót, rendkívül érdekelték és foglalkoztatták a népjóléti kérdések és egy időn át az Országos Munkásbiztosító pénztár elnöke is volt. Munkások és munkaadók közös bizalmából 1907-ben a harmadosztályú vaskoronarenddel tüntette ki a király, később a Ferencz József rend középkeresztese lett, 1910-ben pedig a főrendiház tagjává nevezték ki. A Gyáriparosok Országos Szövetségének alelnöke, a Cukorgyárosok Egyesületének pedig választmányi tagja volt.

Általános műveltsége rendkívüli volt. Fő jellemvonása a komolyság és mindent felülmuló munkakészség. Nem lehetne mondani, hogy azért érzéketlen lett volna az élet örömei iránt, — de alapvonása mégis mindenütt a mélyreható komoly munka. Autodidacta volt abban az értelemben, hogy tudását igyekezett szélesíteni oly körben, mely tanulmányai eredetétől távol állott. Történelem, művészettörténelem, matematika és kémia egyaránt foglalkoztatták. Üzleti teendőinek elvégzése után, szabad óráiban a legkomolyabb szakkönyveket olvasta, melyek más embernél külön munkaszámba mennek. Hatvani kastélyában kisebbszerű csillagdat is rendezett be.

Rendkívül pontos és precíz ember volt, önmagával szemben is kemény disciplinát tartott. É nélkül nem is lett volna képes a munka ily tömegét ily lelkiismeretesen elvégezni. Amellett, mint már említettem, nem zárkózott el az élet vidámabb felfogásaitól sem. Szerette és mindenütt támogatta a sportéletet, maga is passzionátus jó lovas volt. Az összes művészetek iránt nagy fogékonysága volt, különösen finom zenei műveltségét akarnám kiemelni. Jótékony ember volt. Szegény ember portáját támogatás híjján el nem hagyta. Nem kereste a zajos jótékonytságot, hanem közvetlenül adott. És most át akarok térni arra, amiért a mi szívünkhöz a legközelebb állott. Bizonyára a zsidósághoz. Dacára annak, hogy művelődésének menete nem volt alkalmas arra, hogy jámbor zsidó legyen, mégis zsidó maradt testétől-lelkétől. A tradíciót, melyet apja fennen tartott, törhetetlenül ápolta és az volt, amit a németek találóan Ein aufrechter Jude jelzővel jellemeznek. És mert az volt, jelleméből folyt, hogy mindazt megtette a zsidóságért, amire őt állása, vagyona, tudása és jószíve kötelezték. Az Alliance Israelite magyarországi megbízottja volt és mint olyan, egészen kiváló működést fejtett ki. A mi intézetünk vezérlőbizottságának 1906. február 13-tól 1913. július 1-ig volt elnöke. Ezen tisztét örömmel töltötte be és a növendékek jótévője volt. Bőkezű mecénása volt a könyvtárnak és nagy fejlesztési tervei közepette ragadta el a halál. Az IMIT-nek is bőkezű és hivatott elnöke volt. Egyáltalán, ha felekezetünk érdekeiről volt szó, mindenütt meleg érdeklődéssel és nyílt szívvel volt kész az áldozatra. 1913.

július 1-én érte utól a kérlelhetetlen végzet. Tulkorán, tulsokat adott magából, nagy szíve nem birta az iramot és Nauheimben, hol üdülést keresett, érte utól a halál. Siratjuk őt mindannyian, kik ismertük, — barátai voltunk és hitsorsosai.

Budapest.

Dr. báró Kohner Adolf.

Schweiger Márton.

1834—1905.

Az előttünk lebonyoluló napi politika életéből jól ismerjük azt a nem szokatlan jelenséget, hogy minden ujonnan összeült parlament a közélet régi szereplői mellé új embereket is hoz fel a széles néprétegekből. Ez új emberek nagyobb része a feloszló parlamenttel együtt rendszerint le is tűnik a közélet színteréről s csak kisebb, értékes része tudja magát a felszinen tartani. Ezt a jelenséget látjuk az eddig még egyetlen magyarhoni zsidó parlamentnél, a múlt század közepén ülésezett országos zsidó kongresszusnál is. A magyar zsidók által szabadon választott 220 képviselő sorában a zsidó közügyekért már régebben buzgólkodók, vagy azokkal hivatásosan foglalkozók mellett egy sereg *homo novus* is tűnik fel, hogy azután elveszen az ismeretlenség homályában. Azon kevesek közül, kik a kongresszus után is hűséges harcosai maradtak a zsidóság közügyeinek, csakhamar kiemelkedik *Schweiger Márton*, Kecskemét szülöttje és képviselője, a kongresszus háznagya.

Ki volt *Schweiger Márton*? Akkor — 1868. végén gyült egybe az egyetemes gyűlés — egy fiatal, gazdag, független, művelt pesti kereskedő, kinek azonban közszerettségéről nem sokat hallottak kortársai. Ha csak annyit nem, hogy midőn *Szentkirályi Móric* pesti polgármester kezdeményezésére és *Klapka György* 48-as tábornok elnöklése alatt 1867-ben minden polgár egyenjogúsítására törekvő »Egyenlőségi Kör« alakult, *Schweiger* annak igazgatósági tagja lett. De rövid idő alatt a kongresszus egyik legbuzgóbb, legdolgosabb és egyben legnépszerűbb tagja lett, kinek neve csak oly ismertté vált a képviselők között, mint akár *Hirschler*, *Mezei*, *Wahrman* neve. A háznagyi méltósággal járó munkát a legnagyobb lelkiismeretességgel látta el és buzgalmának volt eredménye, hogy a kongresszus legalább külsőségeiben valóságos parlamenti képet nyújtott. Ügyességének köszönhető, hogy a pesti megyeház nagytermében minden pártbeli képviselő kellő módon tudott elhelyezkedni és — ami akkor legalább ily fontos volt — a diéták folyósításában akadály nem állott be, hogy továbbá a karzatokon helyet kapott az érdeklődő nagyközönség.

A sok időt, nagy energiát és türelmet igénylő háznagyi teendők mellett jutott ideje az érdemleges tanácskozásokban való részvételre is. Általános tetszést arattak tősgyökeres magyar felszólalásai, ami

akkor, közvetlen a Bach korszak után, még nem volt mindennapi jelenség.

Nyilván háznagyi érdemeit akarta a kongresszus honorálni, midőn azon bizottságba választotta Schweigert, mely a kongresszus lezajlása után tovább vezette és intézte a fennmaradt adminisztratív ügyeket. Ezen bizottságban is csak oly céltudatos munkakedvvel végezte az önként vállalt feladatot, mint háznagyi hivatalában és ezért, midőn 1871-ben megalakultak a községkerületek, a *pesti kerület* őt választotta elnökül, a községkerületi elnökök pedig az *Országos Iroda* élére állították.

Az Országos Iroda, mely eredetileg csak a kormány és a kongresszusi szabályzatokat elfogadó hitközségek közti közvetítő szerep betöltésére alapított, Schweiger elnöklete alatt a magyar zsidóság érdekeinek szószólója és jogainak kivédője lett. Kortársai feljegyzik róla, hogy ha eredeti eszméknek nem is volt közvetlen kitermelője, de munkatársainak s elsősorban *Simon József* irodai titkár nagykonceptióju terveinek mindenkor igaz megértője és energikus végrehajtója volt. Schweigernek méltóságos hivatalviselése és fáradhatatlan áldozatkészsége volt egyike azon komponenseknek, melyek az Országos Iroda tekintélyre emelkedését eredményezték. Közel három évtizeden át ez irodából indult ki a magyar zsidóság jogait kivédő, pozícióját megerősítő minden eszme, mozgalom és intézmény. Csak példaképen említjük fel, hogy az Országos Iroda szorgalmazására adta ki *Trefort* miniszter 1885. évi szabályrendeletét az *izraelita anyakönyvek vezetése* tárgyában, mely rendelet egyrészt pontosan meghatározta az egyes hitközségek területét és ezzel elősegítette azok megszilárdulását; másrészt az anyakönyvvezető rabbit államhivatali minőséggel ruházta fel, miáltal nagyban emelte ennek tekintélyét. Ugyancsak a Schweiger és Simon által indított irodai sürgetés folytán terjesztetett ki a lelkészi fizetést kiegészítő 1898. évi *kongrua törvény* a rabbikra is, minek áldását főleg a kis hitközségek papjai élvezik. A zsidó vallás recipiálásának hatása alatt 1896-ban megteremtett »*Országos Magyar Izraelita Közalap*« Schweiger elnöklete alatt kezdte meg a magyar zsidóságnak nemzeti szellemben való továbbfejlesztésének munkáját.

Ha kellett, úgy Schweiger sorompóba tudta állítani hivatalos befolyását az igaz ügy győzelmének érdekében. A sötét középkorra emlékeztető tisztaeszlári alaptalan vádaskodást követő antiszemita közhangulatban lefolytatott 1884. évi képviselőválasztásokon néhány antiszemita képviselő kapott mandátumot. Miskolcon is fellépett egy antiszemita jelölt, kinek érdekében — s ez jellemző az akkori közállapotokra — nagy tevékenységet fejtett ki az ottani zsidóság vezető embere, *Popper József* orvos, ki egyébként a zsidó közügyek régi kipróbált harcosa volt s már a kongresszuson is, mint bizottsági előadó, tekintélyes szerepet játszott. Popper viselkedése általános fel-

tünést keltett és Schweiger, mint az iroda elnöke, a zsidó vezérférfiut a liberálizmus és a zsidóság iránti kötelességére figyelmeztette. Az ügynek folytatása is volt. Popper a kultuszminiszternél feljelentette Schweigert, a miniszter kérdőre is vonta őt hivatalos befolylásának kortescélokra való visszaélés címén, — de az antiszemita jelölt mégis csak megbukott, nem utolsó sorban Schweiger ébersége folytán.

Felekezetünk érdekében kifejtett munkálkodása mellett a *közgazdasági életben* is számottevőleg tevékenykedett; több ipari és kereskedelmi vállalatnak igazgatóságában foglalt helyet, a Kereskedelmi Akadémia vezérlőbizottságának és a fővárosi törvényhatóságnak is tagja volt. De újra meg újra csak visszatért a zsidóság ügyeinek szent munkájához.

Schweiger Márton, a művelt kereskedő, lelkes barátja volt a *felekezeti tanügynek*. Már mint fiatal férfiú, azok mellé állott, kik 1866-ban megalakították a tanítók erkölcsi és anyagi érdekeinek megvédésére és a magyar zsidó tanügynek kifejlesztésére szolgáló *Tanítóegyesületet*. Elnöke volt az *Orsz. Izr. Tanítóképző* igazgatótanácsának és a pesti izr. hitközség előljáróságába beválasztatván, mint e nagy hitközség *tanügyi előljárója*, fejtett ki évtizedeken át áldásos működést.

A zsidó tanügy iránti nagy szeretetétől vezéreltetve, különös gondot fordított az *Orsz. Rabbiképző Intézetre*. Sokat fáradozott annak alapításán, odaadással munkálkodott fejlesztésén és büszke örömmel szemlélte felvirágzását. Rabbiképző felállításának eszméje már 1806-ban merült fel hazánkban, azóta is napirenden maradt, míg az 1868—69. évi kongresszus elhatározta, hogy az iskolaalapból elsősorban rabbiképző intézet állítandó fel, mely szigoruan a mózesi-rabbinikus tan alapján áll. A kongresszus szakbizottságot választott, mely a felállítandó intézet számára szervezeti rendet és tantervet dolgozott ki. Schweiger és Simon, mint az Orsz. Iroda vezetői, éveken át buzgólkodtak, fáradoztak, dolgoztak, hogy az ujabban és ujabban felmerülő nehézségek dacára is valósuljon meg a kongresszus határozata és hogy a szakbizottság által kidolgozott terv szerint keljen életre a rabbiképző. Így nyílt meg az intézet 1877. október 4-én, fényes keretek között. Schweiger Mártonnak megvolt az a lelki öröme, hogy mint az Iroda elnöke, egy jól átgondolt, történelmi áttekintést nyújtó beszédben, elsőnek üdvözölhette az intézet megnyitására egybegyült előkelőségeket és diszes közönséget.

Az Orsz. Rabbiképző Intézet a kultuszminiszter felügyelete alatt áll, a közvetlen vezetést pedig a miniszter által kinevezett 24 tagu *vezérlőbizottság* gyakorolja. Magától adódott, hogy Schweiger a vezérlőbizottság tagja lett és hogy a bizottság őt választotta elnökül, valamint a növendékeket segélyező »Éc Chájim« egylet is. Közeli három évtizeden át, mindhalálig, állott a vezérlőbizottság élén és

midőn 1905. december 31-én bekövetkezett halála után a tanári kar nevét, az intézet jótéveit megörökítő márványtáblába vésette, csak azt a valóságot rögzítette meg, mit Schweiger Márton öncselekedeteivel vésett be aranybetűkkel az ujkori magyar zsidóság történetének márványlapjába: fáradhatatlan munkása volt a hazai zsidóság szent ügyének és multhatatlan emlékü jótévője a magyar zsidó Alma Maternek.

Budapest.

Dr. Groszmann Zsigmond.

Simon József.

1844—1914.

Amidőn dr. Simon József kir. tanácsos életéről és működéséről megemlékezünk, meg kell röviden világitanunk a kort, amelyben élt és a viszonyokat, amelyek között működött.

Az 1867-iki kiegyezés, valamint a zsidók emancipációja felkeltette a vágyat a zsidóság ügyeinek rendezése iránt. Szükségét érezte a hazai zsidóság annak, hogy ne legyen hasonló oldott kéréhez. Nem volt a felekezetnek szervezete, csupán hitközségek léteztek, melyek ügyes-bajos dolgaikban a különböző közigazgatási hatóságok önkényének és hozzá nem értésének voltak kitéve. De hogy is lehetett volna kívánni az akkori közigazgatási hatóságoktól, hogy a zsidóság vitás ügyeihez értsenek. Elég bajuk volt azzal, ha ez ügyekben dönteniök kellett. E lehetetlen helyzet érlelte meg az első zsidó kongresszust, melyet az emancipáció után a fenkölt gondolkodású báró Eötvös József hívott össze 1868-ban. Kétségtelen, hogy Eötvös József bárót a legnemesebb szándék vezette a zsidósággal szemben, midőn a kongresszust összehívta és nem rajta mulott, hogy annak tanácskozásai az egész zsidóságra nézve nem jártak azzal az eredménnyel, mint azt remélni lehetett. E kongresszuson feltűnt már egy ifju ember, kit a tapolcai választókerület küldött a kongresszusra képviselőül. Dr. Simon József, dr. Mezei Mórral és Rózsa Izsóval a kongresszus jegyzői tisztét látta el. Tudjuk, hogy a kongresszusi határozatokat a zsidóság egy része nem ismerte el magára nézve kötelezőnek és Eötvös József báró azt az álláspontot vallotta, hogy lelkiismereti ügyekben majorizálásnak helye nem lehet. A kongresszuson talán legtöbbet dr. Simon József dolgozott, aki az 1871-ben életbe hívott országos irodának titkára lett, akit zsidó tudása és jogási képzettsége valósággal predesztináltak erre az állásra.

Dr. Simon József 1844-ben Kapolcson született, ahol szülei jómódu, tekintélyes polgárok voltak. Gondos nevelésben részesült. A középiskola alsóbb 4 osztályát Keszthelyen az ottani piaristáknál végezte és érettségét Pesten a Markó-utcai gimnáziumban tett. Jog-

gyakornok dr. Apáthy irodájában volt. A szülői házban a zsidó érzés mellett zsidó tudást is szerzett, ennek hatása élete egész munkáján viszatükröződött. Alig volt 24 éves, amikor a nagytehetségű fiatal ügyvédet a tapolcai választókerület a zsidó kongresszus képviselőjévé választotta.

A magyar és erdélyi izraeliták 1868. évi egyetemes gyűlése által hozott és Ófelsége által szentesített szabályzatok jóváhagyása után 1871. április 26-án állított fel az országos iroda, amelynek elnöke Schweiger Márton, titkára dr. Simon József lett.

Az országos irodának nehéz volt kezdetben a helyzete. Tudjuk, hogy a felekezet ama része, mely a kongresszusi határozatokat magára nézve kötelezőnek el nem ismerte, mint orthodoxia, külön szervezkedett, statutumokat alkotott, melyek szintén királyi szentesítést nyertek. De volt a felekezetnek oly része is, mely egyik szervezethez sem csatlakozott; ezek, mint statusquo hitközségek szerepelnek az idők folyamán. Nem kívánok e helyen az egyes szervezetek taglalásába bocsátkozni, de kétségtelen, hogy mindegyik szervezetnek a kezdet nehézségeivel kellett megküzdenie.

Mielőtt dr. Simon József működésének méltatásába bocsátkoznék, rá kell mutatnunk az országos iskola-alap keletkezésére és annak lényegére. Az 1848-iki szabadságharcból a zsidóság méltón vette ki részét és mielőtt a zsidóság politikai egyenjogúságát elnyerte volna, már vérevel pecsételte meg e hazához való hűségét. Véraldozattal és anyagi áldozattal egyaránt áldozott a zsidóság a szabadságharc alatt a haza oltárán. A zsidóság eme viselkedése nem tetszett az osztrák köröknek, melyek ezért súlyos hadisarcra rótták meg a zsidóságot. A Haynau-féle hadisarc, melyet a zsidóságra kivetettek, kétmillió forintot tett ki. Nagy áldozat volt ez akkor, melyet a hatóságok az egyes hitközségekre vetettek ki és ez tartozott azt a hivatásból beszédni. Az áldozat azért volt különösen súlyos, mert hisz emellett a kényszersarc mellett a szabadságharccal járó áldozatokat is vállalta a zsidóság önként. A fenti hadisarcot beszolgáltatták, de abban az időben az akkori adminisztráció, vagy talán a sors különös rendelkezése folytán fel nem használtatott. A kiegyezés után rátaláltak a zsidók által befizetett hadisarcra is, amelyet Ófelsége I. Ferenc József a zsidók kérelme folytán visszaadott a zsidó közösségnek. Helyesebben ez összegből egy a kormány kezelése alatt álló királyi alapítvány létesített, mely hivatva volt zsidó kulturális célokat, elsősorban egy felállítandó Rabbiképzőt, szolgálni. A képviselőház is foglalkozott az országos iskolaalap rendeltetésével, mely tárgyalások eredménye lett, hogy az alap kamataiból a két szervezet központi irodája: az Orsz. Rabbiképző és az Országos Izraelita Tanítóképző Intézet tartott fenn és bizonyos zsidó felekezeti alapítványok létesítettek belőle.

Az izraeliták országos irodája dr. Simon József működésével

vette kezdetét. Az országos irodának hivatása volt: »közvetíteni a kongresszusi statutumokat elfogadó izraelita lakosság és a kormány között.« De az iroda dr. Simon József alatt más tevékenységet is fejtett ki. Zsidó ügyekben véleményező közege lett a kultuskormány-nak, ugyisintén a belügyminisztériumnak. Felekezeti ügyek, melyek végső fokon való elbírálás végett a miniszteriumokhoz felkerültek, az iroda véleményezése alapján döntettek el. Csaknem négy évtizeden keresztül fejtett ki dr. Simon József az országos irodában a felekezeti ügyek utvesztőjében uttörő, kiválóan nagyszabású munkásságot. Az előterjesztések és vélemények tizezreit készítette négy évtizedes munkássága alatt. Az ő véleménye alapján készült a kultuszminisztérium 1885. évi 1924. sz. a. kiadott rendelete, mely a felekezeti anyakönyvek és anyakönyvi kerületek szervezetlen ügyét szabályozta és nyugvó pontra juttatta. Az ő elaborátuma alapján készült az 1885. évi 1191. eln. szám alatt kiadott kultuszminiszteri szabályrendelet, mely az izraelita hitközségek és fiókhitközségek ügyeit rendezte. Az ő nevéhez fűződik a tiszzaeszlári per védelmének megszervezése. Felette kényes, nagy tapintatot, önfeláldozó odaadást igénylő munka volt ez, amellyel felekezetünket örök hálaára kötelezte. Felette szük a rendelkezésre álló hely ahhoz, hogy dr. Simon József nagyszabású munkásságát itt részletezzük.

Az ország zsidóságának egy része az orthodox szervezetbe tömörülve, a haladó zsidóság szükségét érezte a rabbiképzés szabályozásának, amire nézve a kongresszusi határozatok intézkedést is tartalmaztak. Az lebegett a zsidóság akkori vezetői előtt, hogy a felekezet papjai a zsidó tudás mellett kellő világi műveltséggel is rendelkezék. Ez a meggyőződés vezette dr. Simon Józsefet is, midőn az Országos Rabbiképző Intézet megvalósítása mellett tört lándzsát. Hosszu tárgyalások előzték meg az intézet létesítését, mely tárgyalásokat mindvégig dr. Simon József vezetett. Hogy ez intézet európai nivóju lett, az az ő éles judiciumának köszönhető, mellyel a tanári kar kiválasztásánál eljár. Rabbi Bloch Mózes a tanári kar elnökévé való megválasztása garancia volt arra, hogy az intézetben a zsidó szellem és tudás fog domináló szerepet játszani. Tanártársait époly éles szemmel válogatta ki, midőn a halhatatlan emlékü dr. Bacher Vilmost és dr. Kaufmann Dávidot nevezte ki a felső tanfolyam tanáraivá, hol az intézet megnyitása után tanítást vállalt rabbi Brüll Sámuel Lów, a pesti rabbiság elnöke is.

Négy évtizeden keresztül viselte Simon József a legnagyobb szeretettel, hozzáértéssel és önzetlenséggel az intézet vezérlőbizottságának, valamint az Izraelita Tanítóképző Intézet igazgatótanácsának előadói tisztét. Annyi odaadással fáradozott az intézet minden rendű és rangu ügyeiben, a tanárok és növendékek ügyes-bajos dolgaiban, hogy valósággal apja volt az intézetnek. Hozzáfordultak tanárok, tanítványok, ha kívánságuk volt.

DR. SIMON JÓZSEF

U

Hogy mily nagyszerű ítélőképessége és emberismerete volt, arra nézve jellemző, hogy dr. Blau Lajos, a Rabbiképző Intézet ezidőszerű igazgatójának, már akkor, midőn a felső tanfolyam második évfolyamának hallgatója volt, megmondatta, hogy az intézet tanári katedrájára van kiszemelve, ami tényleg rövid időn belül bekövetkezett, mert mint köztudomásu, dr. Blau Lajos, mielőtt még rabbi-diplomáját elnyerte, már az intézetben előadójával, Ugyancsak dr. Guttmann Mihály, a boroszlói szeminárium ezidőszerű tanára mellett foglalt állást, midőn erre alkalom nyílt.

Érdekes okmány került a napokban a kezembe. Egy 1877. november 15-én feladott sürgöny, melyben Schweiger Márton, az Országos Iroda és a Rabbiképző Intézet vezérőlbizottságának elnöke közli dr. Simon Józseffel, az Országos Iroda akkor Budapestről távol levő titkárával és a vezérőlbizottság előadójával, hogy Ófelsége, I. Ferencz József az Országos Rabbiképző Intézetet aznap meglátogatta, $\frac{3}{4}$ órát tartózkodott az intézetben és az intézetről a legnagyobb dicséret hangján emlékezett meg és nevét az intézet aranykönyvébe bevezette.

Melegsivü pártfogója volt a tanulóifjuságnak és evégből megalakította az Országos Magyar Izr. Ösztöndíj Egyletet, melynek hivatása volt a zsidó főiskolai és középiskolai hallgatók ösztöndíjjal való támogatása. Felekezeti életünknek legkiválóbbjai részesültek az Ösztöndíj Egylet részéről kisebb-nagyobb ösztöndíjakban, ami nagy mérvben járult hozzá az illetők előmeneteléhez.

Magyarország 1000 éves fennállása alkalmából létrehozta az Országos Magyar Izraelita Közalapot, melynek hivatása volt felekezeti népiskolák létesítése, támogatása, rabbik és más hitközségi alkalmazottak özvegyeinek és árváinak segítése. Sajnos, ez alap is, miután legnagyobb részt állami papírokból volt elhelyezve, a háboru folyamán értékét veszítette és így nem szolgálhatja immár azt a célt, mely rendeltetése volt. Szívvel-lélekkel támogatta és segítette elő az Izr. Magyar Irodalmi Társulat alapítását, melynek hivatása volt, hogy: »a zsidó vallás erkölcsi tartalma önnön hitünk és ősi vallásunk általános megismertetésére a tudomány eszközeivel és korunk fejlett izlésének formái között feltárassanak és hogy vallásunk és tudományunk szellemi értékei a nemzeti műveltség tőkájébe olvasztassanak.«

Amily nagyszabásu férfiu volt, annyira tartózkodott a nyilvános szereplésektől. Midőn a Magyar Zsidó Szemle, melynek ő volt a megalapítója, aki a két első szerkesztőt, Bacher Vilmost és Bánóczi Józsefet is kiszemelte, 25 éves fennállása alkalmából róla egy cikk keretében elismerőleg emlékezett meg, ezért felette megnehezelt és tiltakozott az ellen, hogy róla irjanak. Az intézmények élére, melyeket életbe hívott, mindig másokat állított, ő maga a háttérben maradt. Gyakran előfordult, hogy az általa életbe hívott alkotásokat mások vezetésére bizta.

Nem volt a felekezeti életnek egyetlen ágazata, ahol dr. Simon József a legnagyobb szeretettel, odaadással és hozzáértéssel nem vett volna részt. Négy évtizedes munkásságával halhatatlan emléket biztosított magának a magyar zsidóság történetében.

Budapest.

Dr. Endrei Simon Henrik.

Bacher Vilmos.

1850—1913.

Pedro Antonie de Alarcon, spanyol poéta írja meg azt a legendát, hogy egy középkori spanyol zsidó lovag a szentföldre zárandókol. Megérkezik a jeruzsálemi templom romfalához és ott meggyújtja a gyertyáját az ősi szent hajlék helyén lobogó egyik mécsesnek lángján. S megfogadta, hogy ezt az ő égő lángját sértetlen-épségben hazaviszi Spanyolországba s szülővárosában: Sevillában, az ő temploma frigyszekrénye előtt fogja elhelyezni. Vándorol, bolyong a kóbor lovag Palesztinán, Syrián, Babylonian, perzsa földön, az egész keleten, majd hazajáró útján a nyugatnak országait járja keresztül-kasul, s a szent gyertyája lángját mindenütt, a merre csak jár, hozzáérteti a jámborok, tudósok, hősök, irástudók sirjai fölött virrasztó mécsesek tüzehez, a gyertyája lángja egyre fényesebb, lobogóbb lesz ezeknek a fényeknek érintésétől. Fogadalmát valóra váltotta a peregrinus lovag, mondhatatlan fáradalmak és száz akadály között; s ebben a szent munkában egyre ragyogóbbá válik az arca, megnő az alakja, sugárzóbb a lénye; semmi másra nem szabad gondolnia egész útján, csakis a gyertyájára; semmi másban nem szabad örömet találnia, csakis a lángjában...

Ezt tette meg Bacher Vilmos is az ő lángjáért; a szent földön fellobogott, világot besugárzó örök mécsesen, a biblián gyujtotta fel a szelleme gyertyáját, vitte szerte Palesztina, Babylonia tudósainak, tannaita, amóra mestereknek, az agadisták nyugvóhelyei mellett: rajtuk, sirjaik virrasztó mécssein élesztette tüzet, bevilágított alvó lelkük mélységeibe, szépségeibe, perzsa poéták pernyévé omlott álomlátásaiba új szikrát öntött, a zsidó bibliamagyarázók írásművei bedőlt tárnáinak bányatüzét napfényre hozta, a középkori zsidó vallásbölcsesek szentírásmagyarázata: tudása fáklyájának új lángot adott, s az ő szüntelenül virrasztó mécsese műveikre új fényt derített. Az arab-zsidó irodalom közötti kapcsolatra lángszóró világosságot derít, héber, arab grammatikusok terminológiáját, kutató irányelveit hozza föl a homályból, a zsidó-perzsa irodalom fölfedezője, a római, görög és ó-keresztény irodalom zsidó vonatkozásainak lángszemü meglátója. S minden fölfedezett tüzet és lángot, minden tudományos munkásságát a zsidó irodalom lángjának, a magával hozott, a lelke szerelmében lobogó kicsiny, de egyre nagyobbá váló tűznek a szolgálatába

állítja. Isten gyújtotta föl a szentföld lángját, a zsidó tudás kincsét; ennek a tűznek egy fényes szikrája égett olthatatlanul a Bacher lelkében is; a mécesét vitte, hordozta a tudós álomlátott birodalmain át, mondhatatlan munka, szorgalom, fáradalom közepette, s a fogadalmát beváltotta: bibliatudásának lángját meggyarapította száz más tüzzel, s hazahozta, ide, miközénk, szülőhazájába, utjában a maga arca, a maga lénye is egyre sugárzóbb lett, az alakja megnőtt, mécesét, tudása messzire lobogó fáklyáját a magyar-zsidó tudomány hirnévének növelésére, a hazai szentély oltárára helyezte, s innen sugárzott az szerte, világon át. Örök büszkeségünk, hogy Bacher Vilmos a miénk volt, az Országos Rabbiképző Intézet felejtethetlen nevű tanára volt, hogy aki a tudós világ egyhangu megállapítása szerint, fölülmulthatatlan mestere volt a zsidó bibliamagyarzatnak, az agádának, a zsidó-arab és a zsidó-perzsa irodalomnak, a héber nyelvtudománynak: szellemének, tudásának polyhistor fényét magyar földről ragyogtatta. S ezzel a munkásságával, látszatra speciális jellege mellett: Bacher mégis az egyetemes tudománynak tett mérhetetlen szolgálatot, mert történész és nyelvész, archeológus, folklorkutató és filozófus egyaránt, a Bacher művei révén talál utat az ókori tudomány egyik leghozzáférhetlenebb birodalmába, ahol nemcsak a szentírás tanairól esik szó, nemcsak a zsidóságról magáról, hanem a pogány életfelfogásról, a kozmológiáról, ókori szellemi áramlatokról, legendák, mesék útjáról, vándorlásáról népek közül népek közé, etikáról, bibliai és biblia utáni korok szereplőiről, a zsidóság és a kereszténység közötti vonatkozásokról, Messiás-eszményről és demonológiáról, egy letűnt, ismeretlen lét-, gondolat- és érzésvilágáról...

A magyar zsidóság Bacher föllépéséig zsidó tudományos téren nem volt még általánosan elismert tényező. Annyit mindenesetre tudtak róla, hogy talmudi tudásban kimagasló tanítói vannak, akiknek iskolájában nagytömegű ifjuság szívja magába a hagyományos tudás anyagát, egyes talmudi korifeusok rezponzumai is döntő súlyúak voltak a halácha művelőinek körében, de rendszeres tudományos munkásságról a szélesebbkörű tudós világ innen még alig vett tudomást. Löw Lipót alakja magaslik ki egyedül ebben a korban, mint polyhistor, akinek Ben Chananjája hirt visz messze földről arról, hogy Magyarországon bontogatja már szárnyait a fiatal zsidó tudás. Löw Lipót nagy tudása kétségen felül álló; tudományos cikkeinek, iratainak alaposága, kiterjedt, széles területeket felölelő; a hire világot bejáró, de nagy, páratlan tudását — néhány kivétellel — rendszeres, önálló munkákba gyűjteni: nem állott módjában, hányatott életsorsa, a szabadságharc viharaiban kifejtett hervadhatatlan tevékenysége, kiterjedt papi működése s aránylag korai halála miatt; Kohut Sándor, a székesfehérvári, pécsi, azután nagyvárad, majd pedig new-yorki rabbi is óriás munkát végez az Aruch feldolgozásával, s neve ismeretessé is válik világszerte; ő is korán

halt meg, s amit aztán tudományos téren végzett, alkotott, az jórészt már Amerikában való tartózkodása alatt íródott; az Aruchot is ott fejezi be. Hazai nyelven is megszólaltatták a zsidó tudományt és német nyelvű értékes dolgozatokkal is feltűntek egyes modern zsidó papok: Dr. Klein Mór, a pápai, későbbi nagybecskereki rabbi, aki főmunkájaképen Maimuni Móre-ját fordította magyarra és látta el magyarázatokkal, Hochmuth Ábrahám, a jeles veszprémi, Rosenberg Sándor aradi, Sidon verseci, Láng temesvári rabbik. Löw Immanuel, a zsidó tudomány világhírű mestere, ekkor még csak fényes pályájának kezdetén állott.

Bacher Vilmos volt az első, aki tudományos munkásságával, a keresztény teológiai körökben, a német és angol protestáns hittudományban, magyar zsidó tudósnak még eddig ki nem jutott elismerést szerzett nemcsak magának, hanem a magyar zsidóságnak, s a magyar tudománynak is világszerte, mindenütt. Bacher Vilmosnak, Zunz és Rapoport után, hervadhatatlan érdeme, hogy az eddigi egyoldalú, rendszertelen talmudistikus tudás egyeduralkodó mellé trónszékre emelte, nagy elődei nyomdokaiba lépve, a zsidó irodalmat a maga teljességében, a zsidó történetet, a zsidó exegézist, a zsidó nyelvészetet, s kritikai módszerével új utakat vágott, s ezzel tanítványai sorába verbuválta az ujkori zsidó tudomány sok kiváló adeptusát, akik büszkén vallják Bachert iskolájuk mesterének.

Élete sora, tudós felkészültségének fejlődő útja sokban magyarázója szellemi hajlamai utirányának, későbbi tudományos munkássága ivelésének. Bachert a gondviselés sok ragyogó képességgel áldotta meg; elmélyedő buvárszellemmel, rendkívüli munkabírással és fáradhatatlan szorgalommal, csodálatos emlékezőtehetséggel, a dolgok mélyén a legtávolibb kapcsolatokat felismerő hajszálfinom logikai rendszerességgel. Ilyen tehetségekkel felkészülten bármilyen pályára is vetette volna a sors, mindenütt elsőrangú eredményt produkált volna. De Bacher az árva, a porlepett, idők mohától fődött zsidó tudománynak lett a rajongó szerelmese. Michel Angelóról beszélük, hogy egyszer Florenceben egy udvaron egy nagy márványtömböt látott, amely mellett mindenki közönnyel továbbhaladt, mert por és szenny borította el azt teljesen. A nagy mester gondolatokba merülve megállt a kötömb előtt, s azután azt mondta: »Ebben a kőben egy angyal van elrejtve, akit nekem ki kell belőle hoznom.«

Bacher Vilmos is meglátta a zsidó tudománynak a mellőzés porával s a támadások sarával ellepett holt márványát, s a lelke szomjas istenihetével tudta azt, hogy benne szépségek, erkölcsi igazságok angyala rejtőzik, s tudta azt, hogy az ő vésőjének, mélyszántású tollának varázsával felszínre fogja belőle hozni a benne rejtőzőt.

Ez a veleszületett szomjúság, ez a szent akarat, apai házában,

tanuló éveiben, férfi törekvéseiben, tudós munkássága során örök buzgalommal, nem szünő hévvel töltötte el egész valóját.

A Kárpátok bércéi alatt fekvő Liptószentmiklóson született az 1850. évben, január 12-én, olyan család sarjaképen, amelynek szellemi nemescimerében, régi ősöktől reászállott megtisztult vallásos hagyomány és a tudomány iránti rajongó szeretet ékkövei ragyogtak. Ősanyja a jámbor lelkű és tudós Bacharach Éva, Löwe ben Bezael (der hohe Rabbi Löw) prágai rabbi unokája. Bacharach Éva költői hajlandósága kiváló nő volt, aki járatos volt a héber nyelvben, a költői helyekben gazdag midrást buzgón olvasta. Egyik híres fia, Bacharach Jair Chaim, kiváló talmudtudós, a *חוקי יאיר* szerzője. Anyai részről R. Gerson Tolitz, talmudi tudásáról híres morva rabbi az őse.

Szülővárosának, Liptószentmiklósnak, zsidó hitközsége már a XVII. század végén, országszerte »bölcsék és írók városa« gyanánt szerepelt. Európa majd minden részéből, a zsidó írástudás és a nyugoti kultúra centrumaiból, különösen Németországból, Hollandiából és Oroszországból nem egy jelesképzettségű férfiú vándorolt be ez időtájt a városba. Nekik köszönhető, hogy a zsidó tudomány művelése, a századot mozgató, haladó irányzatu eszmékkel karöltve élénk szellemi életet teremtett meg a gyülekezetben. Művelt kereskedők, a német klasszikus irodalom emlőin nevelődött családok, héber és világi tudásban excelláló magántudósok és tanítók körében él a Bacher család, maga a családfő, zsidó és világi tudása révén a hitközségben kiemelkedő, megbecsült szerepet vivő, a család patricius előkelőséget viselő. Talmud-tanulmányozás moraja szűrődik ki a zsinagóga melletti tanterem megvilágított ablakából a késő éjszakába, az 1845. évben megnyílt iskolában a tanítványok buzgón tanulják a héber nyelvet (a héber tantárgyakat heti 16 órában oktatják), s az 1855-ben nyilvánossági jogot nyert s két realiskolai osztállyal betetözött iskolában a német klasszikusok alapos elsajátítása mellett, héber tárgyakra fektetik a fősúlyt, s végzett tanulói az előírt világi tantárgyakon kívül ismerték az egész zsidó történetet, a biblia és az imakönyv eredeti szövegének fordítását, a szövegek nagy részét betéve, Rasi- és Biurkommentárokat tanultak, járatosak voltak a zsidó hit- és erkölcsstanban, a bibliai verseket eredeti héber nyelven elemezték, héberül fogalmaztak.

Bacher Simon, a neves héber poéta, a héber nyelv muzsikászavú lantosa, kitűnő zsidó tudós, híres talmudtudósok megbecsült tanítványa, aki még aggkorában is buzgón tanulmányozta a hagyományos irodalmat, s a költő szárnyaló idealizmusával a tudós alaposágát egyesítette magában ez a nemes, az első magyar-zsidó költő; többek között lefordította héberre Lessing Bölcs Nátánját, irt bibliatárgyu költeményeket. Magyar hazafias érzelmeinek bizonyítéka, hogy lefordította Petőfi, Vörösmarty, Kisfaludy, Arany, Gyulai Pál több

költeményét s így megismertette a magyar poézis szépségeit a héberül olvasó közönséggel is. Magyar hazája művelődési és egyenjogúsítási törekvéseinek buzgó részese volt, a kongresszus határozatait az ő tolla fordította héberre. Gyönyörű zsidó embertypus az édes apja Bacher Vilmosnak. Emlékszem rá: találkoztam vele egy ízben itt Budapesten; akkor már öreg ur volt, naponta eljárt a Chinuch Neorim templomba. Istenben boldogult édes apámmal vendégei voltak a lakásán: engem, a fiatal szemináriumi növendéket, tréfás dorgálásban részesített, miért viselek már olyan fiatal korban szemüveget, s rátért ennek kapcsán az ő ifju- és férfikora sok érdekes részletben bővelkedő tanulmányainak elbeszélésére, éjszakák hosszan virrasztott a talmud mellett egy szál gyertya fényénél s mégsem hord most sem még pápaszemet, bezzeg az én Vilmos fiam (a szemei, áldott, jó tisztánézésű, jóakaratu, őszinte szemei büszkeségtől villogtak, amikor az ő Vilmos fiáról beszélt) az a Brill rabbival való talmudtanulásban hamar »Brillt« szerzett magának.

Bacher Vilmos az édes apjától örökölhette azt a minutiózus pontosságot, azt a páratlanul álló elmélyedést, azt a minden betűt, minden árnyalatot meglátó gondosságot, azt a bámulatos kitartást és szorgalmat, a költészet iránt való, későbbi munkálatokban is megnyilvánuló hajlamosságát, a héber tudásnak azt az inádatos szeretetét, amely tanulmányai éveiben, tanítómesteri pályáján, tudományos kutatásaiban sohasem hagyta el, egy pillanatra sem. Az emberben még öszülő fiútrökökkel is ott él a gyermek. A gyermek apától rászállott hajlamossága, a tanuló egyének módszere, tanuló szokása, pedagógiai sajátosságai. Ráismerek az apai ház szokására, amint Bacher professzor a szentírás szövegének pontos, hajszálpontos tudását várja el tanítványaitól, szentírásfordító módszerére, amint vergődik benne a tudós lelkiismeretessége a visszaadás mügondjával, dadog a szava, amig rátalál arra az egyetlen szóra, amely mulhatatlanul hüséges és a fordító nyelv szellemét sem bénítja meg, az exegéta viaskodik benne a magába szívott óriási tudásanyaggal, hogy az írás hagyományos szövegét lehetőleg megtarthassa úgy, hogy a tusa hevében tagjai meg ne csorbuljanak, s ha mégis meg kell rendíteni az írást csipőjében, a Jákób harcoló angyala módjára, világosság jöttén az angyal áldó, helyeslő igével hagyja el a küzdőtért.

Kiváló, nagyműveltségű, jóságos lelkű és okos asszony az édes anyja, született Tedesko Debora. Jámbor, vallásos hagyományokon csüngő lélekkel ábrándja volt, hogy korán nagy képességeket eláruló Vilmos fiából művelt, tudós ember váljék.

Ebben az előkelő szellemű családi körben nevelődött a gyermek, akít édes atyja korán beleavat a héber tudás elemeibe. A kereskedő pályán élő apa, aki amellet buzgón él tanulmányainak, költői munkásságának, 1852-ben a turócmezei Szucsánba költözködik családjával. Vilmos ekkor még két éves gyermek, s csak itt, Szucsánban,

ahol a Bacher család csakhamar a szellemi arisztokráciának vezetőjévé válik, s ahol a maga buzdítására létesült iskola igazgatójává lett az édes apa, csak itt kezdi meg iskoláit a gyermek. Az apa felügyelete alatt oktatják a rendkívüli tehetségű és szorgalmu fiut tanító, aki már három éves korában magtanul olvasni, s akit legszegébb ifjúságában, a gyermekjátékok közül kiszakítva magát, a lubochnai hegyek fenyevesei látnak, amint villogó szemekkel, mormogó ajakkal tanulja verseit, héber penzumát.

Későbbi években újra Liptószentmiklóásra tér vissza a család. Itt Vilmos az alreáliskola tanulója volt. Tanító, dr. Kobak József, a hitközség prédikátora, a Jeschurun folyóirat későbbi szerkesztője és bambergi rabbi, Schlesinger Ábrahám, tanító, kiváló héber író és Schauer Simon. A fiu tanító csodálatát vivja ki nyelvismereteivel, a klasszikus irodalomban való korai jártasságával; a matematikában jeleskedik. Legbuzgóbban azonban a szentirással és a héber nyelvvel foglalkozik. Már legszegébb gyermekkorában vérévé lesz a biblia. Csodálatos emlékezőtehetsége mellett egyedül ez a magyarázója annak, hogy a szentírás későbbi nagy, világhíres tudósának lelkébe, agyába, szemébe a biblia ugyszólván fotografikus és tipografikus hűséggel volt beágyazva. Betűről-betűre, pontról-pontra, fejezet és versszak szerint, tévedhetetlenül ismerte a bibliát már fiatal éveiben is. A reáliskolai tanuló héber költeményeket ír, két másik társával: Steiner Sturm Alberttel és Mayer Árminnal versenyezve. Verseik a »Kochbé Jicchak« című folyóiratban jelennek meg. Poéta versenytársai között Bacher Vilmos az első. Talmudot is tanul kiváló tanítók vezetése alatt és zsenge korban már ezen a téren is szép eredményeket ér el.

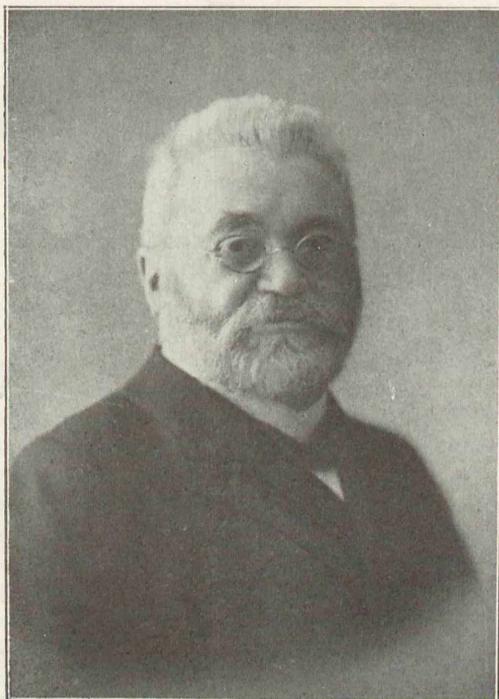
Gimnáziumi tanulmányait a pozsonyi ág. evang. liceumban végezte, ott is tanárainak legnagyobb elismerését szerezve meg magának. Pozsonyban gyarapítja talmudi tudását is, a jesiva növendékeivel keresi az összeköttetést, s együtt tanul velük. Érettségi vizsgája tanárai legnagyobb elismerését szerzi meg számára, s a jövő nagy tudósát sejtik meg az ifjuban.

Bacher Vilmos, a tanuló-ifju, már tanuló korában is több, mint gimnáziumi növendék. Tudós már akkor is. Amit tanul: azt tudja is, s amit tud: az nem csupán holt anyag az agyában, de kutató buvárutakra vezető eleven serkentő erő a lelkében. Velezületett hőtiszta lelkülete, szüzi szemérmességű mimóza eszményiség, álutakat, törtéteket nem ismerő szerénysége, az igazság szeretetében gerinces jelleme, tanulmányai révén egyre gazdagabbá váló nemes lelki világa a gyermek- és ifjúkorból elvezetik a férfikor küzdelmeibe, a tudós törekvéseibe, a mester alkotó munkásságába. Szülői házának lelkülete, fiatal korának szellemi környezete összhangban állanak lelki valójával, s a későbbi nagy tudós, nagy lélek, tiszta jellem kialakulásában, fejlődésében nagy szerepük van a gyermekkori hatásoknak. Szerencsés sors: amikor igaz lélek, nagy tehetség, a tudomány mohó,

szenvedélyes szomjusága ilyen környezet kristályforrásából meritheti az ifjúsága italát. Ilyen maradt egész életében: tudást szerelő, tudományának élő, kevésszavu, de sokat érző, soha magát előtérbe nem helyező, holott mégis legelső sorban álló, mindenkit megbecsülő, mindenkiről csak jót feltevő, gyermeknaivságu, aki másokról, tanítványairól is csak azt hitte mindig, hogy azoknak is a tudomány szeretete a legnagyobb üdvösségük. »Mivel foglalkozik? mivel foglalkozik?« — ez volt az első kérdése minden hozzá látogatóba jött rabbihoz, tanítványhoz, a gondolatai egyenesek, tiszták, a beszédmodora is egyszerű, őszinte, áttetsző, mint a lelkülete, mint az írásművészete, mindenkinek legkisebb érdemét, munkáját is elismerő. Sohasem felejttem el, mennyi melegséggel, mennyi szeretettel dicsérte irodalmi munkásságomat, s boldog volt, hogy magasztalhatott, s nem felejttem el a sugárzó arcvonásait, amikor családi körömben meglátogatott, s egykori tanítványa boldog családi körében töltött egy-egy kedves órát...

Gimnáziumi tanulmányainak befejezte után az ifju Bacher Pestre jön, ahol ez időtájt szülei laknak, akiket sulyossá vált életviszonyok látogattak meg, s csöndes vidéki gazdálkodó tuskulumukat kénytelenek voltak a zajos fővárosi élettel fölcserélni. Gyermeki hűséggel áll rajongva szeretett szülei oldalán, akiknek legnagyobb büszkeségük, vigaszuk kiváló Vilmos fiuk. Egyetemi tanulmányait a budapesti tudományegyetemen, a bölcsészeti karon folytatja két szemeszteren át. Filozófiát, történetet hallgat. Vámbéry Árminnál perzsául tanul; arab nyelvtanulmányokkal foglalkozik. Talmudi előadásokra Brill Sámuel Löbhez, a tudós pesti rabbihoz jár, aki később tanártársa lett az Országos Rabbiképző Intézetben. Brill rabbi kedves tanítványa volt, aki mindig a legnagyobb elismeréssel emlékezett meg nagy tudományos tekintélyé vált egykori tanítványáról.

Rabbinak készül, s azért Pestről Boroszlóba megy, hogy tudományos ismereteit a *Jüdisch-theologisches Seminar*-ban kibővitse. Itt a zsidó tudomány kimagasló alakjai működnek. *Frankel* Zakariás, *Graetz* Henrik, a népszerű és csodálatos lelkeségű nagy zsidó történész, akinek hatása érezhető abban a szent lelkesedésben, amellyel Bacher egész életét a zsidó tudomány művelésének áldozta, *Joël* Mánuel, a boroszlói hitközség templomának prédikátora, a szeminárium filozófia tanára, *Freudenthal*, *Rosin* és *Zuckermann* a professzorai. Kedvenc tanulmányai: vallásbölcsészet, történet, keleti nyelvészet. Szanszkrit, arab olvasmányokba merül el buzgó szeretettel. Tanárai, iskolatársai egyaránt a legnagyobb elismeréssel veszik körül, nemcsak a kiváló tanítványt és kollégát becsülve meg benne, hanem a minden nemes lelki erényekkel ékeskedő, szerény, egyeneslelkű, baráti megbízhatóságu, szeretetreméltó, szolgálatkész, másokat mindig elismerni kész ifjut. Tanárainak háza nyitva állt előtte, művelt boroszlói német családi körök szívesen látott vendége; mindenütt sejtik,

DR. BACHER VILMOS

hogy ez a rendkívüli ifju hamarosan ékessége lesz a zsidóságnak, a tudománynak. A magyar származásu boroszlói papjelölt hűséggel ragaszkodik nemzetéhez, a szeminárium magyar egyesületének éveken át titkára volt. Tanulótársai, akikkel benső barátságot tart fenn, a zsidó tudománynak későbbi diszei: egy *Brann*, *Gaster*, *Guttman*, *Kaufmann*, *Simonsen*, *Ziemlich*-ből álló társaságnak volt kimagasló tagja Bacher Vilmos.

Korán nagyvilágot látnak tudásának érett gyümölcsei. Boroszlói tanulmányainak első évében már munkatársa a »*Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*« folyóiratnak, mohamedán irodalmi munkálatokat, a szentírás perzsa vonatkozásairól szóló dolgozatokat tesz közzé, s 1871-ben megjelenik doktori dissertációja: *Nizámi's Leben und Werke*, amely munka a legnagyobb elismerést szerzi meg a fiatal szerzőnek, angolra is lefordították, s későbbi, ebbe az irodalomba vágó munkáival, az új perzsa irodalom legkiválóbb művelői között is kimagasló helyet foglalt el. S uttörővé vált Bacher azokkal a tudományos buvárlataival, amik a perzsa irodalom zsidó vonatkozásait tárják fel.

1870-ben doktor lett, 1876-ban Boroszlóban rabbivá avatják.

Bacher neve már akkor is jöcsengésű a legelső tudományos körökben. A legtekintélyesebb tudományos folyóiratokban sűrűn jelennek meg alapos felkészültségű, párját ritkító lelkiismeretességű, a napfényre hozott új adatokban szinte csalhatatlan igazságu, a bibliai irodalmat, a héber nyelvtörténetet, a bibliai exegesiszt, a muhammedán-héber vonatkozású irodalmat fölkaroló munkálatai. Csakhamar a zsidó tudomány legelső művelői sorába kerül.

Nem csoda, hogy még szemináriumi tanulmányainak befejezése előtt reá irányul a figyelem, amikor Budapesten megalakulóban van az Országos Rabbiképző Intézet, a szentirási tudományok tanárául őt szemelik ki. Egyelőre, Löw Lipót, a nagy magyar rabbi halála után, a szegedi rabbiállást tölti be, ideiglenes minőségben. Itt tizennégy hónapig működött, köztisztelet és szeretet által környezetben. Itt is szakadatlanul dolgozott, anyagát gyűjti későbbi nagy alkotásainak, amelyek majdan a zsidó tudás atyamesterei közé fogják őt emelni.

1877-ben megnyílik a budapesti rabbiképző intézet. A felavató ünnepen Bacher beszél, s az intézet történetében késő nemzedékeknek szóló örökségként, a vallásos lelkiületet és a szellemi tudást irányelvekül kítűző beszédben jelöli meg a rabbi hivatás és rabbinevelés feladatául. Harminchat évig működik, mint az intézet tanára. Harminchat év minden egyes éve egyre gyarapítja az általa megírt korszakos művek hosszú, szinte beláthatatlan térre kiterjedő sorozatát, növeli világgraszoló tudós tekintélyét, büszkeséggel és őszinte szeretettel emlegetett, atyai jóindulatu mesterévé válik tanítványainak, akik

közül nem egy a zsidó tudomány elsőrangú művelői közé emelkedik, s akik közül nincsen egy sem, aki hálával nem vallaná, hogy tudása javarészt neki köszöni, világos, alapos, lelkiismeretes, buzgó, vallásos ihlettől áthatott tanításának, s aki alá nem írná, a szellemi örökébe lépett, majdan a rabbiképző rektori méltóságát halott kezeiből átvevő, a zsidó tudományban hozzá hasonlóan fejedelmi rangot viselő, legkiválóbb tanítványának: *Blau* Lajosnak, a Bacher 60-ik születésnapja alkalmából 1910-ben, Bacher tiszteletére a Blau által kiadott emlékmű ajánló sorait; a szentírás I. krónika könyvének idézett szavait: »Mert tőled van minden és kezedből adjuk néked.« Mint a rabbiképző intézet, a hazafias, tudományos érdemeit nagy királyi kitüntetéssel megkoszorúzott világhírű rektora, adta vissza nemes lelkét az 1913. év december 25-én Teremtőjének.

* * *

Iratainak, tudományos dolgozatainak 600-nál jóval több a száma. Ezek közül majdnem félszáz önálló nagy munka. A zsidó, orientalista legtekintélyesebb szakfolyóiratok világszerte nyereségnek tartják Bacher egy-egy dolgozatának közlését. A Göttingai Tudományos Akadémia, amerikai, angol, német, francia, olasz, héber folyóiratok adják ki munkálatait, a bécsi Császári Akadémia, a párisi École des Hautes Études kiadásában jelennek meg nagyszabásu munkái. Zsidó tudományos körök a keresztény teológia megfelelőbezheteretlen fórumképen becsülik Bacher tudományos megállapításait. Hires tudósok fordulnak hozzá felvilágosításért, s Bacher, nagy elfoglaltsága, szünetlen munkássága közben ép olyan készséggel áll szolgálatára a tudomány királyainak, mint legkisebb tanítványának, aki félénken, de a professzor szeretetreméltósága varázskörébe vonva, bizalommal kopogtat ajtaján, tudós szárnypróbálgatásai közben tanácsot kérve tőle.

Tudományos munkáinak tüzetes méltatására ebben a megemlékezésben nem jut hely, azért annak csupán irányait jelezhetjük. Bibliamagyarázat, a bibliamagyarázat története, a héber nyelvtudomány története, az arab és perzsa irodalom, az agada története, a héber költészet, — ezekben a körökben mozognak Bacher nagyobb alkotásai. A régi zsidó bibliafordítók és kommentátorok életével és munkásságával foglalkozik alapvető munkáiban, a targumokkal, Ábrahám Ibn Ezrával, Abulvalid Merván ibn Ganáh-hal. Ír a Zóhar, a zsidó misztika exegéziséről, a középkori zsidó vallásbölcsesek szentírásmagyarázatáról. Mindegyik alapvető munka, a Bacher mesteri kritikájának és bámulatos szorgalmának, csodálatosan áttekintő csoportosításának érett eredménye.

A héber nyelvtudomány terén is tökéleteset alkot. A talmud és midrás tengerét hét kötetes munkában, a zsidó tradiciónais irodalom

exegetikus terminológiáját két kötetben állítja össze. A héber grammatika kezdeteiről s a héber nyelvtudományról ír értékes műveket. Ábrahám Ibn Ezrát, a grammatikust, világítja meg nagy munkában. A XIII. századból való héber-perzsa szótárról, s a jeruzsálemi Tanchum szótárról ad ki megbecsülhetetlen adalékokat. Ir Maimuni Misné-Tórájának nyelvi jellegéről.

Mint orientalista, a héber és arab nyelvészet közötti kapcsolatokról tesz közzé publikációkat, uttörő műveket. Jehuda ben Dávid Hajjug arab nyelvű munkáival foglalkozik, a zsidó-perzsa irodalomnak valóságosan felfedezőjévé válik Nizámi-ról szóló művében, a perzsa nemzeti költészet termékeinek kiadásával, Sadi, Sáhin és Imráni perzsa költők ismertetésével; több mint harminc dolgozatban a perzsa-zsidó irodalomtörténet legelső, legnagyobb buvárlója. A költői, apai örökség nyilvánul meg benne, ezekben a műveiben, valamint a jemeni zsidók héber és arab költészetéről írott munkáiban.

Háromezerkétszáz lapra terjedő hat kötetes munkája: az agádáról írott műve. Huszonegy éven át dolgozott Bacher az ő nagy agadaművén. Utat egyenget benne mindazoknak, akik a kelet eme szellemi tündérvilágába járó utat keresnek. Zunz, Rapoport, Krochmal, Sachs, Chajes, Weiss, Frankel, Friedmann és Buber ebbeli munkálatait megkoronázza ezzel az alkotásával. »A babilóniai amórák agádája«, a tannaiták agádája (két kötet) s a palesztinai amórák agádája (három kötet), az agádairodalom története. Homályba, ismeretlen, félremagyarázott, sokszor gunnyal és bántalommal ellepett, a rendszertelenség és beomlott idők mohától belepett birodalomba vet éles fényszórót szellemének bámulatos meglátó képességével. Beteljesítette Bacher ezzel a korszakos munkájával ígéretét: »a maga elé tűzött feladatot megoldotta. Az agadai irodalom összes alkatrészeit, amelyek szerzőik nevét viselik, az auctorok időbeli egymásutánja szerint ismertette, amellett az anyagot tárgyi tekintetben is tagolta. Ezekben a munkákban megtalálható összegyűjtve, kritikailag megvizsgálva és a lehetőségig hiven visszaadva mindaz, ami agádkus mondásokban a palesztinai és babilóniai iskolák hagyományaiból, különösen pedig a palesztinai agadistáktól, szerzőik megnevezésével reánk származott.« Bacher volt az, aki a sokszorosan félremagyarázott és az előítélet által befeketített agádát mérhetetlen nagy tudásával tisztelget parancsolóan bevezette a világirodalomba, s sok fontos eredményei között az agádának az evangéliumokkal való feltűnő hasonlatosságára a közérdeklődést ráirányította.

A zsidó irodalom minden ágában otthonos volt, minden részére kiterjedt fáradhatatlan munkássága. Blau Lajosnak szavai teljes mértékben ráillenek: »Első mestere a zsidó bibliamagyarázat és a héber nyelvtudomány történetének, az agádának, a zsidó-arab és a zsidó-perzsa irodalomnak. Ezen öt terjedelmes tudományszak közül bár-

melyik elegendő volna a specialistaság jegyében álló korunk szaktudósának. A természet minden gazdag adományai mellett csakis a tudás tiszta és mély szeretetéből fakadhat ily rendkívüli produktivitás. Ha minden könyv, amint Spinoza kívánta, a szerző neve nélkül kerülne a nyilvánosság elé, Bacher akkor se tenné le a tollat.»

Csöndes, zajtalan tudós életet élt. Egy személyben maga egy egész tudós akadémiával ért föl. Hatása?! nem volt könyvmoly, adatok napszámosa, már csak azért sem, mert a stílusa, minden tömörsége mellett, rendkívül egyszerű, egyszerűségében művészi.

Az agádáról írott munkája, nagy tudományos értéke mellett, a legélvezetesebb olvasmányok közé tartozik, de a Bacher munkás életének az a hatása különösen, hogy a zsidó eszmék, a zsidó etika fegyveres házát teremtette meg műveiben. Az ő csendessége, zajtalan munkássága: harmat, attól borul észrevétlenül virágba egy egész áldott termést hozó vegetáció. Akik a fronton harcolnak és zsidósággért: nem is sejtik, hogy kezükben a Bacherek kovácsolta fegyverek, igazságok villognak.

Magyar hatása munkás életének?! Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat által kiadott *magyar Szentírás* fordítása, illetve ennek a fordításnak vezetése, irányítása az ő vezényszava alatt álltak. Csodálatosan hatalmas alkotás. A Bacher szelleme él benne. Nem is fordítás ez, hanem maga a biblia. A magyar nemzet kulturájában és felekezeteink magyar történetében a szentírásfordítás maga is halhatatlan emléket bízott Bachernek és lelke meghitt barátjának: a mi felejthetetlen drága Bánóczy Józsefünknek, elévülhetetlen érdemet első munkatársának, Krausz Sámuelnek, a nagyhirű bécsi szeminárium tanárnak. Hatása a rabbiképzőben tanítványaira föl nem mérhető. Az igazi, megtisztult vallásosságú, igazságos, szerény, nem törtető, emberszerető, mások örömét, baját megértő embernek, jót akaró tanárnak mintaképe. Ha Bacher belépett a tanterembe, s előadását hallgattuk: úgy éreztük, az igazság és a halhatatlanság csillagfénye ég a homlokán.

Bánóczy Józseffel együtt megalapította a Magyar Zsidó Szemlét, azt az előkelően magas színvonalon álló tudományos folyóiratot, melynek egy időben Mezey Ferenc is szerkesztőtársa volt, s amelyet most Blau Lajos tart fenn a régi, kitűnő színvonalon. Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat szellemét döntően ő irányította. A magyar rabbiképző intézet az ő nevéből fényes, az ő nevével világhíres. Száz meg száz rabbi lelkében, agyában lobognak az ő tanításai, az ő erkölcsi tisztaságának hagyományos emlékei. Szelleme eleven: tanítványainak csöndes dolgozószobáiban, ő tanít és segít prédikálni a szószéken, tanítani a katedrán, erősnek lenni a hivatásban; lelkének vére lüktet a tudósnak agyában, szívében és gondolataiban a zsidóság eszméiért harcolók, benne, nála találnak építőköveket, gerelyt meg védőbástyát.

Kegyeleles szeretettel, elévülhetetlen hálával tekintünk fel Hozzá,

a Mesterhez, alma materünk, a Rabbiképző Intézetnek ötvenéves jubileumán. Elérhetetlen, csodált eszményképünk Bacher Vilmos. Amikor Rafael, a nagy festő, meghalt, befejezetlen maradt egyik leghatalmasabb festménye: a híres Konstantinus ütközet. Tanítványainak jutott a feladat, hogy azt, amit a mester megkezdett, azon tovább dolgozzanak. A haldokló Mozart egyik legszivetindítóbb kompozícióját, a Requiemet, töredékül hagyta hátra. Más esetek tovább dolgoztak rajta és a feladatukat mégis olyan jól tudták végezni, hogy nem lehet minden taktusról biztossággal megállapítani, hogy vajjon a Mestertől ered-e vagy sem?

Mi, tanítványai, tovább akarunk dolgozni a Bacher emberileg tökéletes, tudományos művészetében. Az ecsetvonásokat a Bacher lelke vezeti, a szívünk muzsikáját a Bacher szelleme intonálja. Nem lesz a mi festésünk, a mi énekünk olyan tökéletes, mint volt a Bacheré, de hozzásimul az ő áldott, nagy szelleméhez, a lelkéből kiáradó örök harmóniához s eggyé lesz vele.

Hogy a befejező akkordok se hiányozzanak a mély tisztelet és hála eme életrajzi följegyzéséből, fölírjuk, hogy Bacher Vilmos boldog családi otthonban élhetett tudományának; első felesége Winter Emma volt, aki egyetlen fiugyermek hátrahagyásával hat évi boldog házasság után elhunyt. Másodszor nősült, s évtizedeken át volt valósággal őrző védangyala, munkáinak serkentője, a nemesszívü, nagylelkü és ragyogó szellemü Goldziher Ilona, Bacher Vilmos congeniális és concordiális élettársa. Bacher Vilmos meghalt, — nem! átlépett az örökkévalóságba 1913. december hó 25-én, chanuka második napján.

Ma, intézetünk nagy és szent emléknapján nemes alakja kettős fényben tündököl: az igaz embernek s egy nagy tudós jellemnek sugárzó csillogásában.

Budapest.

Dr. Kiss Arnold.

Bloch Mózes.

1815—1909.

Mikor néhai Bloch Mózes tanitónk 80 éves születésnapját elérte és tisztelői, tanítványai bensőséges ünneppel köszöntötték, dr. Kohn Sámuel néhai pesti főrabbi a rabbiképző vezérőlbizottsága nevében üdvözlőlvén őt, többek között azt mondta, szellemesen alkalmazva a Misna szavait: *בן שמונים לגבורות* aki 80 éves korát ily csodálatos erőben érte meg, annak adja meg Isten: *בן תשעים לשוה* hogy 90 éves korában nem meggörnyedve, de a talmudfoliánsok fölé hajolva folytassa áldásos működését.

És a Mindenható nemcsak ezt a ritka kegyet adta meg neki, de még jóval megtoldotta. Mert a nagy mester még 92 éves korában

is naponta két órán át tanította tanítványainak csapatát és csodálatos szellemi és testi erővel győzte a fáradságos munkát. Sőt, mikor 1907. szeptember 1-én, 30 évi tanári működés után, nyugalomba vonult, még két éven át folytatta törellenül tudományos buvárkodását és irodalmi munkásságát. 1908-ban jelent meg utolsó munkája héber nyelven: *שערי המעלות* a szentségi fokozatokról, mint betetőzője nagy halachikus művének, a *שערי תורת התקנית* - nak, mely a rabbinikus institúciók rendszeres összefoglalása Mózesről a Talmud lezárásáig.¹

Valóban, aki ily csodás módon tölt el 94 évet a földön, aki így tudott élte utolsó napjáig megszokott munkájával foglalkozni, az kiváltságos lény a gyarló emberek tömegében, az különös kegyeltje a Mindenhatónak.

És ha végigtekintünk Bloch Mózes hosszú életén, rabbisági és tanári működésén, nemkülönben gazdag irodalmi munkásságán, bámulatra és egyuttal hódolatra ragad az a rendkívüli egyéniség, mely istenáldotta tehetséggel és ritka akaraterevel oly eredményeket ért el, amint az kevés halandónak jut osztályrészül.

És ha az atavizmus törvényszerű érvényesülését tekintjük, úgy Bloch Mózes fényes példát mutat arra, mint jelentkezik az ősök szellemi kiváltsága a nagyra hivatott utódban. Bloch Mózes úgy apai, mint anyai ágon nagynevű rabbik és híres tudósok ragyogó alakjaira tekinthetett és részben ezek közvetlen hatása alatt fejlődött azoknak méltó követőjévé. Előke!ő, jómódu szülők gyermeke gyanánt született 1815. február 1-én — 5575., Sevat 21-én *Ronsperg*, Csehország kis városában. Atyja, Bloch Elijáhu, szintén kiváló talmudista volt, különben nem is kaphatta volna meg Löw Eleázár, szántói rabbi, a híres Semen Rókéach leányát, Esztert. Nagyon természetes, hogy a mély vallásosságu szülők korán ráfogták elsőszülött fiukat a héber tanulmányokra, amint az akkor általában elfogadott nevelési mód volt és az eleven eszű gyermek csakhamar sokra vitte. 12 éves korában már igazi talmudista, akiről tanítója, a pilseni rabbi őszintén kijelenti, hogy nála már nem tanulhat, kinőtt a keze alól, mert bizony sokszor zavarba hozta alapos kérdéseivel.

A gondos szülők tehát kénytelenek más tanító után nézni. Nem kellett idegen portára menniök, ott volt az édes anya nagytudományu bátyja, a híres nagytopolcsányi rabbi, Löw Farkas, akit már világszerte ismertek Saaré Tóra methodologiai műve után és a legkiválóbb talmudtudósok közé soroztak. Hozzá indul a fiatal gyermek és pedig, a kor önállóságra nevelő szokása szerint, egyedül; nem kísérik a szülők és nem kísértetik senkivel, ami a mai felfogás szerint jómódu, előkelő szülőknél elképzelhetetlen lenne.

¹ Megjelent az I. k. 1879, „ a II. k. 1. r. 1884, 2. r. 1894, 3. r. 1900, III. k. 1905.

A kis Bloch Mózes szerencsésen odaér a nagybátyjához és annak vezetése alatt fog hozzá tanulmányai folytatásához. Jobb és kiválóbb tanítót nem is kívánhatott volna magának. Tőle sajátította el a világos, rendszeres, egyszerű értelmezésre törekvő tanulási módot, mely a Talmud tengerén jártas és biztos kezű evezőssé tette. Tanítója ugyanis, a Saaré Tóra, nem volt hive a lengyelországi, habár éleseszü, de agyafurtságra vezető, pilpulisztikus módszernek, mely mindenáron összebogozza a talmudi témákat, hogy azután mesteri módon elsimítsa a mondvacsinált ellentéteket.

Bloch Mózes tanítónk előadásán mindig meg lehetett érezni az igazi pástán, az egyszerű és világos értelmezésre szokott talmudtudós nagyságát. Az ő bámulatos jártassága a talmudtudomány rengetegében biztosan uralta a szövevényes tárgyat és bármennyire is bele-mélyedt a régebbi és újabb magyarázók, a *risónim veachárónim*, véleményeibe, mindig simán tárta fel és rendezte el a nehéz anyag tömegét.

Hét éven át »tanult« Bloch Mózes Nagytapolcsányban és a 19 éves ifju sok talmudtudással megrakodva, zsebében három rabbi-képesítő oklevéllel, nem kisebb korifeusok, mint a Seman Rokeach, a Saaré Tóra és a híres prágai főrabbi, Rappaport Salamon Juda hattarájával tér vissza otthonába, de azzal a határozott szándékkal, hogy nem vállal addig rabbiállást, amíg a világi tudományokban is nem szerez kellő jártasságot. Erre újabb öt évet szán és le is teszi Pilsenben az előirt vizsgákat. Közben, természetes, gyarapítja talmudi tudását is, sőt nyilvános előadásokat is tart, majd 24 éves korában megválasztja *Woltiz* községe rabbijának. A rabbi persze nem maradhat nőtlen; a zsidó pap állása feltétlen megköveteli, hogy családi életet éljen, az ő háza nem lehet papné hijján rabbinak a háza. Bloch Mózes a következő évben nőül veszi egy kitünő család szigoruan valóságos leányát, akivel azután 45 éven át boldog családi életet élt.

Első állomáshelyén 12 évet töltött, megalapozván hírnevét, nemcsak mint igazi talmudtudós, de mint kiváló jogász, illetve bíró, akinek ítélete alá bocsátották a hivek messze vidékről peres ügyeiket. Persze jesivát is tartott, hisz az volt — jellemző a zsidóságra — a rabbi egyik főfeladata, hogy terjessze a zsidó tudást, művelje a talmud tanulmányozását nemcsak községe számára, de mindenfelől odajövő tanítványai seregének haladására. És az is jellemző a konzervatív zsidóságra, hogy rabbiszéke betöltésénél elsősorban arra volt és van tekintettel, vajjon milyen talmudtudós a jelölt, miként tud a zsidó tudománynak szolgálni, nem pedig más külsőségekre, esetleg szónoki képességekre. Azért látjuk, hogy régi időkben a kiváló talmudtudós rabbik elég sűrűn változtatták állásukat, mert az egyes községek vetélkedtek, mint kaphatják meg őket. Így pl. Bloch Mózes nagyatyja is, a Semen Rókeach, Lengyelország, Morva-, Cseh- és Magyarország néhány községében működött, legutoljára Abaujszántón és

nagybátyja, a Saaré Tóra, ugyancsak Orosz-Lengyelország két községe után a csehországi Kolinba, majd Nagytapolcsányba és végül Verbóra kerül. És a rabbiknál is nem a község nagysága, esetleg anyagi tehetősége a döntő, hanem az, vajjon van-e ott sok talmudtudós, igazi otthona-e a Tórának, a tanulásnak.

Igy esett az akkor jóhírű *leipniki* (Morvaország) község választása Bloch Mózesre, mert rabbija, a kiváló Quetsch Salamon a világhírű Mordecháj Benét nikolsburgi országos főrabbi utódjaul lett meghíva. Igenis, meghíva, mert a község ment el rabbijáért, hogy meghívja és felkérje rabbiszéke elfogadására, nem pedig a rabbi ment el új községe tetszésének megnyeréséért.

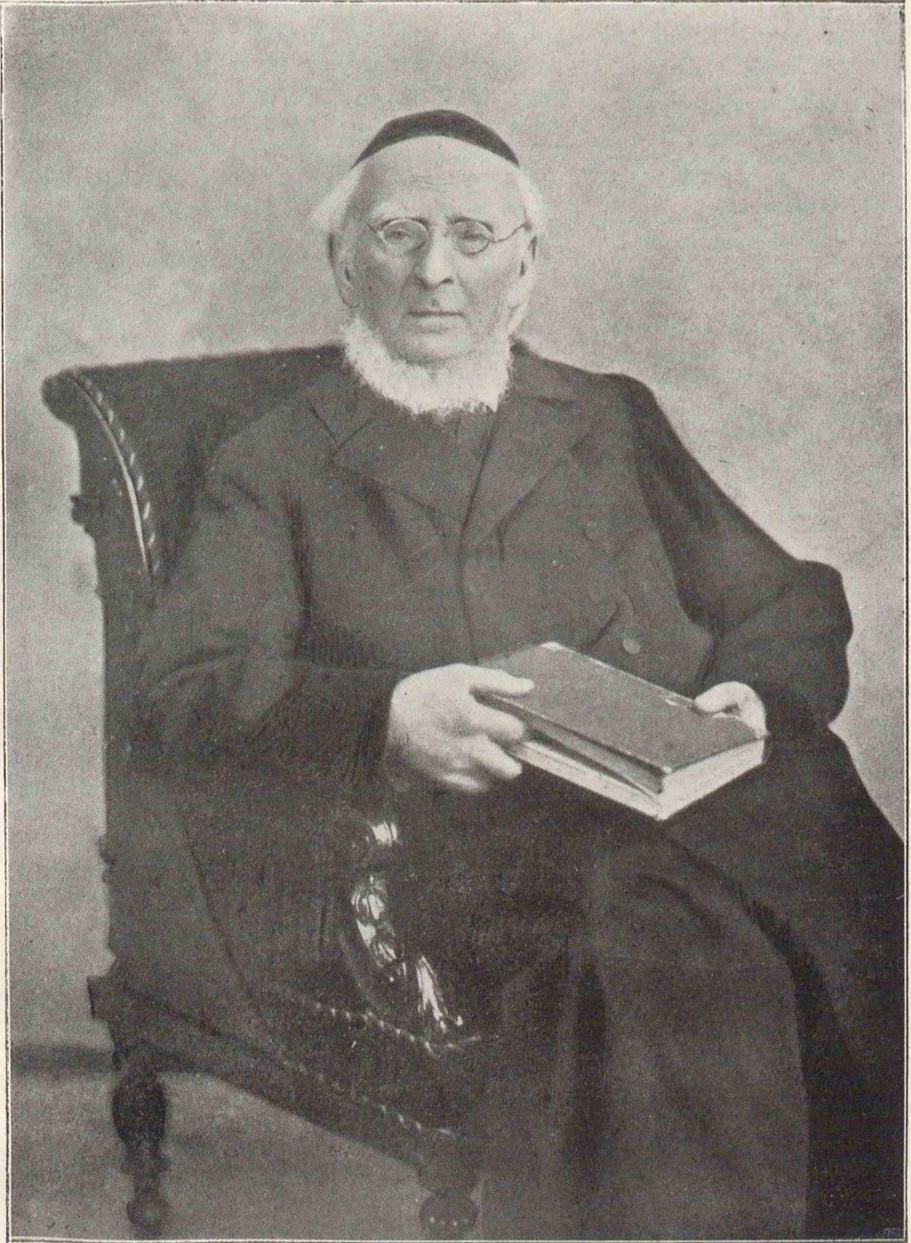
Közben ugyan Bloch Mózes Wottiz-ből a szintén csehországi *Hermann-Mestec*-be került, de ott csak 4 évig maradt. Onnan jutott 1856-ban *Leipnik*-ba, ahol azután 21 éven át terjesztette a tant. Hogy itt is megbecsülték éles judiciumát az igazságot kereső hívek, azt is tudjuk, de emellett kitűnő nevet szerzett magának, mint szellemes szónok, igazi jó dársán!

De valamint ősei közül a két legnevesebb idegen földről Magyarországba költözött és itt fejezte be életét, úgy az utód Bloch Mózes számára is úgy volt megírva a sors könyvében, hogy hazánkba tegye át működése helyét és itt éljen tanítómesteri magasztos (hivatásának élete alkonyáig. 1877-ben épült fel ugyanis Budapesten az *Országos Rabbiképző Intézet*, melyet a kormány, a magyar orthodoxia heves ellenzése mellett, az izr. iskolaalap terhére állított fel, hogy a modern magyar zsidóság számára megfelelő rabbikat neveljen.

Ha azonban nem volt nehéz, meglévn a kellő anyagi fedezet rá, a rabbiképző intézet felépítése, annál nehezebb volt a szellemi berendezés, a tanárok megválasztása. Különösen állt ez a főtantárgy, a Talmud és Sulchan Áruch előadójára nézve, akinek oly elismert talmudistának, illetve konzervatív rabbinak kellett lenni, akinek tekintélye előtt még az orthodoxok is meghajolnak és aki biztosítékot nyújt az intézet vallásos irányának helyes volta.

A kutató bizottságnak, melyet e célból kiküldtek, szerencséje volt, figyelmét a leipniki rabbira irányították és a tárgyalás Bloch Mózzal sikerre vezetett. Ő elvállalta a felajánlott állást és 62 éves korában, mikor más ember már a nyugalomra készül, olyan új hatáskör betöltésére indul el idegen országba, ismeretlen viszonyok közé, amely egész embert kívánt minden tekintetben.

Bloch Mózes nemcsak nagy tudományát hozta el új állásába, de bőséges tapasztalatát is, melyet, 37 évig működve a felekezeti élet terén, szerzett. De főleg egy kiváló tulajdonsága volt, mely új helyzetben nagy előnyre szolgált és sok nehézségen átszegtette: bölcs nyugodtsága, lehiggadt életfelfogása, mely kerülte az összeütközést és inkább hajlott a tisztességes megalkuvásra, mint a kemény harcra. Személye — már multjánál fogva — bizonyos programot

BLOCH MÓZES

jelentett, nevezetesen azt a törekvést, mely össze akarja egyeztetni a hagyományos zsidó vallásosságot a modern tudományos haladással, A tanári kar elnöke volt, akit erre a tisztségre az anciennitás révén a tanári kar évről-évre megválasztott.

Bloch Mózes, mint öregedő férfi került a súlyos felelősséggel járó új állásba és késő aggságában is pontosan felelt meg a vele járó kötelességeknek. Általában a szorgalom és kötelességtudás példaképe volt, aki kiszabott munkáját el nem mulasztotta kényelmi okokból soha. De nemcsak előadásait látta el a legnagyobb odaadással, ami maga is elég lett volna, de gazdag irodalmi működést is fejtett ki. Összes művei tanári működése idején jelentek meg. Az említett talmudi művein kívül magyar és német nyelven *nyolc* munkája látott napvilágot az intézet értesítőiben, melyek mind a talmudi tudomány körébe tartoznak. Nagy szolgálatot tettek mindazoknak, akik a Talmud eredeti szövegét nem értik és általában a zsidó tudománynak, mert rendszerbe foglalva, világosan adják elő a zsidóság jogrendjét, amint az a fejlődés fokain átmenve, a Talmud befejezéséig kialakult.²

Ezenkívül a responsumirodalomnak is nagy szolgálatot tett, mikor rottenburgi R. Méir kéziratban, kiadatlanul maradt responsumait mintaszerűen rendezte és jegyzetekkel ellátta (Berlin, 1891), majd pedig a régebben kiadottakat javítva, magyarázataival kísérve, újra hozzáférhetővé tette (Budapest, 1895).

Aki késő vénségében így áll, mint a viruló pálma, gyümölcsözve évről-évre a természet csodája gyanánt, azt érthető bámulat és ezzel kapcsolatos tisztelet veszi körül és mindazok, akik látják és figyelemmel kísérik, mély hódolattal viseltetnek ritka egyéniségével szemben.

Ez megnyilvánult ünnepélyesen először akkor, mikor Bloch Mózes 80-ik születésnapját ülte és közelből és távolból személyesen és

² 1. A rendörjog mozaiko-talmudi alapon, Budapest 1879, németül: Das mosaisch-talmudische Polizeirecht, uo.; Angolul is megjelent Cincinnati, 1880. 2. A polgári perrendtartás a mozaiko-talmudikus jog szerint, Budapest, 1882; németül: Die Civilprozess-Ordnung nach mos.-talmudischem Rechte, ugyanott. 3. Az ethika a halakhában, Budapest, 1886; németül: Die Ethik in der Halacha, uo. 4. A mozaiko-talmudi örökösödési jog, Bpest, 1890; németül: Das mos.-talmudische Erbrecht, uo. 5. A szerződés a mozaiko-talmudi jog szerint, Budapest, 1893; németül: Der Vertrag nach mos.-talmudischem Recht, uo. 6. A mózesi talmudi birtokjog. Bpest, 1897; németül: Das mos.-talmudische Besitzrecht, uo. 7. A mózesi talmudikus büntető eljárás. Bpest, 1901; németül: Das mos.-talmudische Strafgerichtsverfahren, uo. 8. A gyámság a mózesi talmudi jog szerint, Bpest, 1904; németül: Die Vormundschaft nach mosaisch-talmudischem Recht, uo.

írásban meleg szeretettel köszöntötték egyesek és testületek.³ Majd mikor, még folytatva tanári működését, 90 éves lett, tanítványai hálás tiszteletük jeléül egy emlékkönyvvel lepték meg, mely az ő tudományos dolgozataikat tartalmazza.⁴ Végül fájdalmas és szomorú ünnep-séggel, impozánsan a lesujtottságban is, mutatkozott ez az 1910. augusztus 10-én végbement temetésén, miután négy nappal előbb, augusztus 6-án, pénteken délután, előzetes betegség nélkül, örökre lehunyta szemeit. Rajta is erőt vett az elmulás hatalma, aki majdnem egy századon át állott, mint viharedezette tölgy szilárdan és rendületlenül, mintha dacolni tudna a végenyészettel. Ez azonban embernek nem adatott meg, ha még oly rendkívüli testi és szellemi erővel rendelkezik is, a külföldi testvérintézetek küldötteinek, a volt tanítványok seregének, a magyar zsidóság előkelő képviselőinek kegyeletes tiszteletétől kísérve, tették örök nyugovóra.

Az emberek nagyrésze kevesebbet tud teremteni, mint tervezni, többnyire nem éri el teljesen azt, amit maga elé célul kitűzött, Bloch Mózes többet tett, mint maga is várhatta volna, nagyobb eredményt mutathatott fel, mint azt kiinduló pontjánál bárki is gondolta volna. Isten áldása láthatólag kísérte minden útján, úgy, hogy valóban marandót alkotott hosszú élete műveiben és diszes emléket biztosított magának a magyar zsidóság legújabb történetében.

Egy nevezetes és mozgalmas korszak elején foglalta el fontos állását és csak az ő rendkívüli egyénisége tudott oly jól beleilleszkedni az új helyzetbe és alkalmazkodni súlyos követelményeihez. Így szerzett ő tiszteletet a helynek, melyet betöltött és eredményeket az intézetnek, melynek élére állították. Abból az 50 évből, melyet immár a Ferencz József Országos Rabbiképző Intézet nagy hivatása magaslátán eltöltött, abból a nagyobbik rész, 30 év, Bloch Mózes és elhunyt tanártársai nevéhez fűződik és babérkoszorúval övezi azt.

Hálás hódolattal elevenítjük meg itt is emlékét és áldjuk azt azzal a buzgó kívánsággal, hogy az mindig áldássá váljék mind az Országos Rabbiképző Intézet, mind a magyar zsidóság életében!

Munkái a következők:

1. Die Institutionen *שערי תורת התקנות* des Judentums nach der in den talmudischen Quellen angegebenen geschichtlichen Reihenfolge geordnet und entwickelt von Rabb. Moses Bloch, Professor an der Landesrabbinerschule zu Budapest. I—II—III.

³ Bloch Mózes rabbinak, az országos rabbiképző intézet tanárának nyolcvanéves jubileuma. Budapest, 1895. Németül: Die achtzigjährige Geburtsfeier des Professors an der Landesrabbinerschule Rabb. Moses Bloch. Budapest, 1895. Mindkettő arcképével.

⁴ Emlékkönyv Bloch Mózes tiszteletére. Életének kilencvenedik évfordulója alkalmából kiadják tanítványai. Budapest, 1905.

2. A rendőrijog mozaiko-talmudikus alapon. Budapest, 1879. — Das mosaisch-talmudische Polizeirecht.

3. A polgári perrendtartás a mozaiko rabbinikus jog szerint, Budapest, 1882. — Die Civilprocess-Ordnung nach mosaisch-rabbinische Rechte.

4. Az ethika a halákhában, Budapest, 1886. — Die Ethik in der Halacha.

5. A mozaiko-talmudikus örökösödési jog, Budapest, 1890. — Das mosaisch-talmudische Erbrecht.

6. A szerződés a mózesi talmudi jog szerint, Budapest, 1893. — Der Vertrag nach mosaisch-talmudischem Rechte.

7. A mózesi-talmudi birtokjog, Budapest, 1897. — Das mosaisch-talmudische Besitzrecht.

8. A mózesi-talmudikus bünvádi eljárás, Budapest, 1901. — Das mosaisch-talmudische Strafgerichtsverfahren.

9. A gyámság a mózesi-talmudi jog szerint, Budapest, 1904. — Die Vormundschaft nach mosaisch-talmudischem Rechte.

10. Rabbi Meir's von Rothenburg bisher unedierte Responzen nach Handschriften herausgegeben und mit kritischen Noten versehen von Rabbiner Moses Bloch, Professor an der Landes-Rabbinerschule in Budapest, Berlin, 1891.

Tanítványai a következő művet ajánlották neki 90. születésnapja alkalmából:

Emlékkönyv Bloch Mózes tiszteletére, életének kilencvenedik évfordulója alkalmából kiadják tanítványai. Budapest, 1905. Singer és Wolfner bizománya.

A 80. születésnapján tartott ünnepségről a következő füzet számol be:

Die achtzigjährige Geburtstagsfeier des Professors an der Landesrabbinerschule Rabb. Moses Bloch, Budapest, 1895.

Nyiregyháza.

Dr. Bernstein Béla.

Kaufmann Dávid.

1852—1899.

A régi bölcsék példázata szerint Isten megmutatta Mózesnek az eljövendő zsidó nemzedékek sorozatát, mindegyiket az ő tóratudósai-val. Ez a költői elképzelés a tanulást, a művelődést érzi a zsidóság mindenható életerejének. Vagy ennél sokkal többet is jelent: a zsidó szellemtörténet teleológiájának gondolatát, Izráel tudósainak a történelmi célszerűség szerint való felbukkanását és érvényesülését, hogy minden korszaknak meglesz a maga tudósa, az, aki neki való, az Időhöz szabott egyéniség, a fejlődés biztonságán örökődő providenciális ember. Az a végtelenséget átfogó pillantás a zsidó szellemiség hordozóiról

azt látta, hogy a korszakok igényeiből, vallási és kulturszükségleteiből sarjadanak ki.

Csak a maga idejében elhangzott szó üdvös, — tanítja Kohelet — hogy se korán, se későn ne jöjjön az a szó, mert akkor hiábavaló, vagy káros, mintha légüres térbe lökték volna, ahol nem él a hang. Minden nemzedéknek a maga tudósa, hogy ne legyen se anakronizmus, se anticipálás: se idejét multság, se merész előregrás; a zsidó tudományos termelésnek a történelmi helyzetet kell szolgálnia. Minden kornak a maga bölcse; determinálják egymást. A korszakok szelleméből nő ki a tudomány emberének munkája, kinek szava a maga idejében való üdvösséges szó s ezáltal történelmet s lelkeket formáló erővé lesz, mert van történelmi levegője, melyet rezgésbe hozva, elterjed lassanként az egész zsidóságban.

A 19. század első felének zsidó nemzedéke is megtalálta a neki rendelt, gondviselésszerű tudósait, kik úgy jelennek meg, mint az Időtől parancsolt történelmi szükségesség. Krochmal, Rapaport, Zunz és Luzzatto ideje volt az, az uttörőké. Megalapítják a kritikai zsidó tudományt. Működésük életmentés a vallási történelmnek s a történelmi hűtlenségnek amaz erkölcsi járványában. Föltárlják a zsidó mult kincsházát. A zsidó történelemnek és irodalomnak ismertetése nemcsak kulturális ügy volt, hanem vallási küldetés. A tudomány, mint térítő munka: ez a művelődéstörténelmi antinómia a zsidóság rejtelmes élettörvénye; a sivár közönyt lelkesedéssé, a zsidóság szerelmévé varázsolta.

A mesterek nyomában méltó utódok. Tehetségek pazar bősége. A legragyóbbak egyike Kaufmann Dávid, jubiláló intézetünk volt tanára, kinek emlékét hódolattal ünnepeljük: a lángészt s a polihisztórt. Kaufmann Dávid a modern rabbiképzés gondolatának ideális megszemélyesítője: egyénisége a szinte mindentudó világi műveltségben megdicsőült zsidó ismeret. Tehetségének kibontakozására áldásul volt szülővárosának, a morvaországi Kojeteinnak zsidó környezete, melynek jámborságában is felvilágosult szelleme nem nézte gyanakodva a profán tanulmányokat. Igen sokat köszönhetett hitközsége nagyműveltségű rabbijának, Brüll Jakabnak s Nehemiás fiának, aki később frankfurti rabbi lett. De a legnagyobb hatással volt rá finom, fenkölt érzésű anyja, aki vigyázott rá, hogy a legalaposabb héber studiumok s az általános művelődés összhangjában fejlődjék a gyermek. Nagy eset volt ez akkortájt, kivételes szerencse, hogy a »Zsidó-utca« serdülő ifja a hittestvérek fanatizmusától s előítéleteitől nem háborgatva, neki láthatott az idegen nyelvek-, irodalmak- s a természettudományak. Kaufmann Dávid már kilenc éves korában a szomszédos kremsieri gimnázium magántanulója, ahová hetenként kétszer gyalog járt be. A zsidó tudomány szeretet ideálijának sohasem ismert fáradságot. Kedvenc tárgya a görög és a fizika. Elmélyed a görög írók olvasásába. Nem »lecke« volt az számára, hanem eszté-

tikai gyönyörűség s mintegy készülődés a zsidó vallásbölcészeti kutatásokhoz, melyeknek forrásai görög tudás nélkül hozzáférhetetlenek. Tanári munkája kiterjedt a görög és német tanítására is. És a szabad természetén csüggő boldog repesés, a virágszedő, lepkegyűjtő ifjui tudásvágy az embert revelálja, a fölségesen naiv kedélyt, melynek számára a természet szemlélése áhitatos, Istent érző élmény. Költői lélek volt, a végtelenséget is magába zárni tudó intuitív átszellemültség, akár az Isten szelleme, akár az anyai szeretet volt az a végtelenség. Rajongó imádat és hála az édes anya, a szülői önfeláldozás iránt s megható, hogy mint gondoskodott testvérei művelődéséről a távolban is.

Anyja kívánságára a teológiai pályát választotta. Belépett a boroszlói rabbiképzőbe (1867) s ott szerezte papi oklevelét (1877). Már jelölt korában kész tudós. Haladása annyira túlnőtt az iskolai mértéken, hogy — ami példátlan az intézet történetében — az első szakvizsgát elengedték neki. Pályadíjas munkája Bachja ibn Pakuda teológiáját fejtegeti.¹ A 11. századnak ez a morálfilozófusa benső szemlélődésre hajlik. Misztikus felfogása az arab bölcészetnek, Al-Gazzálinak (mh. 1111.) hatása. Másik forrása a »tiszta szerzetesek« néven ismert s a 10. század második felében Baszrában élt arab teológusok enciklopédiája. Bachja műve (Vezető a sziv kötelességeihez s a lélek feladataihoz), melyet Saragossában írt 1040 körül s a fordításokban »A sziv kötelességei« címet kapta, aszkétikus színezetű etika.

Kaufmann Dávid pappá avatását is gyönyörű irodalmi siker ragyogja be; a bucsubeszéd előtt tudományos előadást tart a legnagyobb középkori zsidó költőről, Juda Haléviről,² amely dolgozata jegyzetekkel s függelékekkel kibővítve jelent meg. Elragadtatással fogadták; dicső emlékezetű Erzsébet királynénk is kéretett belőle egy példányt.³

Kaufmann Dávid szellemi nagyságához méltók az erkölcsi tulajdonságai. A boroszlói évek óriási elfoglaltságában — mert nemcsak tanul, hanem cikkeket, recenziókat ír különféle lapokba s folyóiratokba — kenyérért is dolgozik, órákat ad, hogy jobban támogathassa fivérét, akit odavett magához; utmutatója a szellemi feltörekvésben, aminthogy nővéreinek francia, angol nyelvi gyakorlatait, jólváni valót ő jelöli ki s egész szellemi tevékenységüket ő kormányozza leveleiben a távolból. Mert az életjavak legkülönbikének — igazi zsidó módra —

¹ Die Theologie des Bachja ibn Pakuda. (1874.) A bécsi Akadémia Értesítőjében is megjelent.

² Jehuda Halewi. Versuch einer Charakteristik. (1877.)

³ Dr. Rosenthal: David Kaufmann. Biographie. (Gedenkbuch 27. 1.) Az életrajzi adatok onnan véve.

ő is a tanulást, a tudást, a kulturát tekintette. Áradó lelkesedéssel öleli magához a komoly tehetséget; pártolja, bátorítja. Ő fedezi fel s koronázza dicsőséggel a modern zsidóság belső hanyatlását ellenállhatatlan, meggyőző erővel, lángoló hévvel ostromozó »Jüdische Familienpapiere« névtelen szerzőjét, Herzberg Vilmost (1872) s a jeles költőt, Seligman Hellert, Kaufmann ösztönzi az »Echte hebräische Melodien« megírására. Ünnepli a hivatottságot. Felolvad a szellem nagyjainak istenítésében.

A szentség hangulata lebegi körül, biblikus elragadottság szárnnyal pl. a Zunz, Rapoport, vagy a tanárainak, Frankel Zakariás s Rosin Dávidnak tudományos érdemeit méltató remek cikkeiben. Ezek az emlékezesek egyuttal a zsidóság történeti nevelésének parainzései. Az életrajzok tanítása a zsidó élet örökkévalóságának eleme, hogy a zsidóság ellenálló képessége, diadalmassága: a zsidó tudomány művelése. Ez volt üdve, hitvallása, büszkesége, lázas szenvedélye; csak neki élt, mintegy prófétai felavatottságban. A zsidó tudomány atyámesterének, Zunz Lipótnak, ihletett magasztalásában kifogyhatatlan. Tünneményes munkálkodásának nemcsak krónikása, hanem lírikusa volt; zengi dicsőségét s lecsap támadóira. A keresztény tudós, Paul de Lagarde tanítványa, L. Techen, két göttingai machzór-kéziratról szóló értekezésében lekicsinyelte Zunzot, aki a zsidó liturgia és a zsinagógái költészet anyagának s történetének legnagyobb ismerője volt. Kaufmann nemes felháborodásban kel a zsidóság nagyjának s az igazságnak védelmére »um den Schimpf zu strafen, der in so freventlicher Weise dem greisen Zunz angethan worden war.«⁴ Felvonult a küzdőtérre maga Lagarde is. »Erinnerungen an Friedrich Rückert, Lipmann Zunz und seine Verehrer« c. iratában gyűlölködik Zunz és tisztelői (Kaufmann, Berliner) ellen. Kaufmann nem maradt adós a válasszal.⁵ Finom gunnyal kezeli s feltárja Lagarde súlyos tévedéseit. Lagarde kicsinyes bosszuja az volt, hogy Kaufmannat kizárta a Göttinger Gelehrte Anzeigen munkatársai közül.

Kaufmann a vitázásban is elsőrangú: formaszépségben, stílusművészetben csillogó szellemesség, logika s fölényes tárgyismeret. Már rabbijelölt korában élesen bírálja Renan fajelméletét⁶ és sikra száll az antiszemitizmus ellen.⁷ Apologétája volt a zsidóságnak, mint egykor Philo és Josephus a görög-római világ elfogultságai- és rágalmával szemben. A zsidóság jeleseinek fájdalmas öröksége, hogy korszakról-korszakra megismétlődik ez a szerepük. Kaufmann nem szobatudós volt, hanem a valóságok, a zajló élet figyelője. Ott állt őrhelyén s várta, mit beszélnek s mit kell felelnie a népének becsüle-

⁴ Oesterreichische Monatsschrift für den Orient. 1885. ápr.-május.

⁵ Paul de Lagardes jüdische Gelehrsamkeit. Eine Erwiderung. 1887.

⁶ Das Judenthum und die Ethnographie. (Isr. Wochenschrift 1873).

⁷ Eine neue Spielart des Judenhasses. (U. o.)

tét, vallási jelentőségét, történeti létjogát beszennyező bántalomra. És meglelte a hangját, hogy derekasan visszavágjon a hirhedt zsidógyűlölőnek, Stöcker porosz udvari lelkésznek.⁸ Harag és gyötrem rázza lelkét a hazugok és tudatlanok mesterkedéseitől, de ellágyul, ujjongásra fakad s az igazság győzelmének mámora, illuziója tölti el, ha a megértésnek, türelemnek s emberszeretetnek igéi szűrődnek át hozzá a tulsó oldalról. Így köszöntötte a kiváló angol regényíró-
nek, George Eliotnak könyvét (Daniel Deronda), mely rokonszenves, igaz jellemzést ad a zsidóság népi tulajdonságairól, erkölcsi erényeiről. Kaufmann recenziója⁹ mély hatást tett a szerzőre, kinek hozzá intézett levelei ékesen bizonyítják a huszonöt éves Kaufmann Dávid sugárzó hirnevét s irodalmi tekintélyét.

Minden zsidó nemzedéknek a maga bölcse, aki történeti oltalom és áldás, népe igazainak s erényeinek szószólója, kinek bátorsága s tudományos vihatatlan vár, törhetetlen vasozlop s ércfal. Kaufmann Dávid providenciális férfitü fősiskolánk világraszóló sike-
reiben. A zsidó történelmet s vallásfilozófiát tanította. A rengeteg anyag kezelésében nem leltározó, hanem teremtő művész. Adatok tör-
melékeiből korok belső életének, szellemének mozaikképét rakja össze. Az aprólékos, ezerfelé ágazó keresgélés irtózik a felületességtől; alapos-
sága, felülmulthatatlan exakt pontossága a történeti kutatásban nem ismer elhanyagolható mennyiséget. Emberek, könyvek sorsának minden rezdülése izgatja; nincs nyugta a teljes bizonyosság eléréig. Foszlott, elmosódott kéziratokba mélyed. Vagyont áldoz ritka, uni-
kumszámba menő művekre, ősnymtatványokra, a legparányibb tájé-
kozdás kedvéért, porlepte nyomok, nem sejtett vonatkozások kincsét rejtő zugok földerítésére. Minden érdekelte, ami összefüggött a zsidó-
sággal. Neki a zsidók története nemcsak tudományos kérdés, hanem szívügye is volt: fajszeretetének izzása. A multak temetőjéhez nem-
csak az archeológus ásójával s fényképezőgéppel közeledik, hanem a sirzarándok kegyeletével is, kinek magasztos, szent az a hely, hogy rajta még a virágokat, fűszálakat is megolvassná, vagy emlékköveinek mohát hazavinné, hogy drága ereklyeként őrizze. Kaufmann Dávid szerette a zsidó mult minden göröngyét, hamvát kegyelte. Kicsinyes-
nek látszó részleteken is rajta feledkezik buzgó fürkészéssel, de ami az első pillantásra monografikus daraboltság, epizódok szétszórtsága, voltaké-
p a zsidó történelem legmagasabbrendű szintézise, abban az uralkodó vonásban való egységéreztetés, hogy a középkori zsidóság szereplése a világtörténelem fontos tényezője; hogy amit az emberiség haladásának nevezünk, tudománynak és művészetnek, — jelentős része volt benne a zsidóságnak.

⁸ Ein Wort im Vertrauen an Herrn Hofprediger Stöcker etc. 1880.

⁹ Georg Eliot und das Judenthum. Versuch einer Würdigung Danie-
Deronda's. 1877.

Különben az igazi zsidó történetírás egészében s lényegében, személyi vitaalkalmaktól függetlenül is, egyetlen, nagy — apológia: mellőzött, agyonhallgatott érdemek felvonultatása. Nemzsidó részen, szórványos kivétellel, a zsidó história vizsgálata Bileám példáját követi: csak az egyik szeme nyitva, a másik csukott. Am nyitott szemmel sem lát tisztán. Előítélet, fajgóg kápráztatja. Bünöket fedez fel, az ócsárlás ürügyeit, melyeknek a tárgyilagos néző nyomát sem találja, de a becsukott szem jól végzi a dolgát: az ignorálást, hogy a zsidóságnak a nemzetek politikai s gazdasági fejlődésében való hatását, hasznosságát s szellemtörténeti befolyását ne kelljen észrevennie. A felsorakozó tények, hangsúlyozó megjegyzések nélkül is, már pusztá bemutatásukkal, néma tiltakozásban követelik a jussukat: annak a bevallását, hogy a világtörténelem dinamikájában a zsidóság nevezetes mozgató energia volt azzal is, ahogy szenvedett s azzal is, amit dolgozott. Kaufmanntól megtanulhatták a zsidó történetnek nemcsak befelé, hanem kifelé való fontosságát is; hogy a véle való foglalkozás nem különcködés, hanem elengedhetetlen diszciplína a hivatásos történetírói készséghez. A zsidó történetnek az egyetemes historiográfiaiban való egyenjogusítása, hogy megértessé ebben a tudománykörben való nélkülözhetetlenségét, — ez volt működésének egyik legmagasabb szempontja. Amit egykor alexandriai Philo regényes, tudománytalan beállítások keretében bizonyítgatott, — Kaufmann szigorú kritikai módszer, megigazolt tények alapján hirdeti a zsidó történelem nagyszerűségét s a zsidó bölcsészet tagadhatatlan értékeit. Meggyőződésének s fejtegetéseinek varázsa nem egy tanítványát nevelte a zsidó történettudomány nagyjává.

Minden kornak a maga bölcse. Ama fejlődéstörténeti forduló, rabbiképzőnk alapítása idején, Kaufmann Dávid az alkalmasság eszményi tökélye: tengernyi tudás s hivatásbeli lelkeség. Hivő lélek s a végtelenségek gondolatvilága: fausti szellem a prófétai kiválasztottságban. Ő az olthatatlan, örök tudásvágy. Örvendő odaadással segít a tanulókedvnek. Csalthatatlanul felismeri a tehetséget; jóságos figyelemmel támogatja célkitűzésében s szárnya bontogatásában. Tanári munkájának eszménye nemcsak a tudós rabbi, hanem a rabbi-tudós. Kaufmann Dávid »tórája« — a régi, klasszikus mintára — a szellemi univerzalizmus, a teológiának a kulturális egyetemességben való termékenysége. Rajta polihisztori vonás. Világirodalom s természet-tudomány, művészetek, gazdasági s társadalmi fejlődés, vallások története, pogány misztériumok, ködbe vesző babonák, filozófia, modern s klasszikus nyelvek, sémi filológia, szentírás és szóbeli tan: mind-egyiknek avatottja. Nehéz etimológiák kihüvelykezése, furcsa népszokások megmagyarázása: Kaufmann Dávid zsenialitása az addig érthetlent is érthetővé teszi, hogy kulturtörténeti perspektívák tárulnak fel a nyomában. A Shylock-kérdésről ép oly megbízhatóan tájékoztat, mint egy homályos misna jelentéséről.

DR. KAUFMANN DÁVID

Kaufmann történeti hivatására érdekes és tanulságos, hogy már gyermekkorában, szülőföldjének zsidó családjairól genealógiai feljegyzéseket állít össze. Mennyire zsidó jellegű ez a hajlama, kedvtelése; a biblia történetírásában nagy szerepet játszik a családok lajstroma. Kivált a 17. század jeles zsidó nemzetségei iránt érdeklődött, melyekhez feleségének, Gomperz Irmának, ősei is tartoztak. Ebbeli kutatásainak eredménye a »Zur Geschichte jüdischer Familien.«¹⁰ A 17. század nagy kapitalistájának, Wertheimer Sámsonnak szereplését, sorsát s általában a 17. század második felének kortörténetét ismerteti. Wertheimer Wormsból Bécsbe telepedett, ahol a császár bizalmasa. Pénzügyi hatalma révén hittestvéreinek gyámoltója s védelmezője. Ez a kivált Spanyolországban sűrűn fölbukkanó típus, aki vallási vezérségnek is hordozója. Wertheimer szintén országos főrabbi volt, az osztrák és magyar hitközségek feje. A 17. századbeli német zsidóság másik reprezentatív man-je a ritka nagyműveltségű s felvilágosult szellemű talmudtudós, a szintén wormszi Jáir Chájjim Bacharach (1638—1702). E két nagy ember multjában Kaufmann a kor egész zsidó életének rajzát adja. Sokat foglalkozott a bécsi zsidók történetével. Mesteri módon tárja elénk a sorsukat, három császár uralmát felölelő korszakban, a gettó alapításától a kiűzésig (1670).¹¹

Majd az olasz zsidók egyik érdekes alakját, Israel Coneglianot, mutatja be,¹² aki orvos és diplomata volt Konstantinápolyban s olasz hazájának szolgálata körül hervadhatatlan államférfiúi érdemeket szerzett. Lebilincselő olvásmány a rendkívül okos, eszes s mélységesen hívő lelkű zsidó asszónynak, Glückel von Hamelnnek (1645—1719) mémoiresai.¹³ A személyi adatok itt is korrajzú szélesednek.

Bennünket, magyar zsidókat, közvetlenül is érdekel egy zsidó krónikásnak Budavár ostromáról közölt leírása.¹⁴ A halhatatlan német

¹⁰ Első része: Samson Wertheimer, der Oberhoffaktor und Landesrabbiner 1658—1724 etc. Wien, 1888. Hozzá tartozik: Urkundliches aus dem Leben Samson Wertheimers (az 1890—91. évi Értesítőben magyarul is). A „Zur Gesch. jüd. Familien“ második része: R. Jair Chajjim Bacharach (1638—1702) und seine Ahnen. Trier, 1894.

¹¹ Die letzte Vertreibung der Juden aus Wien, ihre Vorgeschichte (1625—1670) und ihre Opfer. Wien, 1889. (Megjelent főiskolánk 1887—88. évi Értesítőjében magyarul is.)

¹² Dr. Israel Conegliano und seine Verdienste um die Republik Venedig etc. 1895. (Rabbiképzőnk Értesítőjében magyarul is.)

¹³ Die Memoiren der Glückel v. Hameln. 1645—1719-ig. Frankfurt, 1896.

¹⁴ Die Erstürmung Ofens und ihre Vorgeschichte nach dem Berichte Isaak Schulhofs 1650—1732. Trier, 1895. Magyarul IMIT Évkönyv 1895.

költő, Heine Henrik családi multjában is magyar kapcsolatok; a 17. századbéli összefüggések Győrbe, Pozsonyba vezetnek.¹⁵

Valóságos felfedezésként hatnak a kéziratok, feliratok s különféle reliquiák vizsgálatából levont megállapításai. Fényesen rácáfolt a felületes vádra, hogy a zsidó szellem a művészetben meddő volt. Kaufmann kezdésére alakult Bécsben a Gesellschaft für Sammlung und Conservirung von Kunstgegenständen und historischen Denkmälern des Judentums. Az első Ertesítőjében (1897), vagy a Mekice Nirdámim zsidó könyvkiadó társulat s a Gesellschaft für jüdische Volkskunde¹⁶ közleményeiben s egyéb dolgozataiban szédítő sokoldalúsággal s anyagbőséggel bizonyítja, hogy a zsinagógai művészet felkarolta a festészetet s a plasztikát is.

A tóramásolóok diszitő ügyességét, művészi érzékét tanusítják a bibliakodexek (főkép a megillák), imakönyvek, machzórok s kivált a haggádák képei s tollrajzai; nevezetes a szerajevói haggáda.¹⁷ A régi nagyok művei is, pl. Maimuni Mózes törvénykönyve (Misné Tóra), vallásbölcészeti munkája, a Móre Nebúchim (a Tévelygők utmutatója), a családi megillák, végrendeletek, ketubbák dusan illusztrálva. Bécsi orientalista barátjával, D. H. Müllerrel közösen feldolgozta a Rainer főherceg-féle papiruszok történeti anyagát is. A zsidó művészettörténetnek felmérhetetlen szolgálatot tett s az archeológiát jelentősen előbbre vitte. A talmud szerint a próféták megszűntével a prófécia átszállt a bölcsekre. Kaufmann történetirői egyénisége erre emlékeztet: bölcse volt és próféta; a rengeteg tudomány intuitív erővel párosult benne. Ez az igazi historikus. Mint egy ivlámpának alig észrevehető szála in fényzőn gyul ki, úgy az ő meglátásainak, divinációjának de'ejétől a számba sem vett, figyelemre sem méltatott apróceprő adatok, szellemtörténeti irányokra, népeleti jellegzetességre rávilágító fénymaggá lesznek.

A középkori zsidó vallásfilozófia elemzésében Kaufmann azt bizonyítja, hogy az nem szolgálai követése a görög és arab bölcészetnek, hanem a zsidó szellem a magából is tett hozzá. Főleg az isteneszme tisztaságának érvényesülése, az Istenről állított tulajdonságok kérdése foglalkoztatja.¹⁸ A zsidó vallásbölcészet egyik alapvető problémája volt, hogy mikép kell érteni az Istennek emberi indulatot s formát, testiséget tulajdonító szentirási kifejezéseket, melyek szó szerinti jelentésben nem férnek össze a tisztult egyistenhittel. Szádja b. József, a zsidó vallásbölcészet megalapítója (szül. az egyiptomi Fajjúmban 892.; újabb kutatások szerint 882), hires művében, az

¹⁵ Aus Heinrich Heine's Ahnensaal. (Breslau, 1896).

¹⁶ Alapította Dr. Grunwald. Hamburg, 1898.

¹⁷ Die Haggadah von Serajevo. 1898.

¹⁸ Geschichte der Attributenlehre in der jüdischen Religionsphilosophie des Mittelalters von Saadja bis Majmuni, 1877.

Emúnót ve-Déótban (A vallástanokról s a tudomány tételeiről) azt vallja, hogy az *élet, erő és bölcsesség* három fő attribútuma, mint logikai szükségesség, Isten teremtő voltában gyökeredzik. A nyelv gyöngesége, hogy a teremtő fogalmát nem bírjuk *egyben* kifejezni. A 11. század nagy költője, Salamon ibn Gabirol, akiről Kaufmann utolsó munkája szól,¹⁹ a legeredetibb filozófiai író az arabok és zsidók közt. Plato tanait dolgozta fel művében (Mekór Chájjim. Fons Vitae Az élet forrása); sokáig nem tudták, hogy ő a szerzője. Gabirol sokat merített a Spanyolországban a 10. században Empedoklesz neve alatt elterjedt pszeudepigrafikus, új-platói tartalmu könyvekből. Az istenfogalom nála szigoruan attributummentes, azért szerepelteti a belőle emanáló akaratot, mint legfőbb ható és teremtő erőt. Júda Halévi »Kuzari«-ja (A bizonyítékok s érvek könyve a megvetett vallás védelmére 1140) az Arab Al-Gazzáli nyomdokában jár. Filozófiaellenes s misztikus irányu. Csak az attributumoknál követel racionális értelmezést, melyeket szigoruan negatívnak minősít, hogy pl. az Istenről mondott egység nem pozitív tulajdonság, csak ki akarja zárni a sokféleséget. A kordovai József ibn Cáddek Ólám Kátán-ja (Kis világ — az Ember. 1145) az elődöknél sokkal világosabban fejti ki Isten lényének meghatározhatatlanságát; elveti a negatív attributumokat is. Csak az emberi gyarlóság segédeszköze, — ugymond — hogy Isten tulajdonságairól beszélünk. Majmuni Mózes (1135—1204), a középkori zsidó vallásbölcsészet legkiválóbb alakja, a Tévelygők utmutatójában külön részt szentel az antropomorfizmusoknak (az Istent megemberítő bibliai kifejezések s az ágáda képei). Az Istenre vonatkozó minden megérzékítő fogalom — képlet. Ő is csak negatív tulajdonságokat ismer el, amint ezt pl. az arab dhirárijja-szekta tanította, meg a scholasztikusok is.

Kaufmann a középkori zsidó bölcsészetre gyakorolt arab befolyás fáradhatatlan buvára; külön foglalkozik Al-Batlajuszi hatásával²⁰ és általános tudománytörténeti beccsel bír a monográfiája, mely az érzékekről szóló arab és zsidó tanokat, hiedelmeket tárgyalja.²¹

E beszámoló csak vázlat. Hol van még a cikkek, dolgozatok tömege, melyek német, magyar, héber, francia, angol folyóiratokban s ujságokban megjelentek? A Magyar Zsidó Szemle is munkatársai közt tisztelhetette. Legtöbbet irt a Monatschrift für Gesch. u. Wissenschaft des Judentums-ba, melynek éveken át társszerkesztője volt.

¹⁹ Studien über Salomo ibn Gabirol, 1899. Megjelent a Rabbiképző Értesítőjében magyarul is.

²⁰ Die Spuren Al-Batlajusi's in der jüdischen Religions-Philosophie etc. Magyarul is Főiskolánk Értesítőjében.

²¹ Die Sinne. Beiträge zur Geschichte der Physiologie und Psychologie im Mittelalter. Aus hebr. und arab. Quellen. 1884. Szintén a Rabbiképző Értesítőjében magyarul is.

A legjelesebb szakemberek s külföldi tudós intézmények hódoltak neki, pl. tagja volt a madridi Akadémiának. Írásai a tudásnak, olvasottságnak s a művészi formának remekei. A talmud egyik helyén, néhány bölcs tudományos egyéniségét, szellemi értékét magasztalva, Eleázár b. Azarját illatszertartónak nevezi. Ez Kaufmann Dávid minden irodalmi alkotása: rajta a nyelvművészet illata, aromája; elegáns, színes, szellemes. Kivált a szabad természetből vett képeket, hasonlatokat szerette; ebben még a gyermekkori benyomások, hajlamok kísérték.

Drága fűszerszámok illata a beszédében, társalgásában is. Mindenhez a legalaposabban tud hozzászólni: polihisztóri jelenségben szalón-csevegés, causeuri könnyedségben a legtartalmasabb szellemi szórakozás, tudományos épülés. Ráillett a régiék mondása, hogy a tálmid cháchámnak, a tudósnak profán beszélgetése is tóra.

Kaufmann Dávid rabbinak készült. A berlini hitközség el volt ragadtatva bemutatkozó beszédeitől, de ő mégsem oda került, hanem hozzánk: rabbiképzőnk tanára lett még ugyanazon évben s az új intézet megnyitásakor ő tartotta az avatót (1877. okt. 6.). Minden kornak a maga nélkülözhetetlen, az idő szellemétől megkivánt tudósa. Ide *kellett* jönnie, mintegy a zsidó nemzedékek életét előre meghatározó isteni végzéstől predestinálva, hogy taníton tudományra és hitre. A homiletikát is ő vállalta. Szónoki egyénisége a midras mestereinek s a kifinomult esztétának büvös összhangja. Hittszónoklatai nem bibliai idézetekkel felcicomázott s a haladás közhelyeivel dobálózó sekélyesség, hanem az exegéta-művészet, s egy páratlan irodalmi kultúra vésőjével faragott szobrai a hamisítatlan zsidó szellem, a hagyományosság eszméinek s igazságainak. A talmud beszél, hogy a híres babilóni amorának, Rábnak szájából szikrák löveltek ki. Ilyen türeményként hatott Kaufmann Dávid szónoklása. Tűz lángolt a szavában: a hitnek, meggyőződésnek, a zsidóság szerelmének forrósága. Hitt a zsidó szellem örökkévalóságában, világtörténeti küldetésében. Szent volt neki minden emléke, hagyománya, az ősi szokások, szertartások erkölcsi költészete. »Was die Worte den Gedanken, das sind die Ceremonien und Gebräuche dem Geiste einer Religion, sie sind die Sprache ihres Geistes« — ez volt hitvallása: Ezsajas ékes-szólásában a Juda Halévi rajongó, misztikus zsidó érzése. Mintha tűz csapott volna ki szájából: szikrázó szellemesség, amint bíralt egy-egy beszédet, hogy a rögtönzött kritika káprázatos szépségű beszéddé formálódott. Ihletett, elragadott hév: a zsidó tudomány gyönyörűségének s művelésének magasztalására.

Meghalt Kaufmann Dávid, de lelkének szikrái röpködnek a levegőben. Örök a fény, melyet ő gyújtott a zsidó tudomány terjesztésével s mellyel oly ragyogóvá tette főiskolánk dicsőséges, áldásos működését.

Makó.

Dr. Kecskeméti Ármin.

Goldziher Ignác.

Eötvös József báró, Magyarországnak mindenkép első vallás- és közoktatásügyi minisztere, 1868. szeptember 10-én Karlsbadból, ahol súlyos kórra keres orvoslást, sürgető kérést intéz államtitkárjához, Tanárky Gedeonhoz, egy 18 éves ifju érdekében: »Goldziher Ignác, ki nekem Ballagi és Vámbéry által ajánltatott s kívül magam többször szoltam, mert benne kitünő képességet s komoly tudományos irányt gondoltam találni, tanulmányainak külföldön folytatására a ministeriumtól 400 frt segélyt nyert.« Ennek ügyét köti államtitkárjának lelkére. »Ha emberismeretem nem csal, — pedig sok tudományos pályára készülő ifjut ismerve, rég megszüntem optimista lenni — Goldziherben a szemita nyelvek jeles tanárját várhatjuk.«

Eötvös Józsefnek ezt a vatesi jövőlátását dicső valóra váltotta Goldziher Ignác pályája. Goldziher a világosi katasztrófát követő évben született, a trianoni katasztrófát követő évben halt meg. Ámde életének vértől piros hajnala és gyásztól fekete alkonya közé esik magyar nemzetünknek egyik dicső történelmi szaka. Ennek a korszaknak részese és áldásos munkása Goldziher Ignác.

I. Goldziher életéből.

1924. óta emléktábla jelzi Székesfehérvárt az Iskola (most Ybl Miklós) utca 44. számú házacsakján: itt született Goldziher Ignác 1850. június 22-én. Régi családból származott, őse a XVIII. században költözött be Hamburgból Magyarországra. Ebből a családból sarjadt Goldziher Vilmos, a budapesti egyetemen a szemészet tanára, nagyműveltségű férfit, akinek Goldziher Ignác nagy művei közül talán a legszebbet (»Vorlesungen über den Islam«) ajánlotta; ebből a családból sarjadt ki megdicsőült Bacher professzorunknak önmagában is kiváló érdemű hitvese, Goldziher Ilona. Goldziher Ignác atyja, Adolf, szerény módú kereskedő létére nemes vallásosságával, a zsidó tudomány megbecsülésével döntő hatást gyakorolt fia lelkének is, elméjének is kifejlődésére. A fiunak válásos képzésére Freudenberg Mózes Wolf-ot fogadta melléje házi tanítóul; gyermekkorának erről a vezetőjéről Goldziher Ignác nem kevésbé hálás szeretettel szeretett megemlékezni, mint akár Fleischer Lebrecht Henrikről, a keleti tanulmányoknak európai vezéralakjáról.

A gimnázium első öt osztályát Székesfehérvárt végezte, az iránta megindítóan jószágos cisztercitáknál. 1862-ben, midőn az akkor 12 éves fiutól könyvecske jelent meg a zsidó imáról, osztályfeje az isko-

lában szeretettel köszöntötte Ignatius autorculus-t. 1865-ben Pestre került, itt végezte a többi osztályt. Max Nordauval együtt kitünően állja a ref. gimnáziumban az érettségi vizsgálatot. De már 1865. óta hallgatott főiskolai előadásokat az egyetemen. 1869-ben a berlini egyetemen tanult, majd Lipcsében a lelkileg is kimagasló Fleischer tökéletesíti philológiai kiképzését. 1870-ben a lipcsei egyetem doktora. 1876-ban (26 évvel!) a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, 1872-ben a budapesti egyetem magántanára. 1871-ben felkutatja a leideni, 1872-ben a bécsi könyvtár arab kéziratait, 1873. szeptemberétől 1874. áprilisáig a magyar kormány támogatásával Szíriában, Palesztinában, Egyiptomban utazik. Kairóban az Al-Azhar mecsetbeli theologiai főiskolában tanulja a fikhet, a muszlim vallásjogot sejkhektől, kik maguknál szeretnék tartani tanárnak. Az akkori Jeruzsálem benne fájó csalódást idéz elő s égő honvágyat a szülői ház, a magyar haza iránt. Hazatérve, elfoglalva találja a budapesti egyetemnek azt a tanszékét, melyet Eötvös József bölcsesége neki szánt volt. Titkári állást vállal a pesti izr. hitközségnél s azt 1874—1904-ig tölti be.

1878-ban nőül veszi dr. Mittler Miksa aradszentmártoni orvosnak leányát, Laurát, aki Goldziher Ignác méltó hitvesének bizonyult, aki otthonukat az erkölcsi és értelmi nemesség bűvös erejű középpontjává avatta, aki külföldön, kongresszusokon férje tekintélyének, dicsőségének megfelelőleg képviselte társadalmilag a magyar nőt; aki férje halála után emlékének szentelte szép életét, özvegységének magányos óráiban elmélyedve férjének műveibe, abba, amit ő irt, abba, amit róla irtak. Két gyermekük született. Az idősebbik, Miksa, kora halálával gyászba borította szüleit. A fiatalabbik, Károly, jelenleg a polgári iskolai tanárképző főiskolának rendes, a műegyetemnek magántanára, életét családja, tanári hivatása és serény tudományos szakmunkássága mellett felülmulhatatlan fiui kegyelettel megdicsőült atyja kultuszának szenteli.

A külső dicsőség erős fénye 1889-ben esik Goldziher pályájára. Ekkor nyeri el az orientálisták stockholmi kongresszusán Nöldekével együtt a nagy aranyérmét. Mellére a fenkölt II. Oszkár svéd király személyesen tüzi a Wasarend lovagkeresztjét, nemes szellemű beszédet intéz hozzá, annak autogrammját személyesen emlékül felajánlja neki s azontul is kitüntető figyelemmel kíséri.

Ezentul sorra érik a kitüntetések: a Magyar Tudományos Akadémia megteszi rendes tagjának (1892), első osztálya elnökének (1905), igazgatósági tagjának (1911). 1894-ben lesz címzetes rendes egyetemi tanárrá, 1904-ben valóságossá. Külföldi akadémiák sorra megválasztják tagjuknak, külföldi egyetemek megteszik disz doktoroknak. Az Akadémiák szövetségében ő képviseli a Magyar Tudományos Akadémiát, a nemzetközi kongresszusokon ő a magyar tudományt.

Kevésell a világduló háboru előtt, 1911-ben, Budapesten jár az

egyiptomi khedive, ráveendő Goldziher professzort, hogy a kairói egyetemen tartson előadásokat az iszlámról, följánlván neki otthonul ezeregyéjszakába beleillő palotáját. A khedive kérelmét Balogh Jenő államtitkár utján Zichy János gróf közoktatásügyi miniszter, továbbá Khuen Héderváry gróf miniszterelnök, Ahrenthal báró, a monarchiának akkori külügyminisztere nyomatékkal támogatták.

1914. nyarán a Collège de France hívta meg Goldziher professzort. Közben kitört a háború. A háború folyását szenvedelmes honfiúi érzéssel kísérte. A háború végzetes eldőlte, szeretett és nagyra-becsült menyének korai halála (emlékének van szentelve Goldziher utolsó nagy műve: Die Richtungen der islamischen Koranauslegung), a háborút követő súlyosan kóros néplelki jelenségek, az égbekiáltó trianoni bűn, megőrölték Goldziher erejét. 1919-ben, nem keserűség nélkül vált meg az Akadémia osztályelnökségétől. De 1920-ban az Akadémia és az Egyetem méltón ünnepelték Goldziher születésnapját. Az Egyetem pedig éppen félszázados egyetemi tanárságának nagyszabású ünnepelésére készült, midőn 1921. november 13-án Goldziher professzor elhunyt. Az egyetem a következő gyászjelentést adta ki:

A BUDAPESTI KIRÁLYI MAGYAR TUDOMÁNY-EGYETEM RECTOR
MAGNIFICUSA ÉS TANÁCSA, ÚGYSZINTÉN A BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI
TANÁRTESTÜLETE mély fájdalommal tudatja, hogy

GOLDZIHÉR IGNÁC

m. kir. udv. tan., sz. mm. és bölcsészettdoktor, a sémi filológia nyilvános rendes tanára, a Magyar Tud. Akadémia rendes és igazgató-tanácsának tagja; első osztályának elnöke, nyelvtudományi s classica-philologiai bizottságának tagja; a cambridge-i egyetemen tiszt. Doctor Litterarum, az aberdeeni egyetemen tiszt. Doctor Juris, a kopenhágai tudom. Akadémia, a szentpétervári cs. tudományos Akadémia, a berlini Kgl. Preussische Akademie der Wissenschaften, a göttingeni Kgl. Gesellschaft der Wissenschaften, a British Academy, az amsterdami kir. tud. Akadémia, a madridi Real Academia de la Historia, a bajor kir. tudományos Akadémia levelező-tagja, a holland-indiai Kon.-Instituut voor Taal-Land en Volkenkunde, a Jewish Historical Society of England és a párisi Sociéte Asiatique külföldi; a Budapesti Filológiai Társaság, a Deutsche Morgenländische Gesellschaft, a Royal Asiatic Society, a kalkuttai Asiatic Society, az Institut Égyptien, az American Oriental Society, a helsingforsi Finnugor Társaság, a stockholmi Vallástörténeti Társaság tiszteleti tagja; a VIII. nemzetközi orientalista-kongresszus (1889.) nagy aranyérmének tulajdonosa, a konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet igazgató-tanácsának, a magyar keleti kultúr-központ e'nöki tanácsának, a Magyar Néprajzi Társaság, a Felső Oktatási Egyesület és a lipcei Deutscher Verein zur Erforschung Palaestina's választmányi tagja; a Congrès International d'Histoire des Religions és a Nemzetközi Orientalista Congressus állandó központi bizottságainak tagja és több ízben osztályelnöke, a bölcsészettudományi kar volt dékánja stb.

folyó évi november hó 13-án, életének 71-ik és egyetemi tanárságának 50-ik évében elhunyt.

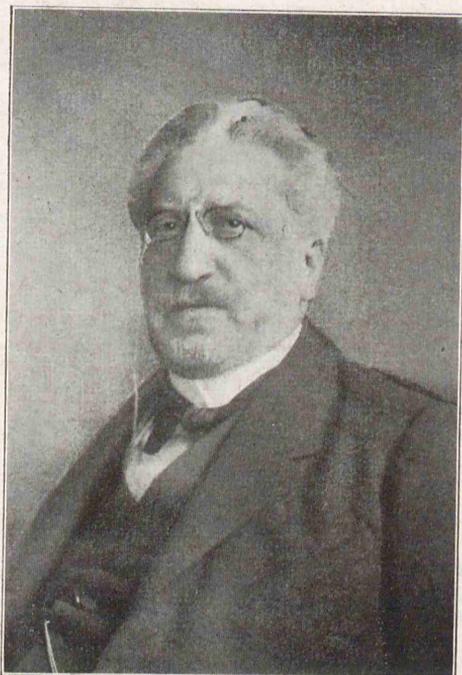
A megboldogult földi maradványai folyó évi november hó 15-én d. e. $1\frac{1}{2}$ 11 órakor fognak az izr. hitvallás szertartásai szerint a Magy. Tudom. Akadémia előcsarnokából a rákoskeresztúri izr. temetőben örök nyugalomra helyeztetni.

II. A keleti tanulmányok Magyarországon és Goldziher Ignác.

Magyar művelődéstörténetünk büszke orientálistáira. Kevés ponton kapcsolódik hazánk oly erősen az európai tudományok áramába, mint a keleti tanulmányok körében. E tanulmányok multjára éppen Goldziher professzor kutatásai világítanak rá.

Régi magyar irodalmunknak egyik legelső neve a Temesvári Pelbárté. Már az ő könyvtárában megvan Maimuni és Avicenna arabul. A reformáció óta szinte napjainkig, hazánknak, kivált Erdélynek protestáns theologusai állandóan zárandókoltak a külföldi, leginkább a hollandus egyetemek nagy orientálistáihoz. Serényen részt vettek az ottani munkásságban: Akad hollandus tudományos gyűjtemény, amelyhez tulnyomóan magyar tanulók járultak hozzá keleti tanulmányaikkal. Péchy Simon erdélyi kancellárt a Szilády Árontól kiadott Psalteriuma, az IMIT-től kiadott imakönyve kora nem zsidó születésű hebraistáinak legmagasabb rangjára emeli. Hebraistákban bővelkedtünk, hisz nyelvészeink Révai-ig, maga Révai is, a hébermagyar nyelvrokonság ábrándját hajhászták. A XVIII. század magyar tudományának kiemelkedő büszkesége Uri János. Amikor az oxfordi Bodleyana Európaszerte keres keleti kéziratainak rendezésére hivatott szakembert, azt évek multával végül Leydenben találja meg a nagy-kőrösi Uri Jánosban. Uri fényesen megfelelt a vállalt feladatnak: a héber, chaldaeus, aethiops, syr, arab, perzsa, török kódexeket rendezte, »ahogy a legjobb katalógusokban szokás.« A XIX. századig alig van magyar tudós, aki Európa színe előtt nagyobb becsületet szerzett a magyar névnek, mint Uri János. A XIX. században felragyog hazánkban több orientálista ingenium, amely az európai tudományok világát: Kőrösi Csoma Sándor, aki a magyar őshazát keresve, felfedezi Tibetet s a buddhizmusnak sajátos alakulatát, Vámbéry Ármin, gróf Kuun Géza és Bacher Vilmos. A nagyhatományú keleti tudomány hazánkban Goldziher professzorban tetőződik.

Goldziher folyvást érzi a kapcsolatot ezzel a hagyománnyal. Már pályája első szakában kutatja a hazánkbeli keleti tanulmányoknak történetét s ehhez a kutatásához vissza-visszatér. Megvilágítja a magyar theologusoknak százados utját a külföldi orientálistákhoz. Megrajzolja Uri János tudományos egyénisége képét. Ismételtlen hódol Kőrösi Csoma Sándor emlékének, kivált, amikor a buddhizmusnak az iszlámra gyakorolt hatását kutatja. A gróf Kuun Géza és a Vámbéry Ármin emlékének szentelt akadémiai beszédei bemutatják azt a törekvést, hogy Magyarországot a keleti tanulmányok egyik gyűjtőpontjává tegyék, amire földrajzi és történelmi viszonyai rendelkeznek. Gróf Kuun Gézának fejlődésében és munkásságában folyvást érezteti az erdélyi tudományos hagyományok iránti kegyeletes tisztelet sugallatát.

DR. GOLDZIHÉR IGNÁC

Goldziher mindenütt szemmel kíséri tudománya magyar vonatkozásait s különleges feladatait. Ott látjuk őt a Bachertől és Bánóczi-tól megindított Magyar Zsidó Szemle legelső, leglelkesebb munkásainak sorában, mint egy magyar zsidó irodalmi társulatnak első sürgetőjét. Támogatja gróf Kuun Gézát a magyar honfoglalás keleti kutfőinek vizsgálatában. Nyelvtudományát a magyar nyelv bibliai fordulatainak, keleti elemeinek megmagyarázására értékesíti. Már 1880-ban lajstromozza a magyar Nemzeti muzeum könyvtárának keleti kézirateit. Amikor a Magyar Tud. Akadémiára száll Kaufmann Dávid gyűjteménye, annak arab anyagát Goldziher nemcsak rendezi, hanem jórészt fel is dolgozza s tanítványaival feldolgoztatja. A keleti tanulmányok főbb jelenségeit és eredményeit folyóirataink (leginkább, Gyulai Pál ösztönzésére, a Budapesti Szemle) révén beleviszi a magyar nyilvánosságba.

Az iszlám kutatásnak számos igazsága, az arab irodalom történetének nem egy új megállapítása legelőbb magyarul szólalt meg. A nagy német művek az eredményeket lehiggadt rendszerbe foglalják. A magyar tanulmányok ellenben kiválnak a friss felfedezésnek lüktető erejével, lendületes közvetlenségükkel. A magyar értekezések in potentia, csírájában magukban foglalják a nagy összefoglaló műveket. »A nemzetiségi kérdés az araboknál« (Akad. Ért. 1873), praeformálja a Muhammedanische Studien fejezetét a Shu'ubijjáról. »Az iszlám« (1881), praeformálja a Muhammedanische Studien (1889, 1890), sőt a Vorlesungen über den Islam (1910, 1925) műveit; »A költő a régi arabok felfogásában« (1891), »A pogány arabok költészetének hagyománya« (1892), praeformálja az »Abhandlungen zur arabischen Philologie« első kötetét (1896) a költőnek és a költészetnek tulajdonított bűvös erőről. »A koránmagyarázás különféle irányairól«, Körösi Csoma-előadás, praeformálja Goldziher utolsó nagy művét: »Die Richtungen der islamischen Koranauslegung« (1920). Számos fontos értekezés csakis magyarul van meg, pl.: »Muhammedán utazókról« (1875), »A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődése történetében« (1877), »A nyelvtudomány történetéről az araboknál« (1878), »A muhammedán jogtudomány eredetéről« (1884), »A történetírás az arab irodalomban (1895, kiválóan jelentős), »A buddhizmus hatása az iszlámra« (1902), a mythológiáról, a sémi tanulmányok történetéről szóló számos értekezés a nagy orientalisták (Fleischer, Renan, Gróf Kuun Géza, Uri János, Barbier de Meynard, De Goeje) emlékének szentelt akadémiai beszédek. Goldziher professzor egyaránt képviselte az európai tudományt itthon, a hazai tudományt a külföldön.

III. Goldziher Ignác az orientálista.

1919-ben, amikor Itáliával még békét sem kötöttünk, Griffini az olasz királynak ajánlott nagyjelentőségű kiadványában Goldziher-t, mint »il creatore del' islamologia scientifica«, mint az iszlámtudomány megteremtőjét magasztalja. Egy másik olasz tudós az arab és muhammedán tanulmányok egyes fejezeteit egyenest Goldziher nevéhez fűzi: Goldziher előtt kritikátlanság, Goldziher után (Caëtani, Lammeüs) hyperkritika.

Jellemző példaképen vegyük szemre azt a világosságot, melyet Goldziher kutatásai az iszlámra vezettek.

Az iszlám nem az eredeti alkotó erőnek a műve, hanem a küzdelmes erélyé. Muhammed átvesz az arab pogányságtól erkölcsi eszményt is: a hűség követelését, intézményes szertartást is: a mekkai szentséget és zarándoklást. Legfőbb jelentősége azonban abban nyilvánul meg, hogy idegen, nagyrészt zsidó és keresztény eszmények szolgálatában keményen szembeszállt az ósaráb hagyománnyal: hogy a vad hősiesség helyébe ideálul a jámborságot tette, hogy a harcba, borba, szerelembe, szerencsejátékba merült népet imára, jótékonyságra kényszerítette. Megdöntötte a *muravvát*, a pogány egyének és törzsnek büszkeségét, s helyébe uralomra juttatta a *din*-t, a vallásos kötelességet; a vad vitézségnek érdeme helyébe az iszlámot, az Isten iránti odaadást.

Maga Muhammed, belsőleg fejlődve, nem egyszer kénytelen régebbi nyilatkozatait helyesbiteni. A Muhammed alapította iszlám azonban még sokkal mélyebbre ható változásokon megy át, amidőn kilép arab meghatározottságából s nemzetközi hatalommá válva, rengeteg területen érintkezik a perzsa, syr, görög műveltséggel, az európai kereszténységgel, az afrikai meghódított népekkel.

Az ujonnan támadó állami és lelki szükségletekről már most pusztán a kórán alapján gondoskodni nem lehetett. Ezért (hasonlóan, mint a zsidó szóbeli tan) kifejlődik a hagyomány, a *szunna*. A szunna egy-egy tétele, dokumentuma a *hadith*. A hagyományos tétel (hadith) tartalma a *matn* (a tétel dereka), hagyományozói együtt az *isznád*, a láncolat. Egy-egy ilyen láncolatnak el kellett vezetnie valamely száhib-hoz, Muhammed társához.

A hadith természetét és jelentőségét tudományosan Goldziher állapította meg. Az iszlámot magából az iszlámból kívánván megérteni, látta, hogy maguk a muszlimok megkülönböztetik az »egészséges« hadith-t a kifogásolhatótól, hogy a hadithgyűjtésnek akadtak gyanus alakjai, akiket a muszlimok hamisítóknak bélyegeztek, hogy tehát a hadithkritika már az iszlámon belül is megindult. Már most ezt a kritikát az európai tudománynak eszközeivel, éleselméjű intuíciónal újra végezte. Megállapította, hogy a hadithirodalomnak *matn*-ja is, *isznád*-ja is koholmányon,* célzatos koholmányon alapul. Eltérő

koránmagyarázatoknak, különböző szertartási gyakorlatoknak, ellentétes vallási felfogásoknak, ellenséges politikai pártoknak, harcban álló trónkövetelőknak és dinasztikiáknak, Ommajádoknak és Abbaszidáknak érdekében megszólaltatták ugyanazokat a vallástekintélyeket ellentmondó nyilatkozatokkal. A hadíth tehát nem tanuja Muhammed és társai tanításának, hanem tanúsága a szembenálló iskoláknak, pártoknak.

A Muhammedanische Studien főbb tartalma: a muruvva és a din szembehelyezése, a hadíth-tan alapvetése. Már előbb a Záhiriten (1884) a hadíth-t másfelől világitotta meg: szembe helyezvén az iszlámnak azt a theologiai irányzatát, mely minden muszlim felfogást hagyománytétellel akar erősíteni, avval az irányzattal, mely a kétes eseteket a belátásra, emberi értelemre (»raj«) bizza.

Az iszlámról a legteljesebb képet adják az »Előadások az iszlámról« (1910, 1925, magyarul 1912), melynek tartalmát itt nem vázolhatjuk.

Az iszlámról szóló előadások folytatásául volt tervezve Goldziher utolsó nagy műve: Die Richtungen der islamischen Koranauslegung (Leiden, 1920). Egyenest csatlakozik ezekhez az előadásokhoz, kimutatván, hogy az iszlámnak minden iránya és fejlődése: a tradicionálizmus, a miszticizmus, a szekták felfogásai és a modernizmus a maguk eszméit vitték bele a koránba.

Belülről, az iszlámból kutatván az iszlámot, Goldziher vetette fel legvilágosabban és legteljesebben a kérdést, mit köszön az iszlám külső behatásoknak. Zsidó és keresztény eszmék, szokások, intézmények hatottak legelőször és legerősebben közre az iszlám teremtésére, de hatottak továbbra is a hadíthnak kialakítására. A kóránban a legvonzóbb elbeszélések a szentírásból erednek, közvetve, nagyrészt már agadikusán alakítva. A »*Muhammedanische Studien*« nevezetes fejezete a hadíthnak evangéliumi elemeit fejtegeti, kimutatván pl. azt is, hogy a Miatyánk teljes isznáddal belekerült a hadíthba.

Perzsa intézmények nyomai már Muhammed törvényhozásában is észlelhetők; az iszlám későbbi fejlődése még több érintkezést mutat a parszizmussal; a kalifátus közjogi mivolta a szaszanida királyság fogalmából és hagyományából fejlődött. Az iszlám dogmatizmusa a görög filozófia behatására vall; a muszlim vallásfilozófia Aristotelesből, Platóból, vagy még inkább a neoplatonizmusból indul ki. A muhammedán kánoni törvényhozás a római jog befolyása alatt alakul ki.

A buddhizmus befolyását Goldziher ismételten tárgyalta, legbővebben Kőrösi Csoma előadásában: »A buddhizmus hatása az iszlámra.« Az iszlám zindik-jei, eretnekei nyilván buddhista tanításokat vallottak. Buddhista eredetű az olvasó (rózsafűzér), a szúf, a muszlim szerzetesnek darócruhája, valamint az a nagyhatású irányzat, mely a szúftól vette nevét: a szúfizmus, miszticizmus, minden teremt-

mény iránti szeretet. A szúfi szemlélet végcélja a *mahv*, az egyéni létnek kioltása, a *fana*, az egyén megsemmisülése, tehát a nirvána.

Ismeretes az a mondatörténeti tény, hogy Buddha legendája behatolt a keresztény hagiológiába, Buddha maga pedig az egyház szentjeinek sorába, amint azt egymástól függetlenül Kuhn, Laboulaye, Steinschneider megállapították. Goldziher meglátta, hogy a Barlám legenda arab változata, a Bilauhar va-Budaszi mellett még Ibrahim ibn Edhem legendája is föltünteti a Buddha-legenda jellegzetes vonásait. S nemcsak ibn Edhem, hanem Hárun al-Rasid khalifának fia, al-Szabti is felöli a Buddha-legenda vonásait. A muszlim miszticizmus és askézis legtöbbet a buddhizmustól kölcsönöz.

Az iszlám nemzeti sajátossága legerősebben a szentek kultuszában nyilvánul meg. Egyes országok, vidékek, helységek szentjei muhammedán velikké lesznek. Valójában a szentek tisztelete élesen ellenkezik az iszlám lényegével. A kórán még Muhammedet is emberileg gyarlónak tünteti föl, csodára képtelennek. De itt a nemzeti vallások erősebbeknek bizonyultak az iszlámnál: megtartották a maguk csudatevőit. Allaht elérhetetlen magasságban érezték maguk fölött. Hogy termésük ériék, hogy jószáguk sokasodjék, hogy nyavalyájuk muljék, hogy családjuk gyarapodjék, azért helyi szentjükhöz fohászkodnak. Legfeljebb azt az engedményt teszi a helyi kultusz az iszlámnak, hogy szentjeit Alláhnál való közbenjárásra kéri. Az arabok közt beduinok, rablók, kiket iszlámszegés miatt kivégeztek, most szentek tiszteletében állnak. Mesopotámiában Samsz napisten emlékét a Samsz-mecset őrzi, szentesítve azzal a legendával, hogy itt Ali megállította a napot. Indiában Durga istennő ünnepe, melyet hasonlóan ülnék meg, mint Egyiptomban Horusét, Elő-Ázsiában Adonisét, Tammuzét, most Huszejn gyászának lett napja. A syr-Nebo isten helységében kubba, muszlim kápolna emelkedik. Mint Bubastis templomába a régi egyiptomiak, úgy ma az egyiptomi hádsik, zarándokok, Mekkába visznek macskát. Az északafrikai Constantineben az iszlámon belül fennmarad a régi tyuk-, juh-, ököráldozat varázsértő néger nőekkel. Gyakran a helyi hagyományt valamely bibliai ürügy leplezi: a pogánykor szent helyeit Ábel, Seth, Sem, Nőé, Ábrahám, Ézsau, a 12 prophéta, Mózes, Urijja, Hósea, Jóna, Ezekiel sirjaként, sőt tanáknak, pl. Aba Saulnak, Juda b. Ilainak sirjaként tisztelik. Afrikában a keresztény egyház szentjeit is szolgálják, pl. Szent Sergius sirját, Páduai Szt. Antal szobrát. Török nők leborulnak Mária képe előtt. Egyiptomban mutatják Jákób, Mózes, Sem, Rubén sirját, sőt még Osiris emlékét is muhammedán szentélyként őrzik.

* * *

Ezzel Goldziher professor iszlámtanának körvonalait nagyjában vázoltuk. Terünk nem engedi akár csak pedzenünk is, mit tett Goldziher professor az arab* költészet, az arab nyelvészet, az arab

irodalomtörténelemnek, az arab történetírásnak föl kutatása terén. A pogány arab irodalmat alig ismerte valaki nála jobban. Ámde az iszlám tudományában a legnagyobbak is (Nöldeke, Snouck Hurgronje, Becker, Griffini) Goldziheret vallják mesterükül.

IV. Goldziher Ignác és a zsidó tudomány.

Goldziher professzor azért értette át oly mélyen az iszlámot, mert teljességében átélte a zsidóságot. A különválásztás kórán és szunna közt azért vált előtte oly világossá, mert felnőtt a *תורה שבעל פה* és a *תורה שבכתב* az írott és a szóbeli tanítás tiszteletében. A hadíth-ban, mint a zsidó hagyományban, megkülönbözteti a haláchát az aggádától, a törvényes szabványokat az ethikai, elbeszélő, eschatologiai tanításoktól. De azért tulzásnak itéli azt az ismételt felfogást, hogy a szunna nem egyéb, mint párdarabja vagy épenséggel utánzata a misnának. (Muh. Stud. II., 209.) A hadíth-kutatók eljárását, hogy tételeiket így vezetik be: »Muhammed mondta«, ugy magyarázza, ez csak annyit jelent: »vallásos tekintetben kifogástalan, sőt kívánatos és a próféta maga is tetszésével jóváhagyná.« Találón emélkeztet R. Józ sue b. Lévi kijelentésére: »mindazt, amit késő korokban élesezü tanítvány elő fog adni, mintegy maga Mózes vette át a Szinai hegyén.« (Előadások 49.) A vallástörvényről kifejtett ellentétes véleményeknek egymás iránti tiszteletét találón megvilágítja a Sammai és Hillel vitatkozó iskoláiról kimondott talmudi itélet: »ezek is, amazok is élő Istennek szavai.« (Előadások 324. l.) A muszlim legenda csakugy, mint az aggáda, ugy képzeli, hogy az Égben a törvény kérdéseit iskolaszerűen tárgyalják. (Előadások 337.)

Figyelemre nagyon méltó pl. még a következő analogia. Már a kóránmagyarázat legelemibb fokán Goldziher professzor azt a törekvést észleli, hogy könnyebb szövegmódosításokkal eltüntetik vagy enyhítik az oly kóráni gondolatokat, melyekről ugy vélték, hogy Istennek vagy az ő küldöttjének, de még más prófétáknak is méltóságába ütköznek. Később kivált a si'ita kóránmagyarázat tünteti fel ezt a törekvést. Ez a törekvés megegyezik már a legrégebbi masoretikus hagyományban érvényesülő *תקון סופרים* -mal. (Richtungen 17, 20—30, 284.)

Általában az iszlám viszonyai Goldziher professzort közvetlenül a bibliai vagy zsidó megfelelőire emlékeztetik. Az Ommajádokat összehasonlítja Achab királlyal (Előadások 82), a többiektől elütő II. Omár az ommajád Chizkijjának jellemzi. Hasonló összevetések, a Szentírásnak teljes, a talmudi és midrási irodalomnak igen gazdag ismeretéből meritve, sűrűn kerülnek elő Goldziher professzor műveiben.

Goldziher Ignác kisdéd korától a zsidó vallásban, a zsidó erkölcsben és a zsidó tudásban nevelkedett. Freudenberg korán avatta be a Szentírásnak, a hagyománynak, a szentírásmagyarázóknak, a grammatikusoknak benső ismeretébe. 12 éves gyermek volt, midőn megjelent tőle a *שהת יצחק* Abhandlung über Ursprung, Eintheilung und Zeit der Gebete, — Ibn Ezrától a vilnai gáonig felsorakoztatván a pijjútímról nyilvánított felfogásokat, állást foglal: a pijjút ne szakítsa meg a törzsimát, a törzsima után elmondhatja, aki érti. Még mint óraadó diák belép a zsidó irodalmat felélesztő Mekicé Nirdámim-egyesületbe. Mint ifju, Bacher Vilmossal együtt Brill S. L. rabbinikus tudományán táplálkozik, hajnali óráit a rabbi társaságának szentelve. Gyermekkorától kezdve munkatársa a Ben Chananjának, Izraelita Közlönynek. Doktori értekezését, bár iszlámológiából vagy akár aegyptológiából is telt volna, Tanchum Jeruschalminak szentelte. Eleinte szinte egyenlőn áll a zsidó és muszlim vonatkozású dolgozatok serpenyője. Csakhamar ugyan a mérleg az iszlámtan javára billen. De Goldziher professzor mindvégig a zsidó tudomány avatott művelője marad.

Első nagy munkája: *Der Mythos bei den Hebräern*, mely csakhamar angol fordításban is megjelent, eloszlatja Renan balítéletét, hogy a sémi faj mythosköltésre képtelen, de másrészt kimutatja, hogy a prófétai tanítás úgy, mint a törzshagyományokon, diadalmaszkodott a népies mythoson is.

1887-ben a zsidó egyetemi ifjuságnak Goldziher professzor bemutatta »a zsidóság lényegét és fejlődését.« Ezek az előadások most könnyen hozzáférhetők a Népszerű Zsidó Könyvtárban. Minden művelt magyar zsidó tartozik magának azzal, hogy ezeknek eszméivel megismerkedjék.

Könnyen érthető, hogy kivált a zsidó-muszlim érintkezések, kapcsolatok vonzották kutató szemét. Kimutatja az iszlámra tért zsidók szerepét az iszlámban, ilyen az iszlám első századaiban Ka'b al-Ahbár, Abdallah b. Szalám, Hárún b. Múza, az Iszrailijja, zsidó történetek hagyományozói, ilyen pl. a XIV. században alexandriai Száid b. Haszán, aki Muhammed küldetését a Szentírásból akarja bizonyítani. Ismételten tárgyalja Goldziher professzor a muszlim polémiát a zsidó-keresztény szentírásmagyarázat ellen s ennek tanulmányozása serkenti Schreiner Mártont is. Szentírásunkat szeretik kiaknázni a szekták is. A drúzok prófétákból és zsoldárokból gyűjtöttek adatokat Hákimjuknak, az istenség megtestesülésének bizonyítására. A mahdí-eszme a zsidó-keresztény messiáshitből sarjadt. A bábismus Dan. VIII., 14-nek 2300 (év—) napjából kiszámítják, hogy 1844. évben beteljesedett az idő, amikor Mirzá Muhammed Ali magát Bábnak kinyilatkozattatta; valahányszor pedig a Szentírás »Isten fényéről« szól, a világmegváltó Behá Allah megjelenése értendő rajta.

Goldziher professzor művei, dolgozatai számos zsidó-muszlim kapcsolatot tisztáztak, kivált cikksorozata a *Revue des Études Juives*-ben: *Mélanges judéo-arabes*. Kimutatja, hogy a samaritánusok hajoltak vallási engedményekre az iszlám irányában; mennyire igyekeztek a karaiták a muhammedán tudósokat meggyőzni, hogy az aggáda durvitja az Isten-fogalmat. Sámuel b. Chofni és Hai gáon mellett kivált kairuáni Nissim ben Jákóbra mutatja ki a mutazilának, a kezdő arab bölcselkedésnek behatását, melynek főproblémája az isteni igazság (ártatlanok, gyermekek, állatok szenvedése); ugyanez alapproblémája R. Nissim híres elbeszélés-gyűjteményének, a *ma'aszij-jothnak*, melyekben látszólagos visszasságok mögött az isteni igazsághat. Júda Hallévinél, akinek áhitatos tisztelettel adózik, kimutatja a rokonságot a muszlim misticizmussal és a congeniálisan dicsőített Ghazálival. Az iszlám türelmességét kimutatja a »visszaeséssel« vádolt Maimuni példáján is.

A zsidó-arab filozófiának egyik nagy műve, a tévesen Bechainak tulajdonított *Kitáb ma'áni al-nafs neki* köszöni kiadását. Bechainak a Szívek kötelességeiről szóló műve arab eredetjének kiadására leginkább Goldziher professzor ösztönözte Yahudát. Hinneberg nagy vállalatában (*Die Kultur der Gegenwart*) Goldziher professzor mutatja be a muhammedán és zsidó vallásbölcsészetet. A középkori zsidó filozófia történetének ő a fölül nem mult ismerője.

V. Goldziher Ignác és az országos rabbiképző intézet.

Goldziher összeforrott rabbiképzőnk történetével. Résztvett már azokban az előmunkálatokban is, melyek a rabbiképző megteremtéséhez vezettek. Ott szerepel a vezérlőbizottságnak legelőször kinevezett tagjai között, 1880. óta. Kaufmann Dávid halála után elfogadja rabbiképzőnkben a vallásfilozófia tanszékét, 1900—1921. előadja a vallásfilozófia rendszerét s olvastatja Szadját, Bachját, Ábrahám ibn Daudot, Juda Hallévit, Maimunit. Mint tanár, azt vallja: »Átkot érdemel, ki az isteni szolgálatot renyhén végzi.« Lelkiismeretes gondossággal készült rabbiképzői előadásaira. Amikor kevés halála előtt, eltűntek gondos jegyzetei, ezt nemes aggodalommal Blau igazgatónak jelentette, aki természetesen csillapította a nyugtalan professzori lelkiismerettel azzal, hogy minden, amit elő fog adni, színarany lesz.

Goldziher professzor benső egyéni kapcsolatot tartott rabbiképzőnk növendékeivel. Rajongó hálával vállotta őt mesterének Schreimer Márton, vallástörténelmi és vallásfilozófiai mély tanulmányaiában. Dr. Neumann Edének, rabbiképzőnk első avatottjának, nagyértékű doktori értekezése (A muhammedán József-monda) Goldziher vezetése mellett készült. A disszertációkészítésnek ez a módja általánossá vált 1900. óta, amióta Goldziher rabbiképzőnknek tanára lett. Neve-

zetes pályatételekkel találkozunk, melyeket az ő célkitűzésével dolgoztak ki rabbiképzőnk hallgatói. Az arab-zsidó irodalom körébe vág a disszertációknak egész sora, így számos edíció: arab bibliafordításból, Maimuni arab misnakommentárjából, Tanchum Jerusalmi szótárából, Juszuf al-Baszir összefoglaló művéből, genizatöredékek. A Goldziher által kitűzött, de még meg nem oldott jelentős pályakérdések, fel vannak jegyezve a Jubiláris könyv első kötetében.

Ez a sorozat még korántsem meríti ki mindazt a munkát, amelybe Goldziher be akarta vonni rabbiképzői növendékeit. Becker C. H., Goldziher professzor jelentőségének mélyreható, congeniális méltatója, azon csodálkozik, hogy Goldziher, aki a Muhammedanische Studien nevezetes excursusát a »Hadith und Neues Testament« tárgyának szentelte, nem dolgozta fel a hadith viszonyát a zsidó hagyományhoz. Azt hiszem, ezt Goldziher el akarta végeztetni tanítványai-val. Nekem pl. kijelölte feladatomból, hogy a leghíresebb gyűjteménynek, Bucháriénak aggádikus elemeit dolgozzam fel. Bizonyára sorját akarta ejtetni a többi nagy hadith-gyűjteménynek.

Amde Goldziher nemcsak filológiai lelkiismeretességre, hanem a filozófiai elmélyedésre nevelte rabbiképzői növendékeit, hanem a zsidóságért való lelkeségével őket is lelkesítette.

VI. Goldziher Ignác egyéniségéről.

Goldziher Ignácban, a tudósnál, a tanárnál, a filozófusnál még sokkalta jelentősebb az ember, az egyéniség. Jóval több ő minden művénél. Ezt az egyéniséget hűség, igazság, áhitat tüntette ki.

Hűsége megindító. Az a kidőlt-bedőlt székesfehérvári házikó úgy él emlékében, mint a szentek szentje, édes atyja, mint annak főpapja, édes anyja, huga, mint annak oltárai. Damaskusban ujjong a lelke, amikor megismerkedvén egy tiszteletre kiválóan méltó nővel, megtudja, hogy héberül úgy hívják, mint az ő hugát. Szüleinek, testvéreinek, fiának halálakor bibliájába iktatott bejegyzései vallásos megadásal viselt szent fájdalomról tesznek megható tanúságot.

Goldziher professzor hűséges a ház iránt, melybe beleszületett, az otthon iránt, melyet alapított, ama baráti kör iránt, melyet maga köré vonzott. Ha semmi más nem maradt volna fenn Goldziherre emlékeztető, mint a levelek és képek, melyeket kapott, akkor is már jelentős egyéniségre következtethetnénk. Barátai körébe tartoznak a legjobbak itt a hazában: Gróf Kuun Géza, Berzeviczy Albert, Hunfalvy Pál, Kohn Sámuel, Löw Lipót és Immanuel, Gyulai Pál, Kármán Mór, Beöthy Zsolt, Riedl Frigyes, Péterfy Jenő, Eötvös Lóránt báró, körükbe tartoznak a legjobbak a maga tudománya terén: Fleischer, Nöldeke, Snouck Hurgronje, De Goeje, August Müller, Robertson Smith, Harnack, Ed. Meyer, Max Müller, Landberg gróf, Rosen báró, Kautzsh, Budde, Bezold, Fraenkel Sigm., Becker

C. H., Littmann E., Söderblom érsek, Bevan, E. G. Brown, Macdonald, Derenbourg H., René Basset, Guidi, Griffini, Asin Palacios és igen sok más.

A Goldziher iránti elismerésben külföldön elsimultak az ellentétek, elnémult az elfogultság. Jellemző pl., hogy Berlinben megszállt Berlinernél s ugyanakkor meghívta őt Geiger Ábrahám. Steinschneiderrel és Barth-tal egyaránt tartja a barátságot. Nagyrabecsülte, kitüntette őt Renan, a szkeptikus s odaadással Massignon, a rajongó, mély, pietisztikus katolikus, hódolattal Cheich, Lasmmens, a tudományos katolicizmus vezéralakjai. A zsidóság iránt elfogult Paul de Lagarde a Bibliothèque Nationale-ban kitüntetőleg köszönti, a zsidóság iránt rideg, szigorú Wellhausen odaszegődik Goldziher professzor ünneplői közé.

Hűségese volt hazája iránt. Soha másnak, mint magyarnak nem érezte magát, — a magyaron kívül minden más nyelvet idegennek. Amikor az Eötvös Józseftől neki szánt főiskolai tanszéktől elűtötték, amikor a mindennapi megélhetésért nyugós, roskasztó hivatalban görnyedt, akkor sem hallgatott kiválóbbnál kiválóbb külföldi egyetemnek hívogató szavára. Még a keserű megpróbáltatás 1919., 1920-ban sem rendítette meg. Lemondhatott az akadémiai osztályelnökségről, de nem honfiúi érzéséről. Amikor ebben az időben egy (egyébként igen derék) emberünk külföldi meghívásának engedett, azt mondta nekem: »Kár, hogy megtette; én nem tettem s bizonytalán Ön sem tenné.«

Igazság! Goldziher professzor méltán vallotta: »Erkölcse nem lehetséges ott, ahol igazság nincsen.« Ámde Goldziher professzor igazsága építő, alkotó igazság volt mindenkor. A Mythos bei den Hebräern korántsem állapodik meg a Szentírás mythikus csökevényeinek elemzésénél, a prófétai hirdetés himnuszává magasztosul. Az iszlám hagyományainak legélesebb bírálata sem csökkenti a megbecsülést, mellyel az iszlám iránt viseltetik; lendületes lelkeséggel mutatja ki az etikai mélységeket, érzületnek, lelkiismeretnek, intentionak jelentőségét az iszlámban. A féligazság rombol, a féligazságnál meg nem állapodó igazságszeretet megnyugváshoz visz. Elvégre is ez a világ-egyetem főnáll, a világtörténelem folyik; nem lehet tagadni a mindenséget, nem lehet tagadni az emberiséget. Az igaz lélek magyarázatot keres reá. Ezt a magyarázatot részben megadja a tudomány. De az emberiségnek, a mindenségnek nagy kérdéseiben csakhamar eljutunk a tudomány sorompóihoz. Itt kezdődik a hit birodalma.

Áhitat és hit Goldziher professzor egyéniségének legmélyebb alapjait. Az áhitat nem pótolhat semmilyen tudományt, de megnevelheti, megszentelheti minden tudományt. Megszentelte Goldziher professzor tudományát is. Maga mondta el nekem: ámbár mindennapi kenyerere az arab irodalom, a legmosdatlanabb száju irodalom, soha, de soha az ő tollára még erről az irodalomról sem jött léha szó. Lelke

*Wissenschaft
jermény
Lassmann
dominon*

20 20

kimondhatatlanul telve volt áhitattal, hittel, mely folyvást táplálkozott a Szentírásból, a vallásos irodalomból. És ez a hit zsidó hit volt, teljes, mély zsidó hit. Becker C. H. tesz róla tanúságot: »G. war Jude, Jude mit Bewusstsein und Stolz.«

Amikor az Európából meghívott tudósokkal Amerikába utazik, a rós hassónó hajón éri; áhitata magával ragadja zsidó uti társait. Jómkipurkor ő maga szokott előimádkozni válogatott, áhitatos gyülekezetnek.

Vallásos érzése, mely gyermekkorától megdicsőüléséig kísérte, élete végefelé még hatalmasabban megnyilatkozott. Vágyott az örökkévaló életre. Hittel várta a halált, mondván: »Hallga! barátom kopogtat, nyiss nekem!« Kevéssel halála előtt egy pének este ott találtam ünneplőben az asztal mellett, előtte a Szentírás és egy arab mű. Áhitattól átszellemülten szólt: »Nem tudja, jól teszi-e, hogy még az arab irodalomba mélyed, pedig maholnap ott áll, ahol csak azt kérdik tőle: **האם תעשה עבודתך באמונה** becsülettel végezted-e munkádat?« Mesterünk, hálásan valljuk: »Becsülettel elvégezted nagy földi munkádat.«

Budapest.

Dr. Heller Bernát.

Klein Miksa.

1888—1927.

Még élénken a fülembé csendül dr. Blau Lajos rektor-professzorunknak, a mindent a történet szemüvegén keresztül boncoló, éles megfigyelésű megállapítása. A zsidóságot nem kényeztettek el. Tűzpróbára volt téve az egész világon, minden éghajlat alatt. De ha életének folytonos megvédésére kényszerült is, a könyvet azért kezéből soha ki nem adta. Példa nélkül álló csodálatos jelenség a világ történetében, hogy ez az üldözött zsidóság a középkorban kerek számban huszezer önálló munkát produkált. Vallásit és minden szakkörbe vágó világit egyaránt. És ettől függetlenül is, vagy ennek dacára, ugyanigy példa nélkül álló csodálatos jelenség, hogy a zsidóságról szóló tudomány még mindig nincs egyenjogusítva a többi tudománnyal.

Hogy a zsidó tudomány mégis emelkedett, ez három tényezőre vezethető vissza. Szinte hihetetlen, hogy ebből kettő egymással ellentétben van. A bibliát a vallás terjesztette el, a talmudot viszont a gyűlölet tette ismertté. A triumvirátus harmadik tagja pedig az első tényezővel tartja a rokonságot. Ez a rabbikar s a tudományos szent idealizmus világában járó álmodozók buvár serege.

De míg a rabbi teendői megszorodtak, a zsidó tudomány megsokszorozódott. A szorosán vett, minden rabbinak legelső és legfőbb alapstudiumát képező *q. n.* rabbinikus disciplina mellett, a

talmudista rabbin kívül ma már van sok speciális tudományköri rabbi. Historikus, filológus, vallásbölcész, archeológus és így tovább. Ugyhogy a rabbiszemináriumok nem csupán gyakorlati lelkészkedésre nevelő intézetek, hanem emellett eminenter tudományos főiskolák is.

Ennek a nehéz hivatásnak, ennek a sokágu tudománynak munkásokat nevelni kapott katedrát a Ferencz József Országos Rabbiképző Intézeten 1915. szeptemberében az ideálista álmodozók tudós táborának méltó tagja, egy lobogó akarásu, szent hevülésű ifju rabbi, dr. Klein Miksa. Fiatal ember volt még. Alig pár hónappal elébb, februárban szerezte meg rabbioklevelét ugyanitt, ahol most maga is mesterré lett. 1888. december 27-én, a zempléni Tolcsvában látja meg a napvilágot. Vallásos vidék, ahol még a gyermek bölcsődalát is a talmud nyelvén éneklék. Apja is elsőrangú hebraista. Hova máshova vihet innen a fölserdülő tudásszomjas ifju utja, mint Pozsonyba. A hegyaljai kis falu után uj világ a felvidéki metropolis. De az élénk fantáziájú gyerekembert nem tudja lekötni egyirányu légköre. Hamarosan Budapestre jön, különbözeti és felvételi vizsgákat tesz és 1904-ben már Rabbiképzőnk alsó tanfolyamának növendéke. A kis diák ettől fogva fogalom a maga körében az intézetben. Ha a nagykomoly tudós professzorok a lankadókat buzditani akarják, Klein Miksát állítják oda mintaképül. Csiszolt külső habitus, finom belső gondolkozás, példás pedantéria, páratlan szorgalom, színjeles tanulás. Nagy szó ez ott, ahol naponta reggel 7 órakor már istentiszteleten kell lenni és 8-tól 12-ig, meg néha 1-ig és délután mindjárt folytatólagosan 2-től 5 óráig az iskolapadban kell ülni. Így kívánja ezt a héber teológiai tárgyakkal kibővített állami gimnázialis tanterv. Klein Miksa ugy fejezte be ezt az öt esztendeig tartó alsótanfolyami utat, ahogy elindult rajta. Színjeles érettségivel mind a a héber teológiai, mind az állami gimnázialis tárgykörből. 1909. őszén a rabbinövendék rabbijelöltté lesz s belép a tulajdonképeni teológiai felső tanfolyamra és párhuzamosan a Budapesti Tudományegyetem bölcészeti karára. Aki fogalom volt az alsó tanfolyamon, fogalom maradt a teológián és az egyetemen is. Ő itt is magamagát disciplinára fogó »tanuló« maradt és nem tanszabadságra jogosított »hallgató.« Emellett arra is volt ideje, hogy vallástani órákat adjon a pesti izr. hitközség középiskoláiban. Az egyetemen »summa cum laude« szerzi meg a bölcészetdoktori fokot, az 1915. február havi rabbiképesítő szigorlaton pedig feltűnést kelt a már különben két izben tudományos pályadíjat nyert sokoldalú biztos tudásával és nagy tájékozottságu bibliografiai ismeretével, amelyet 5 esztendő könyvtári munkájával szerzett meg alma materünk hatalmas bibliotékájában. Mikor oklevelét kézhez kapja, ahelyett, hogy kipihenné a nagy munka fáradaimait, utnak indul, fölkeresi a német zsidó tudomány centrumait. Így telik el az egész nyár, így bővül a látóköre. Külföldi utjáról visszatérve, még képesítése évében, 1915. szeptem-

berében felé fordul főiskolánk bizalma. Megbizzák az alsó tanfolyamon a biblia és talmud tanításával.

Ritka szerencsés kitüntetés ez, de ritka szerencsés választás is volt a szeminárium részéről, a szeminárium javára.

Mert nehéz feladat leendő papok tanítójának lenni. S amikor ezt mondom, nem az lebeg szemem előtt, hogy az ilyen nagy tudást nem értékelik kellően, hogy az ilyen súlyos munkát csak kevés kiválasztottak kísérik megérdemelt figyelemmel. Inkább arra gondolok, hogy ehhez nem elég száraz tudósnak lenni, hanem kell hozzá meleg szív, tiszta szeretet, mindazt legyőző erejű ideáлизmus, lobogó lelkesedés, a zsidóság imádása, a tanítványnak saját gyermekekénti tekintése, a tudományért való olthatatlan lángolás, hitünk igazának átérézése. Isten kegyelméből való ember kell hozzá. Olyan, amilyen Klein Miksa volt.

Ő nemcsak tudós tanárunk volt nekünk, hanem teológiai nevelőnk is. Mi őt nem diákosan félvé tiszteltük, hanem gyermekien rajongva szeretjük. Örültünk, ha az ő órája következett. A legszárasabb arameus nyelvtani szabály az ő feltűnően világos, bájosan közvetlen előadása modorában élvezetes témává lett. Tóra vagy próféták, meg szent iratok, talmud, héber nyelvtan, rendszeres zsidó vallás, Izrael története, — nem volt olyan diákja, akivel külön-külön mind-egyiket meg nem szeretettette volna. Kivülről szavaltuk héberül a babilóniai számüzetés nagy szónok-prófétájának gyönyörű orációit, — mert Klein Miksa megtanított bennünket arra, hogy csak azt lehet »belülről« tudni, amit az ember megtanul »kivülről.«

Hogy a középkori héber krónikáknak jeles szaktudósa volt, hogy tudományos külföldi enciklopédiák munkatársul kérték, hogy héber, magyar szaklapok, művek hozták dolgozatait, hogy elsőrendű szervező erő volt és főiskolánk kiterjedt adminisztratív ügykezelésének fáradhatatlan munkása, — erről mostan ne is essék szó.

Én Klein Miksában a hivatott pedagógust, a született vérbeli tanítót, a tanítványaival együtt érző, együtt örülő, együtt bánkódni is tudó atyai mestert, a diáklélek minden csinját-binját ismerő, minden gondolatát megleső, minden apró-cseprő családi, egyéni, lelki, anyagi buját-baját egész odaadással magáévá tevő elhivatott nevelőt siratom.

Bennünk, imádott Rabbiképzőnk neveltjeiben, az alma mater iránt való tiszteletadás, szeretetérzés, hála, ragaszkodás és hűség olyan erős és olyan benső, mint, merem mondani, sehol más tanintézetben. És épen ez a körülmény az, ami pillanatnyi megállásra készít. Azt mondják, minden ember pótolható. Kérdés, hogy hogyan.

Nem egy katedra üreült meg az Országos Rabbiképző Intézetben. Egy darab lélek szakadt ki belőle.

Jutalmazott pályaművei magyar és héber nyelven nyomtatásban is megjelentek. Munkatársra volt a Magyar Zsidó Szemlének, Hazofeh-

nek, az IMIT évkönyveinek és az Egyenlőségnek, hol főleg történeti és irodalomtörténeti dolgozatai láttak napvilágot. Ily irányu számos nyilvános előadást is tartott. Mint szerkesztő élete utolsó esztendejében kezdett felette szorgalmasan működni. A magyar és héber nyelvű Blau emlékkönyvek, az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat ifjúsági bibliája, legutolsó évfolyamában a héber tudományos folyóirat az ő szakavatott társszerkesztői munkáját dicséri. A Hazofelnak csupán két füzetén szerepel szerkesztői minőségben. A megjelenendő nagy héber-német enciklopédiának is szorgalmas munkatársa volt.

Klein Miksa 1927. április 15-én visszaadta nemes lelkét alkotó Urának s április 16-án már örök nyugalomra helyezték is.

Pécs.

Dr. Wallenstein Zoltán.

Brill Sámuel Lów.

1814—1897.

Tisztelő hódolattal hajtjuk meg a hála és elismerés zászlaját a mester emléke előtt akkor, midőn az országos rabbiképző első igazi jubileumát, fennállása ötvenedik évfordulóját országszerte ünnepeljük.

Több mint száz éve, hogy született és harminc éve, hogy meghalt. A jelen dolgozat csak biográfiai vázlat. Ha tacitusi rövidséggel akarnánk élni, akkor azt mondanók: amely házban 1814-ben született, abban 83 éves korában meg is halt. Ha a családi életet érinteni nem óhajtjuk, akkor még rövidebben azt állithatnók: életét a zsidó tudománynak szentelte. Szenvedélyesebb könyvgyűjtőt alig ismertem. Hogy minden takarékosága mellett vagyont családjára nem hagyott hátra, annak oka abban keresendő, hogy minden fillérét könyvekre adta ki. Könyvtára valószínű ritkaságszámba ment s ahol olyan héber vagy zsidó könyv jelent meg, amely érdekelte, nem nyugodott addig, amíg meg nem szerezte. Néha, mikor az élet és a mulandóság melankóliája szállotta meg, hozzám fordult, fátyolozott hangon kérdé: »Mi lesz halálom után ebből a könyvtárból, amelyet olyan nagy áldozatokkal s olyan hangyaszorgalommal gyűjtöttem?« Mit szólna ahhoz, ha megtudná, hogy halás hitközsége halála után könyvtárát megvette és nobilis gesztussal a rabbiképzőnek ajándékozta, ahol a boldogult mester neve alatt külön csoportban kezelik.

Eleinte, mint édes atyja, Brill Azriel, ő is a pesti hitközségnek dajjanja volt, azaz mindazokra a kérdésekre s problémákra, amelyek a zsidó vallásos élet terén elsősorban a családban felvetődtek, megadta a halácha, a vallásos törvény alapján a választ, a felvilágosítást, a megoldást. Később a pesti hitközség a rabbiság elnökének nevezte ki, de ajtájának tábláján mindvégig az a szerény cím volt olvasható: Rabbinatassessor, azaz rabbisági tanácselnök. Munkásságának suly-

pontja azonban mégis abban keresendő, ami minden vallásos zsidó előtt a főérdem marad: »tanulni és tanítani, megőrizni s megcselekedni« az isteni tanítás parancsolatait. Tekintsük őt leginkább tanítói működésében.

Ugy a pesti talmudtórában, mint a rabbiképzőben Brill rabbi a talmud előadását s tanítását vállalta s ennek a vállalkozásnak legmagasabb korig hűségesen meg is felelt. Hogyan és miképen tanította a talmudot, mint iskolai tantárgyat, arra kissé bajos helyesen megfelelni, abból az egyszerű okból, mert a talmud methodológiája eddig tudtommal megírva nincsen. Rabbi Sámuel Hanágid megírta ugyan a 11. században a »Bevezetést a talmud tudományába«, de ott inkább azt a módszert tárgyalja, s azokat a segítő eszközöket, amelyekkel a talmud tanítói s halachai igazságokat és törvényeket igyekeztek megállapítani, de nem azt a módszert, amelyet a talmud előadásánál és ismertetésénél a különböző tanítók, mesterek alkalmazni, vagy mondjuk tudatosan használni szoktak. Pedig egészen bizonyos, hogy a talmud előadói minden időben más-más módon közölték annak tartalmát tanítványaikkal, akár tudatos s rendszeres eljárást követtek légyen, akár mestereik példáját kövessék, akár pedig ötletszerűen cselekedzenek. Kétségtelennek tartom például, hogy Rási az ő mestereinek, Rabbénu Gersom tanítványainak nyomdokaiban haladt, nemcsak a halachai eredmények tekintetében, hanem a talmud előadásának módszere dolgában. Sokkal szerencsésebbek vagyunk a tóra magyarázásának módszereiben. Már a legrégebb időben tudták, hogy a tóra értelmezésének négy fajtája van, amit ezzel az ujhéber *Paradeisos* szóval jelöltek: *Pardesz*, ami nemcsak paradicsomot jelent, hanem e négy szó kezdőbetűiből van összeállítva: *Pesat, Remez, Derus, Szód*, azaz a tórát lehet értelmezni: 1. a szövegnek egyszerű, természetes, szószerinti értelme szerint, 2. allegorikus módon, 3. bővebb, tágabb irányban, homiletikai módon kiszélesítve s végül 4. titkos rejtettebb értelme szerint, amelyből a későbbi kabbalisztikus fejtegetés származott. Egészen másképen áll a dolog a talmud előadási módszerével. Itt minden attól függ, hogyan és miképpen adja elő a tanító a talmud szövegét, hogy azt mennél hamarább s mennél biztosabban elraktározza a tanulók fejében. Föltéve természetesen mindig, hogy tudásra éhes, figyelmes, lelkes hallgatókkal állunk szemben.

A Budapesti Rabbiképzőben, amely ez év őszén ünnepli fennállásának első félszázados fordulóját, két ilyen halhatatlan mestere a szóbeli hagyománynak adta elő a talmudot (statarie, nem cursorie). Az egyik a tanári testület elnöke, *Bloch Mózes* a felső, *Brill Sámuel Lőb* az alsó tanfolyamokban. A két mesternek előadói módszere a talmud ismertetésében, mint iskolai tantárgyban, lényegesen eltért egymástól. Bloch, amikor az előadást a misnával megkezdte, már úgy tanította azt, mint olyan tudós, aki az egész nyomán és sorában keletkező talmudi vitákat ismeri és ismeretesnek feltételezi hallgatói-

nál. Brill azonban egyelőre megmarad az egyszerű misna értelménél, kikapcsolva mindent, amit a vita során a talmudban olvasni és találni fogunk. Szóval nem befolyásoltatta magát mindazoktól a függelékektől, amelyek a későbbi tanulmány folytán egészen más fényt vetnek a misna értelmére.

Brill magántanulmányaiban talmudpéldányához *széljegyzeteket* is csinált, amelyeket a szakember a Magyar Zsidó Szemle korábbi évfolyamaiban (hat közlemény) megtalálhat. Utóda a talmudi társzékben Blau Lajos, az intézet volt növendéke, majd később annak tanára s igazgatója, szerencsés kézzel válogatta ki és állította össze azokat a lapszéljegyzeteket, amelyeket Brill talmudi példányában évtizedeken át hihetetlen szorgalommal és akribiával készített. Senki más nem vállalhatta volna ezt a nagy tudást, szakértelmet és tapintatot igénylő munkát, mint éppen Blau, aki ugyan tudtommal nem volt közvetlen tanítványa Brillnek, de ugylátszik, elég alaposan behatolt annak tudományos kutatásaiba s a legérdekesebbeket tudományos folyóiratában le is közölte (Magyar Zsidó szemle 12., 13., 14. köteteiben.) Ezekből a tudós lapszéljegyzetektől magukból a szakember könnyen meggyőződhetik arról, hogy mily mesésen alapos ismeretei, jártassága és tájékozottsága volt Brill mesternek a talmud tengerének minden irányában, ez óriási épület minden zege-zugában. De arról is, hogy a tudós leginkább azokat a frappáns ellentéteket látja meg, amelyek a talmud különböző állításai között lappanganak és vagy beéri azzal, hogy ezt az ellentétet megállapítja, vagy igyekszik csodás egyszerűséggel s könnyedséggel azokat kiegyenlíteni. Ez volt különben ősidőktől fogva a talmud nagy korifeusainak kedvelt módszere a Toszafót szerzőitől kezdve a legmodernebb decizorjainkig, a responzumok ügyes és szellemes válaszadóikig: igaz vagy látszó ellentétek között kapcsolatot teremteni, sima és egyszerű állítások közé éket verni.

És ha ezek után valaki ámulattal kérdi: miért nem jutott eszébe sohasem a mesternek, hogy átható szellemének e remek termékeit életében kiadja, miért nem ismertette a világgal az emberi tudás e szellemes remekeit, úgy erre megint nagyon bajos a helyes feleletet megadni. Annyi bizonyos, hogy elég gyakran óva intette tanítványait attól a tudományosnak látszó módszertől, amelyet ő röviden németül így nevezett: lernen sie, aber mischen sie nicht, azaz tanuljon ön, de ne lapozzon, ne forgassa csupán a lapokat avégből, hogy külső eredményeket produkáljon, haragudott azokra a tudósokra, akiknek egész tudományos kutatása abból áll, a meglepett világgal tudatni, hogy valamely ókori műben hányszor fordul elő ez a kitétel: »nem tudom« és hasonló izü s irányu meddő, bár fárasztó, időt és ideget ölő mesterkedések. Pedig szerette ő is a hagyományok mellett a világ klasszikusait, ismerte is őket. Szellemes megjegyzései, bírálati, találó élcei s mondásai százával keringtek tanítványai, barátai körében.

Amikor valaki előtte s jelenlétében illetéktelenül valamely ügyben ítéletet elhamarkodva kockáztatott, azt szokta volt mondani: du sprichst ein grosses Wort gelassen aus (Goethe Iphigenie 1., 3.) Tudja ön, hol fordul elő ez az idézet? Goethe műveiben, valamikor én is foglalkoztam behatóan Goethevel s a többi remekíróval. Tanítványainak, akik jó stallumba kerülve, eldicsekedtek azzal, hogy jó dolguk van, szép jövedelmük s lakásuk, gunyosan megjegyezte: »Attól félek, az ön ebédlője szebb és kényelmesebb, mint irodája s azért több időt is tölt amott, mint emitt.« Ha pedig arról panaszkodott a volt diák, hogy szakálla hamarabb őszül, mint haja, mosolygva azzal magyarázta ezt a tünetet: »Ön talán többet dolgozik az állával, mint agyával« (többet eszik, mint gondolkodik s tanul). Nem félt senkitől és semmitől, bátran szembezállott mindenkivel, akiről feltételezhette, hogy tudását kétségbevonja. Az egyik talmudi vizsgáján, ahol a vezérlőbizottság egyik tagja olyan kérdést adott fel a szemináristának, amelyet ő sértőnek talált magára, mint tanítóra nézve, egyszerűen odavágta: »Kérem, menjen haza és tanuljon.« Nagyon bántotta, ha neki, mint a rabbiság elnökének, nem adták meg azt a tiszteletet, amely az ő fényes méltóságát megillette volna; rendszerint azt szokta volt felelni (rituális kérdést intéző félnek): »Kérem, melyik Brill urat keresi, mert van itt Pesten sok ily nevű ember, a kereskedőt, vagy a bankárt, a cipészt, vagy a szabót? Vagy ön talán a főtisztelendő rabbisági elnököt keresi, akkor miért nem szól?!« Mikor a Levy-féle nagy talmudi szótár (4 kötet) megjelent (1889), ő azt rögtön meghozatta és megkérdezte egyik kartársától: vajjon az is megszerezte-e már a korszakalkotó művet. A kartárs nyugodtan azt felelte: »Ráérek azt meghozatni, ha az antiquárnál olcsóbban megkaphatom.« »Hogyan, riposztzott a mester, én már ötven év óta várok erre a munkára és ön azzal'biztat, hogy megvárja, míg ócskán megszerezhető?«

Amikor tanítványai az egyházpolitikai küzdelmek idejében azokról a bajokról panaszkodtak, amelyeknek az új érában a papok általában és a zsidó pap különösen ki van téve, szomorúan azt felelte: »Édes gyermekeim, hálát adok Istenemnek, hogy ezekből a küzdelmekkel és megpróbáltatásokkal teljes időkből kiöregedtem s nincsen bennök részem.«

Ha kissé ideges és heves természete néha türelmetlenné tették is, azért nagyon meg tudta érteni az idők intelmét és hiveit meg tanítványait állandóan és szüntelen a tóra szeretetére, a zsidóság iránt való rajongó ragaszkodásra, a vallási és emberi kötelességek hűséges teljesítésére buzdította és nevelte. Tanítványaira mindig büszke volt és az Atyák fejezeteinek (1., 4.) igéje szerint cselekedett: »Házad a tudósok és bölcsék gyűlőhelye legyen.« Reá is illik a talmudi szózat, amelyet Isten ajkára ad (Szanhedrin 111. a.): »Kár és jaj azokért, akik elvesztek és pótlást nem találhatnak«, vagy amivel Antonius nagy

halotti beszédét befejezi a tömeg előtt (Shakespeare, Julius Caesar (III. 2.): »Ez volt Caesar; mikor jön más hasonló!«

(Részletes életrajz Blau Lajos munkájában: *Brill Samuel Löw*, a pesti rabbiság elmöke 1814—1897. Élet- és Jellemrajz, Budapest, 1902., 108. lap.)

Kaposvár.

Dr. Herzog Manó.

Deutsch Henrik.

1822—1889.

Irjuk sirkövére: »Hetven éves korában fiatalon halt el.« E sokatmondó szavakkal kezdte a Deutsch Henrikről szóló nekrológot tanártársa: Kaufmann Dávid.* Fiatal volt, noha a biblia jelölte kor volt mögötte, mikor elköltözött az élő emberek sorából. Több okból állítható ez róla. Mert dolgozott élte utolsó lehelletéig, — ha nem birta egymaga, szerettei segítségével — mint az ifju, ki most kezdi ismeretlen eredményekkel kecsegtető pályáját. Mert megoldatlanul és kidolgozatlanul hagyott sok-sok értékes anyagot, melyet nagy szorgalommal és tudással hordott össze. Élete folyása méltó és követendő példája mindazoknak, kik hivatalos iskoláztatás híján maguk tesznek szert saját erejükből ismeretekre s érik el megérdemelten az oly tekintélyes hivatalokat és állásokat, mint amilyeneknek Deutsch Henrik lett birtokosa az idők folyamán. Vérbeli tanító volt, pályájáért lelkesedő, élni-halni tudó ember, ezek ama jelzők, melyekkel az őt személyesen sohasem ismerő, az igaz érzéssel íródott Kaufmann cikk olvasása után őt felruházni késznek nyilatkozom. Az életrajzi adatok pusztán felsorolása is lelkesítőleg hat, az autodidakta életének bámulatos eredményeit tartalmazzák. Amit tudott és amit elért, kettős értékű, mert minden a maga erejéből szerzett ismeret s az azt jutalmazó megbízás volt.

Tanító ember volt s ebbeli működésének jelentős része fűződik a Ferencz József Országos Rabbiképző Intézethez. A félszázados jubileumot megülni készülő intézet hálás kegyelettel emlékezik róla, hiszen benne rendkívüli tanárát tisztelhetette.

1822-ben született a trencsénmegyei Bán nevű községben. Az északnyugatmagyarországi zsidóságot jellemző nyugati szellem felé való hajlás megérzik minden írásán, melyek pontosságukkal, megbízhatóságukkal és külső szépségükkel is kitűnnek. Tanulmányainak, — itt tanulmányon az autodidaxist kell érteni — melyek egyrészt világi, olykor német, másrészt zsidó teológiai ismeretek megszerzésére irányultak, befejezése után tanítónak lesz. Mint ilyen, működik Lovasberényben 1845-től 1852-ig, majd Kecskemétre megy, hol 1858-ig

* Magyar Zsidó Szemle 1890. 23—27. oldal.

tölt be ilyen állást. Ekkor nevezik ki a pesti izraelita hitközség által fenntartott Talmud-Tóra intézet igazgatójává, amely állását 1861-ben ugyancsak a pesti izraelita hitközségnél vállalt hittanánársággal váltja fel. Ilyen minőségben szolgál 1868-ig, mikor meghívták az Országos Izraelita Tanítóképző Intézet igazgatói székébe. Ezen állását haláláig tölti be, ugyancsak az Országos Rabbiképző intézet egyik tanári állását is. Az 1877-ben megnyitott rabbiképzőnek — a tanterv előkészítő bizottságban Brill Sámuel Lőb-bel együtt működött — szeretett volna igazgatójává vagy rendes tanárává lenni, de intézete vezetőségének kérelmére, miután nélkülözhetetlenségére hivatkoztak, elállott tervétől és beírta a rendkívüli tanársággal. Az intézeten tizenkét esztendeig működött, tanított mind az alsó, mind pedig a felső tanfolyamon. Az előbbin a pentateuchust, a héber és arameus grammatikát és a talmud cursoriet, az utóbbin pedig a talmudi bevezetést adta elő. A felső tanfolyamon előadott tárgya mindvégig kedvelt tudományköre, noha ebbeli tudományos munkásságának gyümölcseit, dolgozatait közre nem adta, egyes töredékes cikkek teszik emlékeztetéssé e körből való működését. Önálló munkái részben bibliafordítások és magyarázatok, részben pedig tankönyvek a középiskolai vallás és héber nyelvtan oktatás számára. Az imakönyvet is lefordította. Pentateuchus kommentárját már betegesen, tollbamondás útján fejezte be. Állandó munkában eltöltött, szorgalmas életének 1889. október tizennyolcadikán vetett véget a halál. Elismerő méltatással szolt róla Kaufmann Dávid a halála alkalmából megjelent emléklapon: szeretettel irt sorait e szép és meghatározó szavakkal fejezi be: »Legyünk hálások és kegyeletesek emlékü iránt, teljesítsük rajta, amit ő maga oly fényesen, siron tulli hűség és megbízhatóság. Adja az ég, hogy példája, termékenyítőleg hasson hazánkban, hogy a magyarországi zsidóság ismét lásson tanítót, akiben eszményiség, önmegfelekedés, tudomány, a zsidóság és a haza szeretete oly ritka módon szövetkeztek, mint Deutsch Henrikben, akinek a szent ige rég biztosította, hogy tündökölni fog neve, mint a csillag az égboltozaton.«

Befejezésül álljanak itt önálló műveinek címei:

1. Életforrás, Mózesi vallástan tanítóképezdek és középtanodák felsőbb osztályai számára. (Nagy tudástiszteletét szépen bizonyítja, hogy ehhez a könyvéhez saját tanítványától, feledhetetlen emlékü Kohut Sándortól, az akkor már nagytudományu rabbitól, ki nála a talmud-tórában tanult, is kért aprobációt).
2. Izrael könyörgései, az imakönyv magyar fordítása.
3. Kis szótár az elemi iskolában való vallásoktatás céljából tanítandó imákhoz.
4. A misnah methodológiája, adalék a nevelő-tanítás történetéhez.

5. Mózes öt könyve, masszoretikus szöveggel, magyar fordítással és nyelvtani és tárgyi magyarázatokkal.

6. Leitfaden zur gründlichen Erlernung der hebräischen Sprache mit vielen aus der heiligen Schrift entnommenen Übersetzungsaufgaben aus dem hebräischen ins deutsche und umgekehrt.

Cikkek a Bet-Talmudban és az Ungarischer Izraelitben.

Ujpest.

Dr. Friedman Dénes.

Kohn Sámuel.

1841—1920.

A Ferencz József Országos Rabbiképző működésének első, korszakalkotó félszázada telt el. Az egész világ zsidóságában hovatovább mindjobban elismert magyar zsidó őserő, tudás rendszerbe foglalója, iskolázott utakra vezetője, a tudásnak tudományá emelője volt a rabbiképző és voltak neveltjei ez ötven év alatt. A feladatoknak tudatos vállalása és megoldása, a zsidó eszmekör minden ágának felkarolása, a szószék és a hitközségek megmagyarosítása, az elindulási pontok határozottsága és a kivitel lelkiismeretessége főiskolánknak megbecsülést szerzett hivatott körökben.

Az ünnepi évfordulón a hála és elismerés tömjénillata szálljon fel azok emléke előtt, kik ez intézet életbeszólításánál, működésénél lelkük, szívük szeretetével tevékenykedtek, tanítottak, irányítottak és a főiskola által képviselt eszmekörbe bekapcsolódtak. Ezek sorában állóunk Kohn Sámuel emlékének.

Dr. Kohn Sámuel szóban és írásban, szószéken és ujságok hasábjain, a kormány előtt és felekezeti értekezleteken a Rabbiképző felállításának legbuzgóbb szószólója volt. Ő vállalta az 1868-iki kongresszuson a Rabbiképző ügyének referensi szerepét. A kongresszus által kiküldött bizottságban ő dolgozza ki a rabbiszeminárium tervzetét; az intézet ünnepélyes megnyitásakor ő tart ünnepi beszédet a »rabbiképző állandó bizottsága« nevében. A miniszterium által kinevezett vezérőlbizottságnak mintegy 25 éven át tagja; a rabbivizsgákon ismételtelen mint vezetőelnök, a rabbiavatásokon, mint a bizottság szónoka működik. A rabbinövendékeket támogató »Écz Chájjim« egylet választmányának és az Ösztöndíjegyletnek évtizedekig odaadó tagja. És mindezen reprezentatív és felelősségteljes feladatokon kívül egyidőben az intézet felső tanfolyamán, mint tanár, mint a homiletika előadója, önzetlenül tevékenykedik. Ha még hozzávesszük azon mélyreható és eredményes munkásságot, melyet a Rabbiképző tanárai-val karöltve irodalmi szervek, orgánumok életbeszólításával végzett,

ugy bátran állíthatjuk, hogy dr. Kohn Sámuel *neve a Rabbiképző felszázados történelével összeferrott*, ünnepnapunkon az Ő halhatatlan szellemét is invitáljuk!

Klasszikusnak nevezhető a kor, melyben meglepően sok, Isten-áldott tehetség egyforma mélységgel érzi meg az Idők szavát s őket a bensejükből kiinduló hajtóerő évtizedekre, évszázadokra szóló, a közösség erkölcsi és szellemi kincseit gazdagító és eredményező, csaknem mindenkori uttörő tevékenység kifejtésére készíti. Ilyen klasszikus kor volt a zsidóság számára a XIX-ik század, a nagy idők, nagy emberek saeculum. A zsidóság felszabadításának megmozdulása, célhoz érése a fórumon, — a zsidó lelkivilág, a zsidó művelődés, a zsidó tudományosság és rendszerbefoglalások felfejlődése Európaszerte a felekezeten belül, — ez a kor jellemző képe.

S mint a nagy, egész Európát megmozgató eszmék, hazánkba pár évtizeddel később érnek, hol lassubb, hol gyorsabb a szél útja, a vihar sebessége, ugy a zsidóság politikai és irodalmi életének átalakulása is később ért hozzánk, de nem elhalkult s nem kisebb erővel. Az elvek, irányok és célok azonosak, csak a személyek és a harci készség foka változók. »Felragyog a napfény, meg letünik.« (Koh. 1., 5.), »Nincs, mi elrejtőzhetnék a nap heve elől« (Zs. 19., 7.), a kultúra terjedő világossága elől és »a vihar körös-körül jár, északra is fordul, délre is tér« (Koh. 1., 6.), mindenütt megvívja harcát a kelő nap a tűnő homállyal: a meglévő mindig ellenséget lát és támadót az ujjban, a keletkezőben. A német zsidóság már megvívta harcát. Berlin, Hamburg, Braunschweig, Breslau, Frankfurt a »korszerűek« és »hagyományhívek« harcától volt hangos.

Holdheim, Baer, Friedländer Dávid, *Jakobsohn* és megannyi lelkes tulbuzgó ujitó egyik, *Flekelesz* Eleázár, *Hirsch* Sámson Rafael a jámborok másrésről, már két táborra osztották a német zsidóságot s a harci zajból diadalmasan emelkedett ki — a tudományosság, a tanítómesterek, s a könyvet adók, az örök értéket alkotók klasszikus csoportja. A harcok nyomán sokszor terebélyes fa nő: a német zsidóság harcai nyomán: a *boroszlói rabbiképző*. Valamikor külön fejezetet szentel majd a zsidó történet és irodalomtörténet e főiskolának, különösen pedig a XIX. század középső évtizedeinek. Mesterek és tanítványok szinte hihetetlen értékelhalmozódásban együtt — ha nem is egykoruak — egyazon időben élnek, dolgoznak, kutatnak, tanítanak a zsidó tudomány minden ösvényén, töretlen-járatlan utakra indulnak, alapokat raknak. Ott találjuk együt *Graetz, Frankel* Zakariás, *Rosin, Joel, Freudenthal*-t — hogy csak a legragyogóbb neveket említsük — a mesterek sorában s ott *Bacher, Badt, Brann, Kaufmann, Cohen, Lévi* Izraelt a tanítványok között. Itt tanul az a férfit is, kiről szólni kívánunk: Dr. Kohn Sámuel, akinek a jó sors kedvezése nagy, vezető szerepet juttatott a magyar zsidóság kialakulásában. Kialakulóban volt a magyar Izrael. Különösen *kettős*:

irányu vágyakozás észlelhető. Az egyik a közvetlen környezet hatása, átszivódása nyomán. A magyar rendi alkotmány megdőlt; a demokratikus eszmék nyomán nagyobb tömegek érzik magukat a nemzettest tagjának; nemcsak az uri rend, a nemesség, hanem a polgári társadalom tagjai is Hungarus sum civis büszke érzésével, nagy lelkesedésével ápolják és építik a nemzeti érzések kifejezőit, nyelvet, irodalmat, költészetet, ipart, kereskedelmet. A közélet hevülete a magyar zsidóságot is lelkes utakra ragadja. Megalakul a »Magyarító Egylet« (1843), folyóirat indul, német nyelvű, »Der ungarische Israelit« — szinte mosolyra készítő — a magyarosítás előbbrevitelére. Megjelennek Löw Lipót tanulmányai a magyar zsidóság multjából német nyelven. Megalapítják a »Magyar Izraelita Kézmű- és Földműves Egylet«-et, itt is, ott is magyar szót kérnek a templomi szöszékről, az iskolától, maguk, az alkotmány sáncaitól távol álló zsidók, kik, mint Eötvös, báró mondta: »A haza terített asztalától távol állnak, a fal mellett meghuzódva nézik az asztal mellett, a jogok mellett ülők lakmározását.« A magyar nemzettest nemcsak megtűrt, de valóságos eleven része akar lenni a zsidóság intézményeiben is, jogaiban is. A szabadság leverése és az októberi diploma közötti évtized után, természetesen a közben leszoritott magyar érzés még fokozottabban kívánczik előre: Magyar hitszónokot kíván a pesti zsidóság!

A másik vágyakozás épen Németországból jött hatás alatt ébred. A zsidó hagyományok, iratok tudásának tudományossá, iskolázottá tétele, a *ghetto tudományának akadémikus magaslatra emelése*, a humanizmus, a reneszánszsal lépést nem tartó, mert elnyomott zsidóság szellemi életének, külső megjelenésének, az istentisztelet rendezésének kulturfokra, napfényre emelése, — ez volt a másik, tudatos sóvárgás az intelligens magyar zsidóság keblében. Ezeknek vezetője volt elsősorban Löw Lipót, de épen így még néhány rabbi és világi vezető: Zipser Mayer, Steinhardt Jakab, Meisel, Hochmut rabbik és Schey Fülöp, Schossberger S. W., Deutsch Ignác (Arad), dr. Hirschler Ignác, Mezei Mór, világiak. Mindkét vágyakozásnak megvolt a maga ellenese — zsidó körökben. A nagymihályi rabbi-gyűlés a zsidók egyenjogusítása ellen dolgozik, miként egyéb korszerű rendezés ellen. Kétséggkívül a konzervatívok körében volt tudás, talmudtudás. Számítalan külföldi nagyközség magyarországi rabbit hív meg lelki vezetőjéül. De talmudtudásukból hiányzott a rendszeresség, az áttekinthető készség, a történelem és a — bibliatudás.

Ily előzmények után hívja meg a pesti hitközség a boroszlói rabbiképző növendékét, Kohn Sámuel, hogy egy új világ kezdetén majd vezető, utmutató és cselekvő legyen. Egyéniségéről elmondhatjuk, hogy *hálás volt a Sorsnak, mely öt nagy célok kijelölésére és végrehajtására jelölte ki; hálóját a feladatok megoldásával viszonzta!* Minden léptében és cselekedetében, papi munkájában és a felekezeti tanácskozásokban, irodalmi kutatásai megválasztásában és

intézmények életbeszólításában tudatosan járt el az első perctől kezdve, 52 éves működése befejeztéig: az első hazai hitközség első magyar papja volt, a nagy kötelességek minden következményeivel. Szól ingadozás, mindenütt az egyenes uton előre. A kor szava szólt hozzá, a mult, és ő megértés és felismerés — akaratot és tetteket lehel az ő jelenébe. A boroszlói klasszikus iskola ilyenre nevelte a régi, őstalajból, magyar honból nőtt ifjút. A kor szavára ő cselekedetekkel felelt. A zsidó szellem bevágyakozása a nemzet lelkébe, bensejében fokozottabban élt. És ő, ki egész életében távortartotta magát a politikától, mégis egész működése valami ideális, nemes, csodálatos politikum volt: a magyar-zsidó politikum megoldása. A történész, a multnak nagy ismerője, végtelen hálás volt a magyar léleknek a valósi liberalismusért, eltelve iránta határtalan szeretettel és kötelességtudattal. *»Nem körülmények által kényszerítve, nem valamely kényszer hatalomszavára, nem egy kisebbség zajos ellentmondása és tiltakozása melleit adták nekünk jogainkat, hanem egy egész nagy nemzet önként tette ezt.«* Így ír az emancipáció után, illetve így szónokol a gyülekezet előtt. (Hogyan fogadjuk az emancipációt? 1868.) Vagy más helyütt a recepció idején: *»Oly időben, midőn szerteszét Európában a fajgyűlölet és felekezeti féltékenység még az erkölcsi közösséget is megtagadni merészkedik ugyanegy ország izraelita és másvallású polgárai között, a magyar törvényhozás a nemzeti közvéleménynek majdnem egyhangu helyeslésével ősi hitünket a bevett vallások sorába készül iktatni. Az izraelita magyar immár nemcsak a polgári élet sorompói közt tekintheti magát a haza gyermekének, hanem maggyőződése és érzülete teljes tartalmával a nemzet tagja lesz. Kötelességet ró e tényállás felekezetünk egyetemére, mint minden egyes hívére.«*

Állásából, méltóságából fakadó kötelességtudat vezette *háromirányú* működését: magyar nyelvű szónoklat a szószéken, a magyar-honizsidóság intézményeinek kiépítése, életbeszólítása a fórumon, a magyar zsidó mult kutatása az irodalomban. Különösen ez utóbbiban mutatkozik szent odaadása. Tanárai és ottani kortársai nyomán a zsidóság nagy világtörténetéből merített kérdéseket is választhatott volna — mint majd látjuk — kutatás tárgyául, de egyetlenegy kivéve, ő a magyar zsidó mult iránti kötelességből ez elszigetelt munkakört választja.

Két férfitudása látszik működésén: Graetz-é és Löw Lipóté. Mindkettő zsidó tudós volt, nagy történelmi és nagy theológiai készültséggel, — de nem azonos célokkal. Graetz a zsidóság történelmének felkutatásával, a részletmunkák összeillesztésével a zsidó történelem szellemét a tudomány nyelvén szólaltatá, az általános világhistóriát kiegészíté, nagy, gazdag részlettel, a zsidó nép történetét a többieké mellé állítá, — neki históriai céljai voltak — ő tényleg historikus volt. Löw is leszállott a mult tengerébe, de csak azért,

hogy a vallás szellemének szavát tisztábban hallja és hallassa, hogy az örök fejlődés elvét a vallásnál is kimutassa, — ő teológus volt. És még ezen felül, hogy a nemzeti szellem hazánkban is megköveteli a maga igazát, hogy a zsidóság a magyar nemzetnek integráns része, — ezt is a történelem adja — ezért is kellett Löw-nek a történelem, ezért ír cikkeket a magyar zsidó multtról, törekvéseikről, — ez is hatott Kohn Sámuelre... Melyik inkább? Különös, de mégis ugylátszik, hogy Graetz hatása nagyobb volt, pedig Kohn pap, mégis iratai, sőt a legélesebb helyzetekben elfoglalt álláspontjai a történelem szellemének tanusítói (a papságot csak gyakorlatban művelte). Ennek oka az volt, hogy Kohn pár esztendővel később került a közélet színterére, mint Löw. Kohn látta már, hogy ha van is történelmi fejlődés, sőt ha az el is késett külső, erőszakos elnyomás hatása alatt, — mint a zsidó vallásnál — még sem lehet e fejlődést siettetni. Löw munkája, szereplése, hirdetései és iratai nyomán a jelenben is multat élők ijedten kapták fel fejüket: egy tapodtat sem a jelenből, inkább vissza s Kohn már nyílt harcban találta magát velük. S ő látta, hogy ha van is joga a jelennek, hogy a multat kritizálja, ha még a vallásban is itt-ott meglát eltorzulást, még sem lehet a történelmet a saját igazlításunk szerint továbbvinni. Várni kell, míg az *intézmények* megérlelik a helyesen előkészített jövőt.

Igy lesz ő történész s így lesz az intézmények tudatos munkása, így lesz ő az éles helyzetek bölcse elsimitója.

A harctól ő sem ijedt meg; de próbál békét, áthidalást. Mint a kongresszuson is, midőn összecsap a két küzdő fél, hogy vajjon beiktassák-e a hitközségek alapszabályaiba, hogy azok sulchan aruch alapján állanak, avagy azt mellőzzék. Ő azt ajánlja, hogy a sulchan aruch helyett a mosaiko-rabbinikus jelzöt használják. S midőn látja, hogy a két küzdő pártot nem lehet egy alapra hozni, nem ijed meg a szakadástól sem: Inkább két ut legyen, mely egymással párhuzamos, mint egy olyan ut, melyről kitagadva az egyik, avagy örök harcban, kusza utakon, hol az egyik, hol a másik felé rántva inogjon a rud. Kell rabbiiskola, kell magyar nyelvű tudományos lap, kell magyar irodalmi társulat, — ezeket ő megteremti — de akik nem jönnek táborunkba, akik a ghattó szerelmesei, azok *nem* ellenfeleink, de éljenek a maguk világában, csak haladjunk két, párhuzamos uton. S kimondja erre is a nagy talmudi elvet: »Nincsenek pártok, csak különböző felfogások vannak a kongresszus tagjai között.« (Kongr. napló, dec. 28.) Vagy még világosabban a szakadás megtörténte utáni beszédében (1870): »A meggyőződésűek mindkét oldalon fejlődni fognak, mert ezek is, azok is egyazon Élőisten utai.« (Erubin 13., b.) Amde azok viszont, kik már reáérettek, hogy szebb formában, kulturáltan éljenek hitükben, jöjjenek teljes lelkesedéssel építeni a jövőt, intézményesen, tökéletes formában.

És ő meggy fáradhatatlanul a maga útján, alkalmá van hatást

gyakorolni, mert tekintélye, nyugodt bölcsesége folytán elért befolyása nő. A népiskolai törvény alkotásánál (1868) a képviselőház tanügyi bizottsága meghívja, szakvéleményét meghallgatja. A kongresszuson, mint a felállítandó rabbiképző referense, oly hatással beszél, hogy a jelenvoltak tulnyomó többsége elfogadja előterjesztéseit. Ezen beszédéről mondták, hogy az valóságos »tett« volt. Általában, bár ő a kongresszuson a haladók feltétlen hive, de beszédeinek méltóság-teljes hangja, az egészséges konzervativizmustól nem félő felfogása, mindig a legnagyobb tiszteletet biztosították előadásainak.

Ezentul azután egész erejét, munkáját a haladó zsidóság szolgálatának szenteli. A rabbiszeminárium tervezetének kidolgozására bizottság alakul, melynek tagjai Zipser, Hirsch Márk, Steinhardt, Hochmut, Deutsch Henrik és Kohn Sámuel s a munka oroszlan-részét ő végzi. A bizottság nevében ő tartja az avatóbeszédet a szemináriumi zárókövetésnél. Midőn az intézetet a magas kormány oltalmába ajánlja, melynek képviselői jelen voltak az ünnepségnél: Tisza Kálmán miniszterelnök, Trefort kultuszminiszter és államtitkára, Tanárky, Majláth György, a főrendiház elnöke, Ráth Károly főpolgármester, az egyetem és főiskolák, teológiák rektorai és számos közéleti vezérférfitől előtt ékesszólásának tökéletességével tárta föl a magyar-zsidó kapcsolatot és a hon oltalmába ajánlja ez intézetet. A történelemből vesz példát, IV. Béla rendeleteiből, mely szerint: »Aki zsidó iskolát háborgat, az büntetést fizet.« Ismét a kapcsolat a magyar-zsidó multtal! Általában szónoklataiban meglepő világosság, céltudatosság, ötletszerűség és az alkalmi vonatkozások kitűnő felhasználása jellemzik előadási modorát. E téren Joel és Sachs hatása mutatkozik eredetisége mellett is. Témái nem általános filozófiai régiókban járó teológiai eszmék, melyek — szerinte — csak néhány léleknek gyönyörűségére és itt-ott logikai megbizonyosodására szolgáló tanítás, hanem a gyülekezet, a templom minden hallgatójához, a ma emberéhez, az életben élő emberhez szólott, kéznél fekvő témákat adott. Ezért is voltak alkalmi szónoklatai mély hatásúak. Homiletikai előadásai között, melyeket a Rabbiképzőben, sokszor lakásán tartott, betekintést engedett nekünk az ő szónoklatkészítő műhelyébe. Mindig a hetiszakaszh felhasználásával — sokszor, mint mondotta, elég két-három szavas idézet — indult el a vázlatkészítés, de mindig az életből vett aktuális kérdés volt a központi gondolat. Nem ragadta el őt soha egy-egy szép midrási hasonlat, hogy annak kedvéért s ahhoz simítva, készítsen beszédet. Inkább legyen a midrás ismert, sokszor használt s a téma új, aktuális, mint megfordítva. A kezdő szónokok, rabbijelöltek prédikációiról tartott bírálatai, megjegyzései, az általa feladott témák, jövődő hivatásunkról szóló gyakorlati tanításai megbecsülhetetlenek voltak számunkra. Különösen óvott bennünket, hogy pályánkon jövődő hitközségünk gazdasági, adminisztratív ügyeibe ne avatkozzunk, gyűlésekre csak a valóban minket érdeklőkre jár-

junk, akkor emelkedik tekintélyünk! Tekintélyünk, mely nem magunknak, hanem hivatásunknak szól. Neki volt is feltétlen tekintélye!

Méltóság vette őt körül, baráti köréhez kevesen, de nagy tisztelői sorába tartozott az egész hitközség. A pesti előkelő zsidóság csakis az ő papi működését vette igénybe öröm- és gyásnapokon. S épen, mert csakis szorosán vett vallási ügyekbe avatkozott, kikérték tanácsát minden téren. Például az Árvaház építésénél sokszor naponta tanácskoztak vele, minden egyes árva ügyét elébe terjesztették. A zsidó fiugimnázium alapítványa egészen az ő befolyására létesül (az alapító kórháznak szánta eleinte adományát).

De emelték tekintélyét irodalmi munkálatai is. Nem tartozhatik az ugynevezett »könyvtárösszeíró tudósok« közé, mert őt papi agendaí hihetetlenül elfoglalták. Mindenki az ő működését kívánta, voltak idők, hogy napjában 20 funkció várt reá. Különben sem onthatta magából a könyveket, mert minden adatért sokszor napokig kellett kutatnia muzeumban, levéltárban.

Irodalmi munkálatai és azok iránya egy magasztos kötelesség-tudat teljesítményei. Kutatásai, egy témakört kivéve, azon ideális tudatból fakadók, hogy neki, mint a pesti hitközség első magyar hitszónokának, a magyar és zsidó mult kapcsolatát kell keresni. Még az említett egy kivételnek is megvan a magyar kapcsolata, amennyiben ez első disszertációs munkáját is dr. *Perles József* müncheni rabbi hatása alatt írja, neki ajánlja, aki pár évvel idősebb, szintén bajai születésű magyar zsidó volt.

A mű címe: *De Pentateucho Samaritano...* A szamaritánusok bibliájának nyelvét és a fordítást ismerteti alapvető tökéletességgel, úgy ebben, mint a később megjelent *Samaritanische Studien*-ben (1868). A szamaritánus nyelvű bibliafordítás, mely nyelv a hébernek a szir, kald-dal együtt közeli rokona, feltűnő hasonlatosságot mutat az aramnyelvű *Onkelosz-fordításhoz*. Kohn Sámuel bő példákkal mutatja a parafrázisnak mondható szamaritán fordításon a talmud és midrás hatását az *Onkelossal* való összefüggést s azt, valamint egyéb zsidó hatást *későbbi beszúrásoknak* vél.

Egész különálló, alapvető a magyarországi zsidók történetének tárgyalása s ezen nagy munkakör mellékajjtásainak feldolgozása. Időrendben (1867) a török világ korának kutatásaival kezdi, de már a következő évben a Nemzeti Muzeum zsidó tárgyú kéziratainak rendszeres feldolgozását tüzi ki feladatául. Kezdve a »*Vestigia Judaerum*« dolgozatánál, mely a magyarok *őstörténetében* keresi a zsidó nyomokat, minden hozzáférhető kutfőt felhasznál, közzétesz és feldolgoz 1867-ig. Ezen hatalmas munkásság több kötetben kerül nyilvánosságra. Főmunkái: 1. *A zsidók története Magyarországon*, mintegy ötszáz oldalon; ezen standard work alapját képezi a 2-ik kötet: *Héber kutforrások és adatok Magyarország történetéhez*. 3. *A szom-*

batosok története, dogmatikájuk és irodalmuk. 4. Kohn Schwerin Götz bajai és bács megyei főrabbi. Ezen nagyszabásu, köteles munkákon kívül — melyekben Graetz alaposságát, stilusszépségét, széles látókörű vizsgálódásait felismerhetjük méltó tanítványán — számos kisebb ily irányu publikálása jelenik meg. Huszonhét évig dolgozik e tárgykörön és minden kötetének alaposságát, az előadás tisztaságát, abszolút értékét, teljességét osztatlan elismerésben részesíti a kritika. A munkák mellékajtsaikként több mint husz folyóiratban magyar, német és héber nyelven értekezik felekezeti és országos jellegű lapokban, folyóiratokban, akadémiái kiadványokban.

E magyar zsidó tudományos folyóirat 1884-iki legelső számának legelső cikke Kohn tollából jelenik meg, ebben is híven a helyhez, időhöz, a folyóirat jellegéhez: »A honfoglaló magyarok és a zsidók« címmel. A szombatosokról, a zsidózó-keresztényekről azért ír könyvet, mert ez a vallási alakulat is az erdélyi magyar székelyek között szenterzsébeti Eössi András kezdeményezésére, Pécsi Simon kancellár buzgó fejlesztésével keletkezik (1588-ban) és végeredményben a zsidóságra olvad.

Kötetes munkáihoz soroljuk: Mordecháj ben Hillel című tanulmányát. Ezen rothenburgi Rabbi Meir iskolájához tartozó talmudmagyarázó művének kéziratát a Nemzeti Muzeumban találta, azt a többi kéziratokkal összehasonlítja, az 1373-ban készült kézirat sorsát, utját kikutatja, míg hozzánk került. Tehát ismét magyar vonatkozás.

Szólnunk kell még arról a hatalmas tanító munkáról, melyet a Pallas Nagy Lexikon zsidó vonatkozású cikkeivel végzett. Ezen száakra menő cikkek rövidek, tömörek, abszolút kritikai becsüek, de számára rengeteg időt igénylők voltak. Am neki jutott mindenre mód és idő. Boldogult Mezey Ferencsel, Bacher Vilmoossal, Bánóczi Józseffel és másokkal együtt életbe szólítják az Izraelita Magyar Irodalmi Társulatot, a Goldziher által felvetett és Bacher, Bánóczi által felkarolt népszerű tudományos munkákat, felolvasásokat nyújtó intézményt, — sokáig elnöke is ennek Kohn. Vagy másfél évig folyóiratot szerkeszt Kayserling-gel, az Ungarisch-jüdische Wochenschriftot és ennek magyar mellékletét.

Munka, munka mindenütt, hol erre alkalom nyílik, — ez az ő jellemzője! Még irni fogunk egy más alkalommal Kohn Sámuelről, a papról, az emberről; szónoklatai, papi munkái, társadalmi hatásáról; baráti köréről; külföldi kapcsolatairól; kiváló őseiről; családi életének ragyogó harmóniájáról; a pesti zsidóságban elfoglalt helyzetéről: erről a méltóságteljes, tiszta, nemes lélekről: egész emberről!

* * *

Összefoglalva e kiváló férfiú működését, elmondhatjuk: mikor elindult pályáján Kohn Sámuel, szegény volt a magyar Izrael, mikor eltávozott a földi utakról: az egész világon elismert rabbikép-

zője, tanítóképzője, gimnázium-alapítványa (azóta áll a gimnázium is), 36 éves, magasnívóju tudományos folyóirata, Irodalmi társulata egész könyvtárra való kiadványokkal, magyar bibliája, tudományosan feldolgozott történelme, alapvető, tudományos könyvek sokasága, nagy homiletikai irodalma s mindebben dr. Kohn Sámuel munkás, önzetlen, melegérezésű szíve, segítő keze!

Budapest.

Dr. Kálmán Ödön.

Venetianer Lajos.

1867—1922.

Mikor az ujjpesti református papi szék elárvult, hosszú tanácskozások egyetlen tárgya volt, miként tölthetnék be méltóan *Mády* Lajos örökét. A lelkes és szenvedélyes viták után megnyugvást a magyar igazságszolgáltatás egyik bölcs szavu bírója teremtett, aki tömör szavakba foglalta a hivek lelki kívánságát: »Keressünk — mondotta — egy olyan ideális papot, aki egyházközségének olyan dísze és büszkesége, mint dr. *Venetianer* Lajos, aki felekezete, városa társadalma és a tudományos világ megbecsülését szerezte meg.«

A közéleti pályán küzdők ismerik a tömeg szeretetének szeszélyes változását. A lelki értékekért önzetlenül fáradozó szellemek gyakran csak haláluk után jutnak el méltó elismertésükhöz. Dr. *Venetianer* Lajos pályája kezdetétől szeretetet és tiszteletet vívott ki magának mindenütt, ahol működött, becsülték mindazok, akik ismerték nagy lelki értékeit.

Életrajz helyett a tanítvány hálás megemlékezései igyeksenek feleletet adni, mik voltak azok az emberi és papi vonzó tulajdonságok, érdemek és alkotások, úgy, hogy más vallásfelekezet is meglátta benne a papi ideált.

Kecskeméten született 1867. május 19-én. Atyja, *Venetianer* Albert rabbihelyettes volt. Szerény lelkületű, jóságos szívé, másokon mindig segíteni kész, békés természetű tudós ember. Méltó, jámbor-lelkű hitvestársával nagy gondossággal nevelte fel gyermekeit. Legidősebb fiuk külföldi tanulmányai idején messze eltávolodott a család vallásos hagyományaitól. Ez a csalódás nemcsak a szülők lelki életében hagyott kitörölhetetlen fájdalmas emléket, hanem Lajos fiuk is habozott, vajjon kövess-e hajlamait, megmaradjon-e az események után is ama szándéka mellett, mely a rabbipályát óhajtotta élethivatásul választani. Ekkor atyja döntötte el a kérdést, aki azt kívánta, hogy Lajos fia a rabbi pályán működve, tegye jóvá azt, amit bátyja vétett. Az ifjúkornak ez az élménye még buzgóbbá tette hivatásszeretét és korán szabta meg komoly kötelességteljesítését.

A szinmagyar alföldi szülővárosából hozta magával költői szépséggel zengő magyar nyelvét. Négy osztályt eminensen végzett a

kecskeméti piarista gimnáziumban, miközben atyjánál és *Fischmann* S. H. kecskeméti rabbinál szerezte meg tekintélyes bibliai és rabbinikus tudásának alapját. 1881-ben belép a Rabbiképző Intézetbe, ahol ismereteit példás kötelességteljesítéssel és olthatatlan tudomány-szomjusággal gyarapítja. Derült kedélye, szívós akaratereje, jóságos szíve, szerény modora, finom tapintata, önfeláldozó baráti hűsége, tanáraihoz fűződő mélyes ragaszkodása szeretetet és megbecsülést szerzett mesterei, mint társai körében. Jegyezzük fel diákkorának egyik kedves epizódját. Lázasan feküdt egyszer szerény otthonában. A hideg téli időszakban megfázott. Csendes, hónapos szobája ajtaján kopognak. Az esti látogató dr. Kaufmann Dávid, a szeminárium világhírű, tudós, jóságos lelkű tanára. Világosság, melegség töltötte be a rideg hajlékot. Már indulni készül, zsebébe nyul s előkerül tea, citrom, cukor. Ilyen ember volt *Kaufmann* Dávid s a halás tanítvány évtizedek mulva sem felejtette el a kitüntető látogatást, a gyengéd figyelmet.

A szerény szemináristából országos hírű rabbi lett. A diákszoba álmai megvalósultak s ekkor Venetiáner Lajos bekopogtatott beteghez, szenvedőhöz, gyászolóhoz, szegényhez, gazdaghoz egyaránt, vigasztalt, bátorított, így hálálta meg Kaufmann professzor jóságát. Nap-sugár és derű töltötte be azt a szobát, ahová belépett. Varázserejű volt szava, megnyugtató, mint a lágyan simogató tengeri szellő, vigasztalt, bátorított, felüdített, életkedvre serkentett.

1888/89. tanévet a breslauer szemináriumban töltötte és az egyetemi előadásokat hallgatta. Mindkét helyen tanított *Graetz* Henrik, kinek előadásaitól sokat várt *Venetianer*. Bár *Graetz* művei érdekesítő olvasmányok, de az előadásában nagyon csalódott, a katedrán egyhangú, unalmas volt, mindazonáltal tudományos működésére e történelmi studiumok üdvös hatással voltak.

Mély benyomást tett reá a német szellemi haladáson és tudományos alaposágon kívül egyrészt az a barátságos szellem, mely a tanárokat hallgatóihoz fűzte, mely a baráti hang melegségével és őszinteségével buzdított szellemi munkásságra, másrészt az a kollegialitás, mely a főiskolai hallgatókat zárt baráti körré forrasztotta. Általában az a nemzedék, mely a múlt század második felében nevelkedett, telve volt alkotó szellemmel és ideális tudomány szeretettel. Ez a szellem tükröződik egész életén át.

1890-ben a Királyi Magyar Tudomány Egyetem bölcsészeti karán a doktori szigorlatot sikeresen leteszi. Tudományos körökben elismerést aratót disszertációja, Schemtob ibn Falaquera középkori vallásbölcsész »*A fokozatok könyve*« című munkáját ismerteti. Az arab nyelvben, mint a középkori vallásfilozófia forrásainak ismeretében, a tudományos módszerekben való jártassága biztattak, hogy a tudomány sokat várhat még *Venetianer* Lajostól. 1892-ben rabbivá avatják. Községe nem volt még, Pesten nem óhajt, mint vallásánár,

tovább működni, bár a VII. ker. áll. főgimnáziumban (Barcsay-u.) kitünő nevelési érzékről tett tanuságot, tanítványai rendkívül megszerették.

Serdülő ifju korában a modern rabbi ideális képét a nagy magyar zsidó hitszónokban, dr. *Perls* Arminban látja, aki 1882—89. Kecskeméten működött. Gyakorlati működésére döntő befolyást dr. *Lőw* Immánuel szegedi főrabbi gyakorolt, akinek oldalán fél évig — »mint volontaire« — működik. Ezt a hat hónapot gyakran emlegette. Beszédei — miként Kaufmanntól tanulta és Löwnél látta — textusból indultak ki, a midrás alapján részekre osztotta, úgy, hogy a szentírás és a midrás magyarázása, kifejtése volt. A midrás adta meg beszédeinek zsidó jellegzetességét. Soha nem szünő hálával emlékezett meg mindenkor Lőw Immánuelről, aki atyai barátja maradt Venetianer élete végéig.

Az őszi ünnepeket már Csurgón töltötte. Venetianer életének legkedvesebb időszakát töltötte a kedves, barátságos szellemű, nagy történeti multu városkában. A zsidósága igen liberális elveket vall ugyan a rituálék tekintetében, de erkölcsi érték és kulturáltság tekintetében a magyar zsidóság egyik legértékesebb része. Lelkesedéssel fogadták az ifju papot, büszke volt a hitközség dr. *Schreiner* Márton méltó utódjára. Itt alapított családot, Szigetvárról hozta el megértő hitvesársát, Ehrenfeld Reginát, akivel eszményi szeretetben töltötte el huszonkét boldog esztendejét. Szerény, komoly papné volt, aki a társadalmi életben csak erősítette férjének hivatásos működését.

Amikor az élet gondjai papi házukat a későbbi években nem kerülték el, akkor szeretettel gondolt vissza csurgói napjaira: »Egyszer voltam nagy ur életemben, száz forint volt fizetésem, abból is negyvenet elküldhettem jó szüleimnek« — mondotta egyszer meghitt körben. S ez a kijelentés reávilágít, milyen gyermeke volt szülőinek. Csurgón is tanult, fejlődött. Kicsiny számú gyülekezete előtt mindenkor irodalmi stílusban, előkészület után prédikált. A tudományt ápolta. 1894-ben, Berlinben jelent meg *Széfer hamaalot*, a »Fokozatok könyvé«-nek szövegkritikai kiadása. 1895-ben a Magyar Zsidó Szemlében találkozunk értékes tanulmányával: »Az eleuziszi misztériumok a jeruzsálemi templomban.« A csurgói református gimnáziumban is tanított s amikor a miniszterium tanári oklevél bemutatását kérte, leteszi magyar-német szakból a tanári vizsgát Kolozsvárott. Példát mutatott Venetianer Lajos, hogy a kisebb községben működve, még több időt lehet szentelni a tudománynak.

Csurgóról pályázott az ujjpesti rabbi állásra a szokatlanul nagy számban meghívott pályatársaival együtt. Az ujjpesti hitközség belső békéjét feldulta a rabbiválasztás. Nehéz is volt 20—25 kiváló jelölt között dönteni. Már elfogadta a lugosi hitközség meghívását s Lugoson érte a felszólítás, hogy József főhercegnek vadászaton tragikusan elhunyt tizenhét éves fia felett tartson emlékbeszédet. A nehéz próbát

is fényesen megállotta s a rövid, nem teljes évi lugosi működése után elfoglalja az ország legnehezebb rabbi állását.

Ujpest a magyar Chicago. Száz évvel ezelőtt homokbuckák helyén alapítja a Löwy és Frommer család a kis telepet, 1890. körül alig egyharmada mai lakosságának s ma a főváros után Magyarország legnagyobb gyárvárosa, fejlett iparral, kereskedelemmel, nagyszámu kulturális intézménnyel, jelentős társadalmi élettel és sokat ígérő jövővel. Gazdasági haladását a főváros közelsége világosan megmagyarázza, de társadalmi életének, kulturáltságának fejlődése elválaszthatatlanul összeforrott dr. Venetianer Lajos negyedszázados ujpesti működésével. Ujpest városának kulturhistorikusa állapíthatja majd meg, vajjon fejlődése mai fokán állana-e Ujpest városa, ha kiragadnók belőle Venetianer negyedszázados munkásságát? Ujpestet a görög gyarmatokkal is összehasonlíthatjuk. Nem volt multja, a lakosai közül nem egy az élet hajótöröttje, aki becsületlen munkásságának romjain keseregve, nem tudott volna új életet kezdeni. Ujpest befogadta s aki tisztességes munkával akarta kenyerét megkeresni, meg is kapta fáradozásának jutalmát. Magyarország minden vidéke hozzájárult Ujpest gyarapodásához s Venetianer Lajos kiváló egyénisége tudta a hitközséget békés táborba tömöríteni és az országnak tekintélyben és sulyban is egyik legjelentősebb hitközségévé fejleszteni. Az istentiszteletet esztétikailag rendezi, magyar és német nyelven, irodalmi stílusú szónoklataival, kitűnő előadóképességével rendszeres templomlátogatásra szoktatja hiveit. Amilyen lágy és szeretetreméltó volt hangja, oly erélyesen tudott sikraszállni meggyőződéséért és községe becsületéért. Szószékről és röpirattal küzd a zsidó elemi iskola felállításáért s melyet csak két évtizeddel később tudott megvalósítani. Szellemének fővonása a tudatos szerénység, az önérzetes türelem. Bölcs mértékletességgel, következetesen a konzervatív irányt képviseli szószéken, gyűléseken és magánéletében. A kötelességteljesítés embere volt, évtizedeken át nem mulasztott kényszerítő ok nélkül egyetlen istentiszteletet. Nem ismert különbséget szegény és gazdag között. Casualiák alkalmával egyforma szeretettel és mértékkel prédikált hiveinél. A vallásos lélettől távoltartott minden anyagiasságot. Önzetlensége és következetessége jellemzéséül legyen szabad egy esetet elmondanunk. Meghalt egyik leggazdagabb hive, aki második házasságát csak a polgári anyakönyvvezető előtt kötötte meg. Venetianer elfogadtatta a Szentegylettel a határozatot, mely szerint nem működhetik közre rabbi azok temetésénél, akik házasságkötésüknél lemondottak a papi funkcióról. Igyekeztek megkönyörölni, visszautasított minden kísérletet, szilárdan kitartott elve mellett, nem ment el temetésére.

Szólunk már emberszeretetről, hogyan látogatott el gyászban, szomorúságban szenvedőhöz, beteghez. Nem tett hivei között különbséget, távol állott tőle a gondolat, hogy hivatásának gyakorlatát

anyagias gondolattól tegye függővé. Hányan keresték fel ügyes-bajos dolgaikkal. Szinte bámulni kellett, honnan vesz erőt és időt a tudományos munkásságra. Délelőtt tanított, ebéd után pihenés helyett hivat fogadta. Valóságos népiroda volt szobája. Akinek állása nem volt, aki gyermekét akarta taníttatni, akinek érdekében egy jó szót kellett elmondani, aki nyomorgott, szenvedett, kihez máshoz fordult volna. Atyja volt községének, minden *igaz és emberi* ügyben hivatott rendelkezésére állott. Uri gesztusa volt minden téren. Amint nem vették észre látogatói, mennyi kötelesség, munka várja, türelmesen foglalkozott mások ügyével, irt, eljár ügyes-bajos emberek dolgában, úgy nem vették észre a szegények, vagy akik szolgálatot végeztek számára, miközben bőkezűen juttatott nekik, mennyi gond és küzdelem volt élete. Ujpesten és a fővárosban nap-nap után résztvevő emberbaráti és kulturális, felekezeti és közügyeket tárgyaló gyűléseken.

Községét akarta magához felemelni szeretetével, tudásával. Egyaránt küzdött a testi és lelki nyomorúság ellen. Ezért megalapította a Kereskedő- és Iparosifjak Egyletét. Hetenként egy-egy estét töltött körükben, tanított, előadást tartott, ebből fejlődött később az Izr. Közművelődési Egyesület, mely *Venetianer* Lajos nevét címébe is felvette nagynevű alapítójának halála után.

Külföldre is elvitték írásai, tudományos dolgozatai nevét és éveken át gondolt a bécsi nagy hitközség arra, hogy Jellinek és Gudemann örökét vele töltsék be. Nem akart Bécsbe költözni. Ekkor már nagybeteg volt nemes lelkű hitvese, másrészt hangoztatta, eddig Kossuth Lajos szellemében volt magyar zsidó pap, hogyan tudna elmenni a fekete-sárga császárvárosba. Klasszikus németiséggel szónokolt és a háboru előtt Bécsben a zsidóság messiási reménységéről tartott előadása nyelvi és formai tekintetben is nagy elismerést szerzett számára. A szomszédos Ausztria fővárosa észrevette az újpesti rabbit.

Csak röviden jellemezhetjük ez alkalommal tudományos munkásságát. A modern tudomány csak szaktudósokat ismer. A polihistorok kora elmúlt. Egy-egy tudományágon belül is kiválasztják a tudósok speciális érdeklődési körüket. *Venetianer* nem ezt az irányt képviselte. A teológia segédtudományait is művelte. *Kaufmann* hatása alatt vallásbölcészettel kezdte működését, melyhez Goldziher halála után mint szemináriumi tanár tért vissza, de nem lett hozzá hűtlen a közbeeső időben sem. Nagyon kedvelte az asszirológiát, hazánkban talán leggazdagabb magángyűjteménye volt az ékiratok tudományából. Az egyetemes és magyar zsidó történet terén nagy alkotásai: »*A zsidóság szervezete az európai államokban*« című hatalmas műve és »*A magyar zsidóság története a honfoglalástól napjainkig.*«

Nagyon becsült tanítványa volt *Bacher*-nek, akinek hatását bib-

liai tudomány körébe eső szellemes és értékes tanulmányai bizonyítják.

Amidőn elvesztette hitvesét, bántották a felekezeti közállapotok, a munka volt az élet sorscsapásai közepette vigasza. A kommunizáltak napjaiban napi 4—5 órát a török nyelv elsajátítására fordított, bár ekkor már panaszkodott, hogy idegei érzik: három ember helyett dolgozott és éveken át nem tudott pihenni, szabadságra menni.

Irodalmi munkásságának külső jellemzésére ideiktatunk néhány adatot. 19 önálló műve, 12 prédikációs füzete, 143 tudományos cikke, tanulmánya jelent meg 34 hazai és külföldi folyóiratban, enciklopédiában, gyűjteményes munkában. Négy önálló műve még kéziratban vár kiadásra.

Élete munkásságának legszebb elismerését szeminárium tanárságát tekintette. Maradandó nyomot hagyott tiz évi docensi működése. Az alsó tanfolyamon *rendszeres zsidó vallástant*, a felső tanfolyamon a *zsidó felekezet jogviszonyait* és a *hitoktatás módszertanát* és rövid ideig vallásbölcsezetet adott elő. Kitűnő előadói képessége, bájos lénye hallgatóit varázskörébe vonták. Tanítványai otthonában is sűrűn felkeresték, gyakorlati és tudományos kérdésben szívesen kértek tőle tanácsot. Amint hiveinek, úgy hallgatóinak is legnemesebb értelem-ben vett lelki atyja volt. Nemcsak a pedagógiai tudományban volt nagy olvasottsága és jártassága, hanem kitűnő gyakorlati pedagógus is volt. Gyermekkel, felnőtellel, a társadalom minden rétegéhez tartozó egyénnel kitűnően tudott bánni, beszélni. Egyike volt a legkiválóbb egyházi szónokoknak és népszerű előadóknak. »Szárak dolgokból is tudott mézet szedgetni.«

Említsük-e még fel, milyen hűséges barátja volt pályatársainak. Mint az Országos Rabbiegyesület jegyzője, majd alelnöke, önzetlenül és lelkiismeretesen fáradozott kartársaiért és a rabbikar tekintélyének emeléséért. Az elnökség hosszú ideig vidéken lévén, nagy támasza volt dr. Schnitzer Árminnak, majd dr. Neumann Ede elnököknek. A közbizalomból ráruházott tisztséget kötelességnek s nem dísznek tekintette. Boldog volt, ha valakinek szívességet, szolgálatot tehetett. A jót magáért a jótettért cselekedte, nem kért, nem várt érte elismerést, hálát, köszönetet. A magyar névnek is csak becsületet és tiszteletet szerzett a határokon belül és kívül.

A nagy megpróbáltatások idején vigaszul és segítőtársul küldötte a Gondviselés Pásztorát, akivel 1918. nyarán kötött házasságot. E művelt lelkű és jóságos szívű urinő önfeláldozó szeretettel állott oldalán a megpróbáltatás napjaiban.

1921-ben töltötte be ujjpesti működésének huszonöt éves évfordulóját. Szabadkozott minden ünneplés elől, végül engednie kellett. Aki mások érdemét oly sokszor méltatta, egyszer az ünneplések középpontjába került.

Meghívták Amerikába felolvasások megtartására. Talán meszebbre gondolt, más céljai is lehettek. 1922. október 5-én megkapta hajójegyét is. »Kopik a szerszám« — írja magáról. Október 19-én ágynak dől, orbánc támadja meg. Orvosok tudománya, hitves és gyermekek önfeláldozó ápolása, hiveinek zsol-tárai, az újpesti római katolikus templomban háromszor elhangzott mise sem tudták a földi életnek megmenteni.

Néhány hónappal halála előtt, 1922. június 16-án írja egyik levelében: »... olyan különös gondolataim vannak, hogy azt hiszem, mintha szorgosabban kellene dolgoznom, hogy elvégezhessem kiszabott feladatomat a még rendelkezésre álló időben. Persze tul vagyok az ötvenötöt s még sok a tervem...«

»Királyok meghalnak, — mondja a midrás — koronájukat gyermekükre hagyják, a gazdagság az utódokra száll, ámde, amikor a tudós élete véget ér, magával viszi minden tudományát.«

Dr. *Venetianer* Lajos is magával vitte minden tervét, ámde emléke tovább él és áldást fakaszt.

Nagykanizsa.

Dr. Winkler Ernő.

Feldmann Mózes.

1860—1927.

Feldmann Mózes 1860 január 10-én, Pazdicson, Zemplén-megyében született. Már ükapja is ott élt és uradalmi bérlő volt. Atyja is, mint bérlő, megyeszerte köztisztviselteknek örvendett, vallásos-sága, igaz jámborsága és jótékony-sága által tünt ki.

Fiát korán kezdte tórára taníttatni, aki annyira haladt a zsidó ismeretekben, hogy 6 éves korában talmudi előtanulmányokkal foglalkozhatott. A talmud alapismereteibe a neves nagymihályi Rubin Ezra vezette be. Midőn bármicvo lett, tanítója, a nagymihályi rabbi, Bisztríc Áron elé vitte vizsgatételre. A 13 éves fiu nemcsak megállotta jól a helyét, hanem engedélyt kapott a jeles rabbitól az önálló talmudtanulásra és siur-előadások látogatására. Bármicvója után a szikszói talmudiskolában, Ehrenfeld Sámuel főrabbinál, a Chászám Szofer unokájánál tanult. Mestere magával vitte kedvenc tanítványát Nagymartonba, ahol később főrabbi-vá választották. Nála tanult 19 éves koráig. Már mint 17 éves ifjút, a »morenu« cimmal tüntette ki tanítómestere. A kitüntető okmányban a nagymartoni főrabbi magasztalja jeles növendékének alapos tudását és mélységes vallásos-ságát. Midőn 19 éves korában tanítómesterétől bucsút vesz, az bizonyítványt ad neki, melyben többek közt a következőket írja: »Feldmann Mózes az egész Sulchan Aruchot kitűnően ismeri, sok részletét betéve, könyv nélkül tudja és fiatal korá ellenére hitközség vezetésére alkalmas.« Otthoni tartózkodását világi ismeretek szerzé-

sére használta. Elkészült a nyolc gimnáziumi osztály tananyagából és levizsgázott a közeli sárospataki kollégiumban. Huszonkét éves korában Friedmann Simon, galántai rabbi, a híres »Simon Neutra«, leányát feleségül adta neki. Esküvője (1882.) Chanuka ünnepén tartott meg. Ebből a házasságából tizenkét gyermeke született. Tizen életben vannak, kettő kicsiny gyermekkorban halt meg. Életben maradt gyermekei a következők:

1. Dávid, lakik Pittsburg városában, Amerikában, foglalkozása: kereskedő.
2. Dr. Feldmann Artur rabbi, aki jelenleg Hamilton városában, Kanadában, működik.
3. Leánya, Sára, férjezett dr. Urbach Henrikné, a zimonyi főrabbi neje.
4. Ráchel, férjezett dr. Adler Ignácné, a gyulai főrabbi neje.
5. Dr. Feldmann Sándor orvos, ideggyógyász, lakik és működik Budapesten.
6. Simon, kereskedő, lakik Pittsburg városában.
7. József, lakik Párisban, foglalkozása aranyműves.
8. Fülöp, mérnök, lakik Budapesten.
9. Bella, férjezett Berger Istvánné, budapesti kereskedő neje.
10. Legfiatalabbik fia, Jenő, szigorló orvos.

1880-ban rabbiképesítő oklevelet, »határát« kapott Aron Bisztricz nagymihályi, Fuchs Mór nagyváradi és Feiweil Plaut nagy-szurányi főrabbitól, korának legjelesebb talmudtudósaitól. Kilenc évig apósa házában élt, éjjel-nappal egyedül a tanulásnak szentelve minden idejét. Apósának 1891-ben bekövetkezett halála után őt választották meg galántai rabbivá, s egyuttal ő vette át az ottani jesíva vezetését. A talmudiskola, az ő céltudatos vezetése alatt, virágzásnak indult. Jeles tanítványokat nevelt. Tanítványai közül többen később elismert rabbik és tudósok lettek. Büszkén emlegette Gottlieb Sámuel, a jelenlegi pápai orth. rabbit, dr. Braun Áront, majnafrankfurti vallástanárt és dr. Hoschander Sándort, a new-yorki orth. szeminárium kitünő tanárát, mint legkiválóbb tanítványait. 1901. sabuothkor, a tóra kinyilatkoztatásának szentséges ünnepén foglalta el rabbiszékét, Brill Sámuel Lów örökét, a pesti izr. hitközségben. Maga mondotta el, hogy mi vezette ezt a lépését. A vallásos életmód, különösen a kasrusz tekintetében való fejlesztésnek programmjával jött a fiatal orth. galántai rabbi a fővárosba. Huszonhat év méltó módon töltötte be magasztos hivatását. Feldmann Mózes működése nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a pesti zsidó hitközség vallásossága megerősödött. A rabbinárus elnöke és a rabbikollégium nesztorja volt, tudását, bölcsességét és tekintélyét paptársai elismerték. A rabbikollégiumban rendszeren ő döntött a felmerült halákhikus kérdésekben. Közismertté vált háciáá (הצעה יורו) című klasszikus héber-

séggel irt responsuma, amellyel a hadiözvegyeket felszabadította az elhagyatottság rabbilincseiből.

Komoly, alapos és mély tudása, vallásos szent élete, biztos judiciuma, tiszta szívjósággal párosult bölcsesége, fenkölt gondolkozása, mesteri vallásos előadásai, az emberszeretet szellemétől áthatott hitszónoklatai magas polcra emelték őt. Dr. Guttmann Mihálynak az Orsz. Rabbiképző Intézettől való megválása után Feldmann Mózes bizatott meg a szertartástan: a »Sulchan Aruch« előadásával. Nagy buzgalommal, ernyedetlen szorgalommal és kiváló szakértelemmel látta el tanári tisztét. Tanártársai körében köztiszteletnek örvendett. Megbecsülték értékes pedagógiai munkáját és alapos rabbinikus tudományát. Tanítványai pedig, atyai jóakarata, jóságos buzdítása és megértő lelke miatt rajongó szeretettel csüggték tanítómasterükön. Jeles tanítványa, Friedman Dénes, így nyilatkozik róla: »Nem volt vérbeli tanár s mégis voltak vérbeli tanítványai. Halkhangu előadását, melyben gyors egymásutánban következtek a különböző zsidó döntvénytárakból és hagyományos irodalomból vett idézetek, csak akkor lehetett követni és jól megérteni, ha a hallgatók az előadás anyagából előzetesen alaposan elkészültek. És mi mégis szerettük őt, s rajta keresztül a szertartástant: a »Sulchan Aruchot.« Ő képviselte a régi előadásmódot, a prelegálást. Feldmann Mózesben érdekesen és helyesen egyesült a régi az újszerűvel. Az újszerűt nála a tanítványok sikere alkotta. Legszivesebben diákjaival erről beszélt. Egyetlen közeleti alak említésénél sem mulasztotta el megjegyezni, ha csak tehetette: »Ez is, az is nálam tanult.« Rajongással beszélt tanítóiról, különösen a nagymártoni R. Sámuel Ehrenfeldről, apósáról, R. Simon Neutráról. Talán róluk szólt utolsó szava is a katedrán.«

Bele tudta oltani tanítványai szívébe a tárgya iránt, saját maga által táplált, rajongó és olthatatlan szeretetét. Jóllehet a Ferenc József Orsz. Rabbiképző Intézet katedráján mindössze öt évig (1921—26.) tanított: mégis örökre beírta nevét intézetünk történetébe. Tanártársai igaz szívvel gyászolják és siratják a súlyos veszteséget, amely a megdicsőült mester elhunytával érte alma materünket. Hiven fogják megőrizni ügybuzgó, hűséges és nagy tudományu kartársuknak emlékét.

1926. február havában, huszonhatéves működésének jubileuma alkalmából a Pesti Izr. Hitközség elöljárósága azzal honorálta a hitközség szolgálatában szerzett elévülhetetlen érdemeit, hogy az ösválasztók közgyűlésével szankcionáltatta az azelőtt rabbivá történt választását. Háromnegyed évvel halála előtt, körülbelül az 1926. évi őszi főünnepök előtt lámadta meg szervezetét egy súlyos és makacs idegbaj, amely miatt kénytelen volt a katedrától visszavonulni. Ezen kór ellen, orvosainak tanácsára, Meránban keresett gyógyulást. Hűséges élettársa, szül. Friedman Perl, elkísérte őt a gyógyfürdőbe és féltő gondnal, éjjeleit nappalokká téve, ápolta. Az egész telet Merán-

ban töltötték. Nyáron pedig Trencsénteplicen keresett kimerült ideg-zetére enyhülést, ahol súlyosan megbetegedett. Szeretettel hazahozták, éppen Tisebov gyászos napján, augusztus 7-én, hozták haza, de az emberi tudomány nem tudott rajta segíteni: 1927. augusztus 11-én, csütörtök este hét órakor, a Pesti Chevra Kadisa Szeretetházában, utolsó lehelletéig az Ur szolgálatában állva, imabenedikciókat és zsolozsmákat mormolva, visszaadta nagy és tiszta lelkét mindenható Teremtőjének. Temetése 1927. augusztus 14-én, vasárnap 10 órakor ment végbe. A nagy szertartási terem szűknek bizonyult a gyászolók befogadására, ezért a bucsuztató beszédeket a terem előtti szabad téren mondták el. Rengeteg ember zárandokolt el a nagy pap vég-tisztességére s megindult lélekkel, könnyektől csillogó szemekkel állották körül a nagy halottnak egyszerű deszkakoporsóját.

Ott voltak teljes számban a Rabbikollégiumnak Budapesten időző tagjai, a Pesti Izr. hitközség előjárósága és az orth. hitközség előjárósága. Képviselették magukat a budai, óbudai, kőbányai, pest-erzsébeti, kispesti s a többi környékbeli hitközségek, rabbijaikkal és elnökeikkel egyetemben. Azonkívül megjelentek a Rabbiképző Intézet tanári kara a növendékekkel, a hitoktatók és a tanítók testülete. Gyászbeszédet mondtak ravatalánál: dr. Hevesi Simon vezető fő-rabbi, dr. Weisz Miksa pesti rabbi, dr. Eulenberg Salamon udv. tanácsos, elnökhelyettes, veje dr. Adler Ignác gyulai főrabbi, dr. Ostern Lipót templomi előjáró és dr. Grossmann Zsigmond pesti rabbi a sírnál.

Feldmann Mózes földi maradványait a rákoskereszturi izr. temetőben, megdicsőült paptársa és násza, dr. Adler Illés főrabbi sirja mellett hantolták el. Méltó, igazi nagy temetés volt. 1927. szeptember 4-én, délután 6 órakor, az esteli ájtatosság keretében, a Pesti Izr. Hitközség összes templomaiban gyászistentiszteletet tartottak az elhunytak emlékére.

Irodalmi munkássága szorosan a rabbinikus irodalomhoz tartozik. Megjelent cikkeit és responsumait ép úgy, mint kéziratban meglévő kiadatlan műveit héber nyelven írta. Valamennyien halakhikus és agadikus magyarázatok, a rabbinikus tudomány gyöngyei, az ugynevezett novellisztikus, chidusim irodalom jellegét viselik. Legértékesebb közülük a vallásos döntvények, amelyek korszerűségüknél fogva nagyon érdekesek és tanulságosak, s mind a pesti huszonhat éves működése alatt keletkeztek. Nagy hirre tett szert a nyomtatásban megjelent fentemlített hacáá responsuma. Kéziratai között találtam két kötet halakhikus tartalmu értekezést. Az elsőnek a címe: שְׁבִלֵי לֶקֶט. A második hasonló jellegű és tartalmu, ugyancsak kiadatlan művét: לֶקֶט עֵינִי-nak nevezte el, Szentírásmagyarázatai, két kötetben rendezve és összegyűjtve, várják a vállalkozó kiadót. Fiatal korában héber verseket írogatott, Salamon ibn Gabirol

és Juda Halevi klasszikus költeményein épülve s nagy szellemüktől megihletve. Azok külön kötetben vannak összegyűjtve. Még meg kell említenem használt könyveinek lapszéljegyzeteit, melyek temérdek kincset tartalmaznak. Néhány héber cikke a Blau Lajos és Hevesi Simon által szerkesztett héber Hacoféban látott napvilágot.

»Az írástudó, ha meghal, nincsen aki pótolja.« Ki fogja ezentul boncolgatni a halakhának nehéz problémáit és kibogozni bonyolult, összekuszált szövevényeit?! Ki fog dönteni vallásos kérdésekben és ki fogja tanítani a hagyományos ismeretekre szomjuzó ifjúságot?! Elárvult az Országos Rabbiképző Intézet rabbinikus tanszéke! Elárvult a Rombach-utcai templom szószéke, ahol hagyományos módszerrel, nemes tartalommal és ihletett ajakkal tanította a tórát! Elárvult a Szentírás tudománya, melyet alaposan, minden magyarázatával együtt tudott, s melynek nyelvét oly mesterien kezelte. Mint első főpapunkat, Áront, őt is őt kiváló tulajdonság ékesítette: bölcsesség, tetterő, imponáló külsejű megjelenés, szellemi kincsekben való gazdagság, és évei alkotásokban bővelkedtek. Papi hivatását méltó módon, a próféták szellemében töltötte be. Igaz tan volt az ő szájában: *nem tiltotta el a megengedettet és nem engedte meg azt, ami tilos*. Békességgel és egyenességgel járt Isten előtt, nem töprengett Istennek titkos és kifürkészhetetlen utjain, hanem feltétlenül alárendelte magát az ő akaratának. Sokakat térített el a bűntől a tóra tanítása által, mert a pap ajkai megőrizték a tudás titkát. Tórák akartak hallgatni, az ő szájából, mert a seregek Urának küldöttje volt ő, állhatatos a jámborságban és rendületlen a hitben. Talmid cháchám volt a szó legnemesebb értelmében. Bölcs maradt, mert állandóan tanult, haladt, fejlődött és művelődött. Nemzedékeket nevelt a tudásnak és gazdagította tanítványainak lelkét. A tórának szentelte egész életét, abban lelte örömét és minden boldogságát, abban merítette ki élete erejét. Mint a szövétnek, amely elég, mikor lángjával megvilágította a sötétséget, úgy emésztette fel erejét, a tóra buvárlatában. Égi fényesség mosolygott tudásában, mert vallásossága mellett, amellyel az Istent szolgálta, az emberszeretet prófétája volt. Feldmann Mózes szellemére szüksége van a pesti zsidóságnak, mert az égi olaj olyan, mint az, amely a földből fakad: kivonnak belőle egy részt világításra, gépek hajtására és orvosságok készítésére, — az égi olajból is elvonnak részeket, az egyik csak a világításra fordítja, a másik a hajtóerőt keresi benne, a harmadik az orvosságot veszi ki belőle. Feldmann Mózes szellemében a hit olaja egy volt: az egészet akarta, kereste, a hitben a beteg lelkek gyógyító eszközét, a hajtó erőt a jó és nemes cselekedetek útján és a világító fáklyát, amely eszméket felráz a sötétségben és a zsidóság dicsőségét megnyilatkoztatja az egész emberiség javára. (Idézet dr. Hevesi Simon gyászbeszédéből.) Ha a tóra ékes koronájából kihull a drágakő, egyik fényes, csillogó és ragyogó drágaköve, akkor az egész zsidóság égboltjára sűrű és kietlen sötétség

borul! »Nemcsak egy templomnak, egy csoportnak papja volt ő: lekipásztora volt az egész hitközségnek, az egész magyar zsidóságnak, az egész világ zsidóságának!«

Budapest.

Dr. Farkas József.

Bánóczyi József.

1849—1926.

Minden magyar iskolának elsőrangú feladata a magyar nyelv és irodalom tanítása mellett a nemzeti irányú nevelés, amely főképp a magyar irodalom s a magyar történelem oktatásában nyilvánul meg. A magyar zsidóság alma matere hivatásának teljes tudatában volt ezirányban is, amidőn programjába iktatta, hogy: »A hazai nyelv ápolásában az intézet biztosítékot lát arra nézve, hogy működése — a hazai szellem emelése által — a zsidó iskolákban és Magyarországon zsidó községeiben a hazának üdvére fog szolgálni.« Az intézet nagy szerencséje és örök dicsősége, hogy a nemzeti irányú nevelés első mestere, a magyar nyelv és irodalom s a magyar pragmatikus történelem első tanára Bánóczyi József volt, aki az intézet megalakulásának második évétől kezdve 1893-ig tagja volt a nagymultu iskola tanári karának.

Bánóczyi József (születési nevén Weisz) 1849-ben született a veszprémmegyei Szentgálon. Szülőhelye a dunántúli magyar vidék, amely a költő Zrínyit, a két Kisfaludyt, Vörösmartyt és Deákot ajándékozta a magyar nemzetnek. Középkorai tanulmányait Veszprémben és Pesten folytatta, majd az anyyira háládatlan és mégis annyira magasztos tanári pályára lépett.

Filozófiai tanulmányait a pesti egyetemen kezdette, Bécsben, Göttingában, Lipcsében, Párizsban és Londonban folytatta. Természetes, hogy a tudomány külföldi metropolisáiban szemköre kitágult és nagymértékben nyílt alkalmá a különböző esztétikai és filozófiai módszerekbe való betekintésre. 1875-ben a lipcsei egyetem a bölcsélet doktorává avatja, a doktorátus alapjául szolgáló német nyelvű értekezése Kantnak tér- és időelméletéről szólott.

A tanulás éveit a tanítás követi. Bánóczyi Budapestre kerül, ahol a VIII. kerületi reáliskola (a mai Vörösmarty-reáliskola) tanárává lesz. Innen 1878-ban az előző évben megalakult rabbiképző intézet tanári székébe kerül s ezt az állását 1893-ig tölti be. E közben a budapesti egyetemen 1878-ban magántanárrá habilitálják és 1879-elenyeri a magyar tudóst érhető legnagyobb kitüntetést: a Magyar Tudományos Akadémia tagjává választja.

1893. februárius 28-án az országos izraelita tanítóképző igazgatóságával cseréli fel a rabbiképző intézeti tanári székét s az igaz-

gatói állást, ezt a diszes, de sok munkával, fáradtsággal járó pozíciót egész haláláig betölti.

Szép, munkás öregség után 1926. november 20-án érte el Budapesten a halál, hetvenhét éves korában.

Bármilyen értékes is a zsidóság és az országos oktatásügy szempontjából Bánóczy direktori működése, bármilyen értékes irodalomtörténeti munkássága és bármilyen értékes tevékenysége, mint a magyar bölcséleti műnyelv megteremtőjéé, mi e helyen Bánócziban elsősorban a rabbiképző intézet első magyar, történelem- és bölcsélet-professzorát látjuk.

Bánóczy — mint az imént említettük — 1877-től 1893-ig volt tanár a rabbiképző intézet első tanfolyamán. Ezalatt kezében tartotta a magyar nyelv és irodalom, a magyar história és a bölcsélet tanítását s az első években az egyetemes történelem egyes korszakait (6- és középkor 1273-ig) is ő tanította. Az intézet helyi tanterve meglehetősen tág teret enged a tanárnak az olvasatásra váró matéria kiemelésében.

Az I. és II. osztály olvasmányáiban évről-évre alig van változás Bánóczy idejében. Ellenben az ekkor együtt tanuló III. és IV. osztály olvasmányai két egymást követő évben az együtt tanulás miatt nem lehetett azonos, gazdag választékban tárja a tanulók elé Bánóczy az esztétikai magyarázatra váró drámák sorozatát, a görög tragédiától Shakespeare-n és Molière-en keresztül Bánk bánig, a legmagyarabb drámáig.

A két alsó osztály magyar tanításának középpontjában a nyelvi szempontból is legértékesebb költőnk, Arany János állott. Az első évben Toldit olvasták, amelyet — a teljes művet — memoriter is megtanultak. Így a tősgyökeres magyar szólások átmentek a tanulók nyelvkincsébe és e mellett már korán megszokták a papi pályán anynyira fontos betéve-tanulást.

A második évben Bánóczy irodalmunk legremekebb alkotásait tárta tanítványai elé: Arany balladáit. Ezeket is sorra memorizáltatta az ifjúsággal.

Ezután az előkészítés után, amelyet néha Petőfi öröksépséggü lirája egészített ki, a dráma következett. Coriolánust, Julius Caesart és Antigonet, vagy A tudós nőket olvasták, míg a magyar drámák közül A kérők, Csalódások és Bánk bán került sorra. Ezen kívül ez évben a retorikai tanulmányokat szolgálták Kölcseynek vagy Gyulainak emlékbeszédei és egyszer, próbaként Aristoteles Retorikája.

A bölcséletben Descartes-ot olvastatta Bánóczy, többnyire a Discours de la méthode-ot, miközben a megállapított anyagot tanulták.

A történelemben nem az évszámok, nem a csaták sorozata volt Bánóczy előtt a fontos, hanem a kapcsolatokat, az összefüggéseket s a művelődési tényezőket vetette a tanítás középpontjába.

A tanítványaival nagy szeretettel foglalkozott Bánóczi. Ennek az lett a következtése, hogy — mint az évvégi iskolai termés betakarítása mutatta — nem hullott a mag terméketlen földre. Feltűnően kevés az elégtelen osztályzat s bár eleinte a jeles is ritka, később ennek száma elég nagy.

Bánóczit, mint tanárt, egyik tanítványa így jellemzi: »Nevelőnk, tanítónk, atyai jóbarátunk volt... óráin nemcsak tanultunk, hanem művelődtünk, civilizálódtunk...«

Bánóczinak ez időbeli műve a ma Bacher Vilmos nevét viselő ifjúsági önképzőkör. Első évben, 1878/79-ben ő volt az akkor protektor-elnöknek nevezett vezetőtanár. Később évenként felváltva vezette az önképzőkört, ő, mint a magyar nyelv tanára és Bacher professzor. Saját könyvtárát a kör tagjainak rendelkezésére bocsátotta, majd megteremtette a körnek maig fennálló könyvtárát is.

A tanári kollégium 1893. június 22-én jegyzőkönyvben örökíti meg a nemzeti tárgyak első mesterének érdemeit, amelyeket a magyar érzésű, magyaros beszédű, magyar irodalmi műveltséggel ellátott zsidó papok hosszú sorozata ércnél maradandóbban mutat.

* * *

Bánóczi József irodalmi munkássága kettős irányu. Fiatalabb éveiben a magyar irodalomtörténetnek újabb szakaszaival foglalkozott, később erejét a nagy filozófusok magyarra ültetésére szentelvén, a magyar filozófiai műnyelv egyik megteremtőjévé lett.

Az első iránynak három alkotása van. Ezek: Révai Miklós élete és munkái, Kisfaludy Károly élete és munkái c. műve és a szerzőnek akadémiai székkfoglalója, A magyar romanticizmus.

Révainak két életrajzát találjuk irodalmunkban, Bánóczien (Budapest, 1878.) kívül a ritka nagy tudományu Csaplár Benedek piarista tanárét. Bár a Bánóczi-féle biográfia a Magyar Tudományos Akadémia Fraknoi-Horváth-jutalmát elnyerte, Csaplár véleménye szerint szép stílusa, magyaros nyelve ellenére több része revizióra szorul. Ézért a tudós piarista megírta négy kötetben Révai Miklós életrajzát. Noha Csaplár műve egyike a legalaposabb életrajzoknak, népszerűség szempontjából még sem közelíti meg Bánóczi Révaiját. Hiányzik ugyanis minden tudománya mellett is Bánóczi előadóművészete. Egyébként Bánóczi műve a nagyközönségnek szól, míg Csaplár alkotása inkább szakközönség és pedig tudós szakközönség részére való.

Mindhárom irodalomtörténeti műben az esztétikai elemé a vezetőszerep. »Olvasmányoknak mind a három épp oly vonzó és érdekes munkák, mint amennyire bővelkedők a körültekintő, fáradhatatlan kutatásnak napfényre bennük elsöben hozott eredményeivel és tanulságos, irányzó vagy legalább gondolatébresztő új szempontok-

kal» — mondja róluk irodalomtörténetünk nagymestere, Beöthy Zsolt. Az ő véleménye teszi *Kisfaludy Károly és munkái* (Bp., 1882—83.) életrajzaink előkelő pozíciójára és helyét Gyulai s Mikszáth egymástól eltérő életrajztipusa között középutra. Különösen két részletre utal Beöthy, Kisfaludy lírájának jellemzésére és a költő drámáinak beillesztésére drámánk fejlődésébe. Kétségtelen, hogy legragyogóbb sajátága a műnek a lélekbuvár működése, amellyel Bánóczy kilép az adatok merev felsorolásából és közvetlenül, elevenen, színesen adja elő mondanivalóját.

E művének egyik szakaszával, *A magyar romanticizmus* (Bp., 1882.) külön is foglalkozott, éles elmével megállapítva a romanticizmus sajátságait és helyét.

E három nagyobb művén kívül a Budapesti Szemle, Magyar Nyelvőr s más irodalmi lapok hasábjai tanuskodnak Bánóczy tudományos működéséről, főképp az irodalmi kritika s a nyelvtudomány terén. Különös értékű a Nyelvőrben több évfolyamon keresztül folyó *A bölcsélet magyar nyelve*, amelyben az előtte működő magyar filozófusok terminusanyagát alaposan felhasználja. Néha (*A butaság synonymikája*) kedvvel állít össze a Tájszótárból s népnyelvi adatokból is. Értékes kiadványaival szintén nagy szolgálatot tett irodalmunknak.

Filozófiai munkássága enemü doktori értekezésén kívül *Lewes* könyvének (A philosophia története Thalestől Comte-ig) áttüzetésével kezdődik s nagy teljesítménye a filozófia vezérszemléinek magyar nyelvre való fordítása. A *Filozófiai Írók Társulatát* szerkesztette Alexander Bernát professzorral együtt s főérdeme, hogy az e sorozatban megjelent munkákban (elsősorban Kant-, majd Schopenhauer-fordításaiiban) szerkesztő társával együtt megteremtette a magyar bölcséleti műnyelvet, felhasználva természetesen ezen a téren elődeinek is a munkásságát. A fordításokhoz bőszéges commentariusok csatlakoznak, amelyekkel a nehéz bölcséleti munkákat megvilágítja a fordító. Nagy körültekintés, ritka lelkiismeretesség és kiváló elmeél e commentariusok jellemzője.

A magyar-zsidó irodalom két legfőbb szerve is részben Bánóczy alkotása, illetve továbbfejlesztése. Egyik az *Israelita Magyar Irodalmi Társulat* s annak egyik legfontosabb alkotása, amelyben az iniciatíva s a közreműködés őt illeti meg, a magyar Szentírás. E társulatnak közel harminc évig titkára volt. Másik a *Magyar Zsidó Szemle*, amelynek hét évén át társszerkesztője volt. Mindkét alkotás túlélte a mestert és a jövőben is fentartják Isten segítségével Bánóczy József emlékezetét és bizonyítják, hogy Rabbiképzőnk rektora joggal nevezte őt a zsidó irodalom Kazinczy Ferencének.

Láttuk Bánóczy Józsefet, mint tanárt, megállapítottuk a tudós-
nak is jelentőségét. Ha már most felvetődik a kérdés a *Ferenc*

József Országos Rabbiképző Intézet szempontjából miért illeti meg az elismerés babérága Bánóczit, a feleletünk a következő: ő kezdi meg a nemzeti irányu nevelést, ő vezeti be az általános, az európai műveltséghez tartozó ismereteket, ő teremti meg a mai napig virágzó önképzőkört, végül szerencsésen egyesíti önmagában a tudóst a szeretőszívű tanárral s örök időre példát nyújt utódainak.

Budapest.

Dr. Csetényi Imre.

Bein Károly.

1853—1907.

Az 1867-i kiegyezéssel járó politikai változás, a demokratikus és liberális szellem, mely főleg Eötvös hatására a magyar közéletet áthatotta, minden téren, különösen gazdaságin, nagy fellendülést idézett elő. A zsidók emancipációja sok addig lekötött energiát szabadított fel és hasznosított az ország javára.

Sok tehetséges zsidó fiu küzdötte fel magát e korban a legszegényebb sorból a közélet szereplő férfiává. Mint jeles tudósok, neves írók, híres művészek, kiváló kereskedők és iparosok gyarapították a nemzet anyagi és szellemi kincseit s játszottak az életben jelentős szerepet.

Ez érdemes férfiak sorában méltó hely illeti meg Bein Károlyt, az Orsz. Rabbiképzőnek 29 éven át volt tanárát. Szemináriumunkból az első évtizedekben kikerült rabbik neki köszönhetik a modern műveltségben fontos szerepet játszó, természettudományi ismereteiket. Sok derék tanítót nevelt az országnak 2 évtizedes képzőintézeti tanároszkodása alatt. Hirnevét messze az ország határain túlra elvitték szaktudományának terén elért eredményei.

Bein Károly a baranyamegyei Mágócson született 1853-ban. Szülei nagyon szegény emberek voltak. Már az elemi iskolában kitűnt éles eszével, nagy szorgalmával és kitűnő memóriájával. Mindig nagy kedvvel, valóságos élvezettel tanulta a szentírást és a Rásit.

»Anch' is sono...«, kezdte egyszer Bánóczira mondott felkészítőjében és elhallgatott, amikor szomszédja ki akarta segíteni, hogy »pittore«, ő folytatta: »nem pittore, hanem bentore.« És találó szentírási idézetekkel ékes beszédével tanuságot tett arról, hogy milyen élenken élt még akkor is lelkében a mágócsi iskolában magába szívott bibliai tudás. Pedig akkor már vagy 35 éve egészen másfajta tudományokba mélyedt el és lett elismert szaktekintélyé.

13 éves korában elhagyta a szülei házat, tanítónak szegődött el egy falusi zsidó családhoz. Négy évi tanítószkodás után Pécssett letette a reáliskola I. és II. osztályából a magánvizsgálatot és belépett

a III. osztályba. 1874-ben jeles eredménnyel végezte el az akkor 6 osztályos reáliskolát.

Októberban beiratkozott a műgyetemre. Mint sok más szegény főiskolai hallgató, ő is tanítással szerezte meg a legszükségesebb megélhetést. Később ábrázoló mértani jegyzetek sokszorosításából már annyit keresett, hogy szüleinek is küldhetett egy-egy kis segítséget. Mint legszorgalmasabb első évesnek, neki ítélte oda a műgyetem tanácsa a 300 forintos szorgalmi díjat, de a pénzt nem kaphatta meg. Közben megérlelődött benne az elhatározás, hogy tanár lesz, lemondott a neki vagyont jelentő 300 forintról és átlépett a Tanárképzőbe. Az akkor 3 éves kurzust bevégezvén, 1877. decemberében megkapta középiskolai tanári oklevelét.

A következő évben pályázott a fővároshoz polg. iskolai tanítói állásért, de dacára kitűnő diplomájának, nem kapott állást. Szeptemberben megnyílt az Orsz. Rabbiképző Intézet alsó tanfolyamának III. osztálya is és Bein heti 10 órával segédtanár lett. Mikor 1880. szeptemberében az V. osztály is megnyílt, teljes óraszámmal rendes tanárnak nevezték ki. 1883-ig Kont Gyula tanította a fizikát, akkor Bein vette át és 1906/7. tanév végéig heti 23 órában tanította a mennyiségtant és a természettudományt.

A véletlen vagy talán az Orsz. Rabbiképző vezetőségének éles szeme, olyan tanárhoz juttatta az új intézetet, ki méltón illeszkedett bele az intézet válogatott tudós tanári karába. Pedig az akkor még csak 25 éves fiatal emberről csak azt tudták, hogy a Tanárképzőnek egyik legszorgalmasabb és legtehetségesebb hallgatója volt. Bein azonban megvalósította a hozzá fűzött reményeket, sőt azokon még túl is tett.

Domboru magas homloka mélyen gondolkodó főre mutatott, jószágot sugárzó nagy szürke szeme, kedves modora mindenkiben az első látásra rokonszenvet keltett. Külsejére igen nagy gondot fordított, mindig kifogástalanul, szinte választékosan öltözködött; évekig eljárt ugyanabban a világos szürke ruhában, anélkül, hogy ruhája csak kissé is viseltesnek látszott volna.

Nemcsak példájával, de szóval is gyakran intette tanítványait, hogy szokjanak rendre, tisztaságra és csinoságra. A lomposágot sehogysem szenvedhette. Tudta, hogy az életben való boldogulásnál milyen nagy szerepet játszik a külső. Nagy súlyt helyezett a világos, szabatos, folyékony előadásra. Nagy türelemmel oktatta, szoktatta tanítványait; nemcsak tanítójuk, hanem nevelőjük is volt. Matematikai előadásai nem voltak szárazak. Mindig ügyelt arra, hogy tanítványai világos és logikus gondolatmenetét követhessék, így aztán mindig le is tudta kötni figyelmüket. Természettudományi előadásai pedig gyakran valósággal költői lendületet vettek. Fiatalabb éveiben a természettudományokért lelkesedett. Minden új felfedezés, új elmélet érdekelte.

behatóan foglalkozott velük; amint azt különösen a Pester Lloydban megjelent legkülönbözőbb tárgyú cikkei mutatják. A legelvontabb teóriákat is meg tudta magyarázni a laikusnak is. Így azután érthető, hogy már fiatalon kitűnő pedagógus hírébe került. Ha a nála 4 évvel idősebb Bánóczi nem lett volna már akadémikus, egyetemi tanár, híres író, bizonyára rábízták volna a preparandia igazgatóságát. A gyakorló gimnáziumban egy ideig *vezető* tanár is volt a 90-es években.

A 90-es évek közepén a matematikának egy gyakorlati szempontból nagy jelentőségű ága, a biztosítási matematika, köti le érdeklődését. 1901-től kezdve a Pester Lloydban és a Magyar Pénzügyben megjelent cikkei már mind biztosítási és nyugdíjügyekkel foglalkoznak. Ezirányu munkái tették nevét messze az ország határain túl ismertté és megbecsültté. Itthon pedig az akadémia elismerését szerezték meg neki. A Politikai számtan-nak, melyet Bogyó és Havas tanárokkal együtt írt, 3 nagy biztosítási mennyiségtannal foglalkozó fejezete az ő tollát dicséri. E munkát 1907. májusában a tud. akadémia a Fáy András-féle 6000 K-ás pályadíjjal tüntette ki. De már az előző évben nagy kitüntetés érte Beint. Az 1906. évi szept. 15-én Berlinben üléselő V. nemzetközi biztosítási kongresszus, hol, mint a kormány kiküldötte volt jelen, egyik alelnökének választotta meg.

Mint biztosítási matematikus, igen sok megbízást kapott nyugdíjtervezetek készítésére. Emiatt volt kénytelen már 1900-ban a preparandiában vállalt matematikai és fizikai óráiról lemondani. Fiatal zsidó tanár volt már akkor bőven, biztosítási matematikus még kevés.

Bein munkaszeretete és munkaképessége bámulatraméltó volt. A Rabbiképzőben heti 23, a Tanítóképzőben 13 órát adott és még eleinte magánórákat is vállalt. Az épen nem erős szervezetű ember rendszerint késő éjszakáig dolgozott.

Munkaerejének teljében támadta meg a gyilkos betegség és 54 éves korában, 1907. október 18-án, vetett véget nemes életének.

20 esztendeje, hogy az Országos Rabbiképző elvesztette Bein Károlyt. A régebbi növendékek, kik a mostani 50 éves jubileum alkalmából kegyelettel áldoznak egykori nagyhirű mestereik emlékének, bizonyára a legnagyobb szeretettel idézik fel a szelid lelkű, mindig igazságos és jóindulatu tanárnak, az atyai jóbarátnak, Bein Károlynak emlékét. Nem is annyira nekik szól ez a kis megemlékezés. Inkább a fiatalabb generációnak. Nekik szolgáljon ragyogó példaként Bein vasszorgalma, páratlan munkaszeretete. Csak az ő példáját követve, folyton fáradhatatlanul munkálkodva, tehetjük újra nagygyá és boldoggá megcsonkított hazánkat.

Budapest.

Hausbrunner Vilmos.

Bloch Henrik.

1854—1923.

Nincs az a rossz, aminek jó oldala ne lenne, — tartja egy régi szentencia. Ezt meg is fordíthatjuk cum grano salis: a jóból nem ritkán rossz is származik. Beigazolva látjuk ezt az ujabbkori zsidóság egy korszakos eseményénél, az emancipációnál.

Az emancipáció kétségkívül áldás- s üdvhozó volt a zsidóságra. Kivezette azt a ghetéből, kiszabadította az elmaradottság s sötétség börtönéből s a haladás s fölvilágosodás útjára terelte. De vallásilag nagy kárt okozott a zsidóságnak. Az emancipáció előtt a zsidóság a szellemi táplálékát a zsidó irodalomból merítette, a béth-hamidras látogatása, akár iparos, akár kereskedő volt az illető, napi szükséglet volt, így a zsidó hívő jócskán szert tett zsidó ismeretekre. Megismerte a zsidóság lényegét, szellemét, ethikai tartalmát, valamelyest magasztos történetét s szívvél-lélekkel volt zsidó, más szóval, *tudatos zsidó volt.*

Az emancipáció elnyerésével új életlehetőségek tárultak fel a zsidóság előtt. A zsidó ember számára immár szabaddá voltak téve a szellemi életpályák is, válhatott most már belőle ügyvéd, tanár, mérnök is. És a zsidóság egyéni hajlamainál s szellemi fejlettségénél fogva előszeretettel fordult a szellemi élethivatások felé. Így egy új szellemi atmoszféra támadt a zsidóságban s ebben az új légkörben kereste is, találta is ezentul szellemi kielégülését. Ekkép a zsidóság intellektuális rétege, éppen az, amelyik vezetésre lett volna hivatott, a sötétben botorkálónak lett a zsidó ismereteket illetően.

Ez alapján rendítette meg a zsidóságot.

Növelte még a bajt, hogy, ugyancsak az emancipáció folytán, épen a buzgóbb, a konzervatívabb rész szakadt el a zsidóságtól, míg a lanyhább, közömbösebb rész serkentő s költögető nélkül magára hagyatott.

Szerencsére, mint annyiszor a zsidóság történetében, az utolsó órában megjött a segítség az Orsz. Rabbiképző képezében, mely művelt, képzett papokat adott a zsidóságnak, kik alapos készültségükkel, imponáló tudásukkal hozzáférkőzhetnek az elvilágiasodott zsidósághoz s a hivek szívébe s lelkébe plántálhatták a *zsidó tudatot.*

Ebben kell látni főkép a Rabbiképző vallási s valláskulturai jelentőségét a honi Izráelben, — akármit mondanak a konzervatív oldalon.

Rabbiképző nélkül, művelt papok nélkül a haladó zsidóság, a zsidóság intellektuális rétege, az elsorvadás, az elenyészés veszélyének lett volna kitéve.

S a művelt papok képezésében nagyon buzgó, nagyon lelkes

tevékenységet fejtett ki boldogult kiváló mesterünk, dr. Bloch Henrik.

A történelmet tanította (a német s görög melléktárgya volt) az alsó tanfolyamban. De nem érte be a középiskolai mértékkel, annak határán túlmenő források ismertetésével széles s mély perspektívát igyekezett számunkra nyitni az előadott eseményről.

Ebben volt Bloch Henrik nagy pedagógiai jelentősége. A történelmet elfelejthettük, de a metódus megmaradt. Megtanultuk tőle a széles s mély mederásást szellemi munkásságunkban.

A tanítás mellett gazdag irodalmi tevékenységet fejtett ki Bloch Henrik.

Ebbeli munkásságára vonatkozóan a halála évében megjelent Rabbiképző Intézeti Értesítő a következő tájékoztatót adja:

»Első nagy tanulmánya: »Die Quellen des Flavius Josephus in seiner Archeologie.« (Leipzig, 1879.) Számos cikke jelent meg előkelő napilapokban (Pester Lloyd, Frankfurter Zeitung, Münchener Allgemeine Zeitung). Tanulmányait közölte a magyar zsidó időszakos irodalom (Magyar Zsidó Szemle, IMIT Évkönyvei), a külföldi tudományos irodalom: Mitteilungen aus der historischen Litteratur (Berlin), Oesterreichische Wochenschrift für den Orient (Wien), Le moyen age (Páris).«

Csehországban született (Herman-Mestec, 1854. február 4.), de csakhamar magyarrá lett. Csodálatos gyorsan tanulta meg a magyar nyelvet, melyet szóban és írásban jól kezelt.

Méltó fia volt a nagy Bloch Mózesnek, dicsőült mesterünknek. A kiváló zsidó származás meglátszott rajta, vallásosságában, szép zsidó tudásában. Amit a Talmud Sámuel amóráról mond: »Járatos miként a föld utjain, az ég utjain is«, azt variálva róla állíthatjuk: A zsidó történelem tájain époly járatos volt, mint a világtörténelem birodalmában. Flavius Josephus époly ismert volt előtte, mint Manetho vagy Diodorus Siculus.

Meleg, jóságos szívről tanuskodik, hogy harminc éven át adminisztrátora, spiritus rektora volt a Rabbiképző kebelében fennálló jóléti intézménynek, az Écz Chajim Egyesületnek.

Tanítványaihoz való viszonyában jóság, kegyesség s szeretet vezérelte. Jellemző szelidlelkűségére, hogy a buktatás fegyvelmi eszközt növendékeivel szemben sohasem alkalmazta.

Fájó szívvel gondolunk arra, hogy a Rabbiképző ötvenéves fordulója nem találja már életben a nagyokat, a dicsőket, kik nevükkel fényt árasztottak intézetünkre, kik ismertté tették azt az egész világon — s Bloch Henriket sem, a Rabbiképző Benjáminját. De neve amazokéval együtt glóriásan élni fog a Rabbiképző történetében, emléke el nem múlón hálás tanítványai kegyeletében.

Szekszárd.

Dr. Rubinstein Mátvás.

Schill Salamon.

1849—1918.

Manapság, mikor a rohanó sikervadászat minden téren kimélet nélkül töri magát, hogy mennél előbb ülhessen mennél ragyogóbb és hangosabb diadalt, és a cél iránt száguldozva, azt sem nézi, ismeri-e a kellő utat és módot és van-e hozzá elég képessége és képzettsége; manapság, mikor a hir imádatában csekélyke sikert is nagygyá tüntet a szerző hiu türelmetlensége, mert holmi ügyességgel könnyen lehet híresedni; ma, mikor még a tudományban is, legálább a látszat szerint, csaknem jogot nyert az ipari termelés és a rosszabbfajta hirdalpirás az alaposág és a biztosság rovására: megbecsüléssel tekinthet vissza az ember az olyan férfiura, mint aminő a Rabbiképző elhunyt jeles tanárainak egyike, Schill Salamon volt.

Ugy élt, mintha az örökkévalóságig tartana élete ideje, ereje és nyugalma, nem azért, hogy henyéljen, hanem, hogy nyugodtan és biztosan haladjon lépésről-lépésre. Nem a csillogó kevélység csalogatta előbbre, hanem a tudás uralma, az, hogy önmagával csöndes magányában megelégedhessék. A tudást a tudásért szerette és nem sietett, hogy minden kis apró eredményt földolgozzon. Mélyre tekintett, a logika furóvasával dolgozott, nagy eredményeket várt önmagától és azt hitte, hogy csak a nagy, csak az igen nagy dolgokat kell megírni. Ebben nem volt igaza. Ezer olyan gondolata is volt latin meg görög nyelvi jelenség magyarázatára, mit hasznos lett volna kinyomatni. De hihetetlen gyors és biztos logikai képessége és nem ötletekben kimerülő, — de állhatatos gondolkozásban fáradó elméje mellett valami keleties nehézkesség volt benne. Mégis nehézkességének, jobban mondva huzódzásának más volt igazi oka, nem a keleti phlegma. Restellte volna, hogy ki-kiálljon olyasmivel, mit jelentéktelennek gondolt, — holott nem volt jelentéktelen. Nagyon szerény ember volt, nem merte sokra tartani magát. Valami olyasfélét érzett, mintha szerénytelenség, hiúság volt volna szóvátenni ezt vagy am azt.

De szóvá tett ezer olyan dolgot az írók nyelvének magyarázatában, mit más észre sem vesz, az iskolában. Ezért érdemes szólni felőle ma is, ezért érdemes az ő emléke azok hálájára, akik tanultak tőle. Mert nagy hősiesség és önzellenség kell ahhoz is, hogy valaki buvárkodása eredményeivel tanítványai elméjét csiszolja, fegyelmelje, szisztematikus komoly munkára nevelje, önmagának semmit nem kívánva, sőt a külső világ előtt szinte titkolva igaz értékét.

Területe a classica philologia volt és pedig a sok disciplina közül a grammatika és a syntaxis. Ma — hála az igazi philologia egyetemes összefogó érdeklődésének — azt lehet mondani, vége már a félszeg egyoldaluságnak és a kárhozatos száraz tanításnak. Irodalmi,

művészi, politikai és szociológiai szempontok uralkodnak. Az ókorra vonatkozó tudományok nagy eredményei erre képessé is tehetnek bennünket. De a divat kedvéért szabad, amint látszik, a művészet szólamaival igaz tudás híján is diszelegni, művészkedve beszélni vagy írni, a lelkesedőt adni és kritikai képesség nélkül kritikát gyakorolni. Ez persze gyarló szélsőség. De Schill Salamon idejében, nem tudom, nem akadt-e több példa rá, mint mostanában. A mesterségesen gyártott fölületesség, a sok helyütt becézett logikai szeleburdiság látára azt kívánta, hogy először is tanulja meg az ifjuság a nyelvet és a fegyelmezett gondolkozást. Azt vallotta, első dolog a nyelvet tudni, a latin nyelv éles gondolkozását és a görög finomságát, valósággal az írókat olvasva, elsajátítani, akkor következik mind a többi követelmény. Előbb való a magunk építette biztos alap, önálló gondolkodás és erős munkabírás, akkor a többi, mintegy díszes oromzat. Habár tárgyi tekintetben tulságos zárkózott volt is Schill tanítása, másrészt a szűkre határolt területen sokat követelt, meg lehet látni, nagy ethikai erő élt az ő szigorú követelésében. De hamar mutatkozott betegsége, korábban, semmint maga észrevette; és akkor már nem annyira magyarázott, mint kérdezett. Ám, aki megértette kérdéseit, sokat megértett és úgy ráterelődött a helyes gondolkozásra és úgy rákényszerült az önálló munkára, hogy nagyon sokat nyert általa. Sokat tanultak tőle tanítványai olyat, amit tisztára magukénak vélték, észre sem véve, hogy neki köszönhetik. Nagyon könnyű dolog a syntaktikai és logikai tanulni valót haszontalan középkori lím-lomnak megtenni és tanítását torturának mondani, holott a tökéletes nyelvi analysis és az író gondolatába való bemélyedés, a nyelv szellemének megértése ezerszerre többet ad a tanulónak, mint akármi, még oly szellemes méltatás, ha nem támaszkodik megbízható alapra. Schill görög grammatikáját itt nem kell méltatnom a szaktudomány egy követelményei szerint. De megismételhetem, mit már kifejtettem egyszer, hogy jobb az eredetnél, a Hintner-féle német könyvnél, melyet átdolgozott. Iskolák számára irt egyéb könyvei (Görög régiségek és a görög művészet története, — Görög irodalomtörténet) hasznos kézikönyveknek bizonyultak. Legjobban mutatja nagy tudását az Izr. Magy. Irod. Társulat kiadványai közt megjelent könyve, mely Philonak a Cajus Caligulánál járt küldöttségről szóló jelentését magyarul tolmácsolja. Kitűnő munka; meglátszik rajta Schill angol egyetemen nyert képzettsége. A tartalom tette, a Philo lelke, a meggyőződés, a zsidó apologia. Schill Salamon tanár, a jeles classicus philologus, igazán a zsidóságban gyökerezett, abban állt testestül-lelkestül. Sok mély ismeretet hozott magával apja házából örökségül. Hozzáértők mondják, hogy kitűnően értette a héber nyelvet. A latin meg görög órákon legszívesebben a héberrel való analogiát vagy általán a héber nyelv jelenségeit fejtegette. Feltűnők voltak a Magyar Zsidó Szemlében megjelent héber szöveg-kritikai megjegyzései a Bibliára nézve.

A Misnának mélyreható interpretátora volt. A Deutsch-féle imakönyvben közölt fordítása máig a legjobb. A Bibliát nagyon ismerte, állandóan olvasta, legtöbbet, mikor már beteg volt és mozdulatlanul ült székében. Vallásos életű volt. Hite tudatos és bátor; derült, zavartalan és megrendíthetetlen egész utolsó percéig. Tudatos zsidó életet élt, ezt újra kell mondani, feleségével együtt, kire mindig tisztelettel tekintett. Idősebb fia tudós orvos. Kisebbik fia (sokszor sóhajtott miatta szegény, mert nem akart görögül tanulni) Palesztinában működő jeles mérnök.

Schill Salamon kemény jellemű, tudós elméjű, erős zsidó ember volt és azt akarta, hogy a szeminárium tanítványai sokat tudjanak. Gondolkozása, alapvető szigorúsága és állhatatossága egészben egyike nevezetes alkotó eleme annak a munkának, mely megalapította a Szemináriumot. Ritka jeles tudósok és tanítók emlékét ünnepeljük a jubileumon.

Budapest.

Dr. Dercsényi Móric.

Lazarus Adolf.

1855—1925.

A világhírnévre jutott pesti kántorok között Friedmann és Bachmann (Ocar Jiszr. IV. 262.) után a harmadik. Az előbbinek közvetlen utódja, munkásságának, a sulzeri, modern liturgia-ének meghonosításának folytatója és beteljesítője. Maga szívvel-lélekkel Sulzer követője, aki szerint az új irányzatnak utja »von dem Bestehenden ausgehend, an das Alte anknüpfend, zu dem Werdenden fortschreitend und zu dem Neuen hinleitend, auch eine vermittelnde Mission zwischen Vergangenheit und Zukunft vollziehend« (Schir Zion II. Teil, Vorwort.) Az IMIT 1905-i Évkönyvében meleg megemlékezésben ünnepli a zsidó »klasszikus templomi zene« megteremtőjét, — Sulzer születésének századik évfordulóján — akit »lehetetlen melőzni, hát még elhagyni« s akinek »szent zsolozsmái tovább élnek Izráel templomaiban.«

Lazarus Adolf 1855. február 20-án született Stomfán, Pozsonymegyében. Jámbor szülői a kereskedői pályára szánták, de előbb — abban a környezetben és lelki légkörben nem történhetett másképp — vallásos és tanult zsidó emberré akarták nevelni, amiért is 13 éves korában a közeli és nagyhirű pozsonyi jesivába adják, melynek Schreiber Benjámín Wolf (Ketáb Szófer) a vezetője. Másfél évig szorgalmas tanítványa a nagy mesternek, de közben ráébred büszke csengésű hangjának szent kincsére és az elhivatottság meleg érzése és áhítatos szívének serkentő buzgalma, hogy hangjával szolgálja Istent (עמוד וכבוד ה' בקולך) Pesz. r. 127. a.), új irányokba tereli élete utját.

Winter Lázár protekciójával Bécsbe kerül, hangját képezte, tanul, szorgalma vetekedik csodásra bontakozó tehetségével, úgy, hogy az alig 18 éves ifjút a lundenburgi hitközség hívja meg kántorának. Négy évet tölt itt, de a körülrajongott fiatal embert nem szédíti el korán megérett dicsősége, magasabbra törekszik és tudja, hogy céljait csak vasszorgalommal, csak tehetségének művészi kifejtésével érheti el. A zongorán is mesterré képezi magát, zeneelméleti és zeneszerzési tanulmányokba mélyed el.

Fölfelé haladó életutja mindig újabb feladatok elé állítja s szinte rákényszeríti, hogy lelkét is művelje, egyoldaluságtól óvakodjék és szelleme horizontját tágítsa. Märisch-Krommauban, majd rövid 3 év után Märisch-Ostrauban működik. Az előbbi helyen egyben hitközségi jegyző is, az utóbbin rabbihelyettes, papi funkciókat végez, prédikál. A virágzó és művelt morvaországi zsidó hitközségek élete már akkor hanyatló tendenciát mutat, de a zsidó tudással egybekötött magas kulturnívó még nem rendült meg. Kitünő iskola ez a stomfai, majdnem középkorvégi, zsidó ghetéből kikerült fiatal és lelkes kántornak. Lelkesedéssel hallgatják mindjobban kiférfiásodott baritonját, de elvárják tőle, hogy modorában, beszédjében kicsiszolódott európai ember legyen, jegyzői írásaiban, majd templomi beszédekben tiszta és szép németiséget használjon, héber szókijjtése német módu és grammatikailag precíz legyen. Mind olyan erények és kiválóságok, melyek őt számos pályatársa fölé emelték és egyéni értékét — művészi kvalitásain felül is — teljessé tették.

Teplitz-Schönauban, hol hangversenyeivel felekezeten kívül is sok tisztelőt szerez és Hannoverben már messze csengő hírnév veszi őt körül. Ide érkezik a pesti izr. hitközség meghívása, mely a nagynevű Friedmann Mór örökébe szólítja, a dohány-utcai templom főkántori állásába. 1891-ben kerül a magyar főváros nagyszerű lendületet vett hitközségének főtemplomába és az 1891/92. tanévben veszi át az *Országos Rabbiképző Intézetben* is Friedmann örökét, az ének-tanárságot.

Harmincöt éven át lankadatlan buzgalommal, példátlan eredményekkel végezte e kettős élethivatását és nincs egyetlen zökkenő, egyetlen törés magasra ivelt pályáján.

Csodálatos erejű, csorbátlanul tiszta zengésű énekes, fenség és méltóság árad el előadásán, harsog és szárnyal, borong és fuvoláz, akár klasszicitásban edzett művészetet ad, akár ősi dallamok felütéseit cizellálja. Mindig meleg és mindig öntudatos, nem szabadoskodó improvizátor, de ha szíve után megy, akkor is tudja, mit cselekszik. Művész és zseni. Mint a zsoltár-költőnél: egyszer az ihlet kelti a dalt, máskor a dal ébreszti az ihletet (Pes. 117. a.). Tele van melódiával (קול ערב) és csupa izlés (נעימה) (Taan. 16. a.). Egyszerű szombatnapokon, akárcsak a nagy ünnepeken lehántja a hallgató lelkéről a

köznap hangulatát és viszi, szárnyaltatja melengető áhitatok magasába, Tóra-, de kiváltkép megilla-olvasása feledhetetlen élmény.

És a művészet kormánykerekénél a tudomány áll, nem csupán a szoros értelemben vett szaktudás, hanem a szent nyelv értelmi, grammatikai, fonétikus tudása. Ő a héber szókiejtés klasszikusa és soha a dallam nem rombolhatja szét az érzelmet, a פרוש המלות-t. Messze túlmegy a tagolás (בשפת יו Ber. 31. a.) és a Preciz kiejtés (Meg. 24. b.) talmudi követelésein. Dáges, s'vá, meteg, nem hiábavaló ballaszt nála és hangsúlyozása époly exact, mint természetes.

Ez volt az ő áhitatos konzervativizmusa, aminthogy mélységes, áhitatos vallásosság, az עבודה שבלב töltötte be egész lényét, istenszolgálat volt szolgálata, hangja szívéből ébredt és a szíve tökéletes és egy volt imádságával (כדי שיהא לבו שלם כתפילה Taan. II., 2.). Innen minden kiváltsága, ez a legbelső motor, mely ezt a nagyszerű egyéniséget mozgatja. Azért nincs benne semmi hivalgás, semmi abból az embereknek tetszeni vágyásból, mely a kántoroknak örök botlásköve, s mely miatt a midrás (Koh. r. 7. 5-höz és Jalk. u. o.) óta erkölcs-tani írók (Bachja: Chob. Haleb. X. 5.) és halachisták (R. Aser resp. IV. 22.) nem győzik feddeni őket. Az Isten előtti ének kigyomlált, lenyesett (A זמר szó magyarázata Men. Hamáor III. 3. I. 3.) lelkéről minden kicsinyességet, hivságot, ezért volt embernek is eszményi.

Merő aestheticum, megjelenése, hivatásteljesítése, érintkezése, szava, az az aestheticum, טוב אשר יפה (Koh. 5., 17.), mely kedéllyé, lelkületté, bölcseséggé, harmóniává és jósággá lesz az emberben. Meleg szív, hű barát, igaz ember. Számos tanítványt nevelt, mindnek segítő mentora, pályájuk buzgó egyengetője volt. Különösen benső viszony fűzte őt intézetünkhöz, tán az volt életének legszebb büszkesége, hogy a rabbiképző tanára lehetett és résztvehetett a rabbinemzedékek nevelésében. Tanító-lélek volt, a szívével tanított, a modern zsinagógái ének szeretetét és a régi, szent dallamok konzerválását törekedett növendékei lelkébe plántálni, s ha templomainkban országSZerte ez a törekvés lett általános, főleg az ő érdeme. Kedves vonása lelkének, hogy tanítványait a sajátjából látta el kottafüzetekkel.

1925. február 18-án meleg ünneplésben volt része 70. születésnapja és a pesti főkántori és tanári működésének 35 éves jubileuma alkalmából. Alig egy hónapra rá, április 14-én elhunyt és a magyar zsidóság egyik kiváló értékű egyénisége szállott sirba vele.

A jóbél-évet ünneplő Rabbiképző Intézet történetében örök név és feledhetetlen emlék maradt utána.

Monor.

Dr. Pfeiffer Izsák.

Schreiner Márton.

1863—1926.

Az Országos Rabbiképző Intézet 50 éves fennállása alkalmából felkértem, hogy szeretett, szegény barátomnak, Schreiner Mártonnak egy emléklapot szenteljek az ünnepi iratban, bizonyára azáltal indítva, hogy az intézet egykori hallgatói közül senki sem állott az elköltözötthöz oly közel, mint én, noha mi hajlandóságaink és elhelyezkedésünk folytán a nagy életproblémákkal szemben ellentétes nézetlen voltunk. A kérésnek mélységes fájdalommal teszek eleget, hiszen a megboldogult oly korán szólíttatott el az alkotásból, a zsidóság tudományáért és a zsidóságért való áldó munkából, aminthogy idegrendszere a tuleröltettség folytán megroppant és ő élte delén, 39 esztendő korában szellemi sötétségbe hullott alá. Csak a mult esztendőben, megbetegedése után való 24. évben, október 9-én, egy szombatí napon váltatott meg ettől a szomorú földi bolyongástól. Egykori tisztelőinek, tanítványainak és hiveinek kicsiny serege kísérte el utolsó útjára a mult év októberének 12. napján. Földi maradványai a berlini zsidó hitközség temetőjében diszírthelyen vannak elhelyezve. Az ismert író, Franzos Károly Emil mellé temették, miután egykori tanítványa, dr. Baeck berlini rabbi, egyszerű, megkapó szavakban elköszönt tőle és az ő jelentőségét, a zsidóság tudománya szempontjából, az isteni tanért való szent lelkesedését, mely őt belsőleg felemésztette és lényét jellemezte. Az utóbbi évben vesztette el az Országos Rabbiképző Intézet és a zsidóság tudománya dr. Klein tanárt, ki szintén 39 éves korában szólíttatott el a földi világból. Mindkét tanerőre alkalmazható az írás szava, mely a bibliai József-ről szól: אֲכַרְךָ, ami a bölcsek magyarázata szerint annyit jelent: »Noha fiatalok, mégis a tudásnak és a bölcseségnek mesterei voltak.«

Ha az utóbbi esztendőben meglátogattam megbetegedett barátomat, aki Lankwitzban, dr. Fränkel ideggyógyintézetében volt elhelyezve s elem lépett, mialatt szeme az ürességbe meredt, bár a valóság és az élet számára már elhalt, felvetődött bennem a régi kérdés: »Éz a tóra és annak jutalma?« De mégsem fájdalmas érzéseknek akarok itt helyet adni, hanem nyujtani kívánom a megboldogult működésének és alkotásainak rajzát, jellemezni, amint én láttam, az ő személyiségét és megkísérlem megvilágítani azt a tevékenységet, amelyet az ő munkája a zsidóság tudományának és a zsidó élet megtermékenyítésének jelent. Természetszerűleg a mi korai barátságunknak idejéből személyes emlékezesek is tolnak fel bennem.

Akkor láttam először Schreinert, amikor ő, mint 18. esztendő ifju, érettségi bizonyítvánnyal, melyet szülővárosában, Nagyváradon szerzett volt, kitüntetéssel, az Országos Rabbiképző Intézet felső tanfolyamába hallgatónak belépett. Ez 1881-ben történt, amikor az

intézet első növendékei az érettségi vizsgát letették és az ott szerzett előképzettséggel a rabbiképző és az egyetem hallgatói lettek. Az alapítás óta csak 2—3 hallgató vehetett részt a felső tanfolyam előadásain. Minthogy ő teológiai, rabbinikus előképzettségét nem az intézeten szerezte, nem tekintették hallgatótársai eleinte őt valóságos növendéknek. Természetesen akkor kerültem Schreinerrel közelebbi érintkezésbe, amikor magam is, az alsó tanfolyam tanulója, a letett érettségi után, 1884-ben hallgatóvá lettem. Amint ez bizonyára manapság is igaz, a hallgatók világa más, mint a tanulóké, akik az intézetben gimnáziumi kiképzésüket nyerték. Ha az előrehaladottabbak Bloch rektor előadásánál együtt is voltak a hallgatókkal, széles ür volt az mégis, mely a hallgatókat a tanulóktól elválasztotta.

Schreiner tanult ember fia volt, aki héber ismeretekre tanította fiát, sőt a talmudba is bevezette; ha nem tévedek, atyja valamelyes kis állást töltött be a nagyváradi ortodox községnél, amely nagyon szűkös jövedelemmel volt összekötve, mert meglátszott a fiatal jelöltön, hogy lemondásokban gazdag ifjuság áll mögötte. Ha emlékezetem nem csal, elhalt az apa röviddel azelőtt, hogy Schreiner az Országos Rabbiképző Intézetbe belépett. A család nagy nyomorban élt. Otthonról nem várhatta természetesen Schreiner a legcsekélyebb támogatást sem, sőt neki magának kellett, mint hallgatónak, szűkös jövedelméből, melyet leckeadásból szerzett, valamit övéi számára megtakarítani. A nagyváradi hitközség nem »vigyázott« Schreinerre, »a szegény gyermekre«; a tehetséges és törekvő ifjunak semmit sem juttatott, talán, mert az ortodoxok nem kedvelte intézetnek lett növendéke. Így a legnagyobb nélkülözések között folytatta tanulmányait, teljesezésbe vitte a bölcsek szavát: »Ha a tórának ismerője akarsz lenni, kenyérrel, sóval és kemény fekvőhellyel kell megelégedned.« Valóban az első években Budapesten, mint annak idején Mendelssohn, gyakran felosztotta a száraz kenyeret, hogy több napra legyen elég, — sokat éhezett és koplalt. Amikor az intézetbe belépett, még hiányokat mutatott fel a talmudi diszciplinákban s ezért nem ismerte el a többi hallgató. De törekvésével és szorgalmával hamar pótolta a hiányokat, a vallásbölcseletben a többi hallgatót túl is szárnyalta, miután meleg lelkesedéssel és szenvedélyes odaadással elmélyedt Goldziher professzor vezetése alatt az arabok és az arab vallásbölcselet gondolatvilágába, utánajárva a középkori zsidó vallásbölcselettel való összefüggéseknek. Már hallgató korában ezen a téren bizonyos mestertől foglalt, amint ezt Kaufmann professzor a rabbivizsgán ki is emelte. Még visszaemlékezem, mennyi lágyággal és örömmel forgatta Schreiner Alfarabi és Averroes vörös kötetét, még mielőtt ezeknek a mohammedén íróknak és filozófusoknak gondolkozásába elmélyedt volna, amiért sok éjszakai órát áldozott fel készséggel és örömmel. Kicsiny termetű volt, vonszolt járása, hanyag testtartása mutatták, hogy a külsőnek nem nagy fontosságot tulajdonított. Duzzadt ajka,

melyet bajusz vett körül, jellegzetes tekintete, később szakállas arca nem volt nemszépnek nevezhető. Erős öntudatossággal telítve — igen érzékeny is volt — másokról alkotott sokszor lenéző ítélete és ennek kinyilvánítása nem tették épenséggel kollégái előtt rokonszenvenné, sőt sokszor kijelentései által tanárai előtt is kellemetlen lett. De magas, ideális lendülete, becsületes törekvése, kérlelhetetlen egyenessége és nem közönséges ismeretei elismerésre találtak, személyiségének nagyra-becsülését és értékelését ébresztették fel. Velünk, fiatalabb hallgatókkal szemben, akik az ő szellemi fölényét elismertük, mindig barátságosan viselkedett, készséggel nyújtotta nekünk segítségét s állandó buzdítónk lett. Kemény és nélkülözésben gazdag ifjúsága bizonyos bizonytalanságot kölcsönzött lényének, bizalmatlanságot az emberekkel és környezetével szemben, úgy, hogy nehezen megközelíthető jellemmé lett. Ezzel szemben felette érzékeny volt, nagy, érző lélekkel viseltetett azok iránt, akik bizalmát élvezték és megszerették.

Már mint hallgató, kísérletezett irodalmilag, megjelentette több tudományos dolgozatát a Graetz-Frankel-féle Monatschrift für die Wissenschaft des Judentums-ban már az 1885/86-os években, nevezetesen:

1. Al Jakubi über den Glauben und über die Sitten der Juden.
2. Ibn Hazm über die Verbreitung der Karäer.
3. Zur Charakteristik Samuel b. Chofnis és egyebek.

Doktori értekezése a »héber kiejtés történetéről« szólt. Dolgozata tudományos alapossága, a forrásokra való visszamenése által az ilyen munkák átlagát messze túlhaladta, olyannyira, hogy Stade lapja, a »Zeitschrift für alttestamentische Wissenschaft« azt közölte. Ennek az eredményei oly figyelemre találtak, hogy egy olasz folyóirat is kérte a kiadási jogot. 1887-ben tette le Schreiner a rabbi vizsgát az intézeten; azonnal megválasztotta a csurgói község rabbijának. Mint rabbi és tanító szigoruan vette kötelességeit, bizonyára nem keveset követelt tanítványaitól, minthogy a maga részére is szigoru mértékkel mért. De nem sok örömet okozott neki a rabbiműködés, minthogy hivatásszerű tudós volt, aki tanulmányaiban és munkáiban megelégedését és belső emelkedését találta. Ezeket a tanulmányokat nem versenyzésből folytatta, hanem a zsidóság szolgálatának tekintette. Világkerülő életmódja és lénye nem kereste a községe tagjaival való érintkezést. Nem tudott törődni az egyszerű vidéki zsidó gondjaival és szükségleteivel s tekintettel lenni ennek mentalitására. Községének legtöbb tagja távol állott tőle, mert noha tisztelték a tudóst és a kötelességét teljesítő rabbit, gondolkodását követni nem tudták. Különben is Schreiner, minthogy gondolatait mindig magában dolgozta fel, ritkán figyelt a beszélő szavára. Nem volt sohasem hallgató, a barátságos mosolygás ajkának csöndes mozgása volt, a jele annak, hogy helyesli a másik kijelentését. Nem érintkezett a külvilággal és környezettel. Ezért sehogysém tudta életmenetét megmásítani. Amikor

Csurgón, néhány hónappal állásának elfoglalása után, meglátogattam, a butordarabokat kellett először összeraknom, hogy kissé otthonosabbá tegyem lakását. Csurgón több tudományos munkáját fejezte be, melyek részben a »Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft«-ban, részben pedig a »Revue des Études Juives«-ben jelentek meg. Az előbbiben láttak napvilágot a következő dolgozatok:

1. Zur Geschichte der Polemik zwischen Juden und Muhammedanern.

2. Bemerkungen zum Koran.

3. Bemerkungen zur Chronik Joseph b. Isak Sambari.

4. Al-Sabti, der Sohn des Harun al Raschid.

Az utóbbiban jelent meg 1888-ban a »Les Juifs dans al Beruni továbbá Mózes ibn Ezra poétikájának és forrásainak tüzetes méltatása. Amikor 1890-ben Stockholmban az orientalista kongresszus összehívult, noha személyesen nem vehetett részt a tanácskozáson, a kongresszus résztvevői elé egy alapos és a tudományban fontos munkát terjesztett »Az Aschariták történetéhez« címmel. Még csurgói tartózkodása alatt jelent meg tőle egy hosszabb tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia kiadványai között »Az arabs vallásbölcselet kezdetei« címmel. Csurgón tartott szónoklatainak gyűjteményét is kinyomatta; ezek magas idealizmusáról tesznek tanúságot, azonban gondolatmenetük hallgatóinak világlátását túlhaladja. Maga is meg volt győződve arról, hogy a rabbi állás nem neki való, az ehhez való helyes hajlandóság hiányzik benne, minthogy a másokra való hatóképesség is hiányzott benne. Egy önálló háztartásnak örömeit sem élvezhette, minthogy gondoskodnia kellett Nagyváradon levő övéiről; csak a tanulmányoknak élve, Ben Azaihoz hasonlóan, nem keresett élettársat magának, nem alapított családot. Ezért fogadta örömmel a meghívást, amikor 1892-ben, 4 évi rabbiműködés után, Csurgót ott hagyhatta, minthogy a magyar királyi közoktatásügyi miniszter őt a budapesti Országos Izraelita Tanítóképző Intézetre a héber tárgyak és a zsidó vallástan tanárává kinevezte, hogy a tanítójelölteket jövőre hivatásukra előkészítse. Tanítói működése mellett, melyet szigorú lelkiismeretességgel és nem kevés pedagógiai ügyességgel töltött be, amint ezt Bánóczy igazgató és az állami felügyelő, Kármán professzor, tanusították, megbizta őt a pesti zsidó hitközség a gimnáziumi és középiskolai tankönyvek írásával. Ennek a feladatnak ő a »Bibliai Szemelvények« sorozatban felelt meg, két kötetet el is készített. Két évvel később budapesti állását még megtisztelőbbel cserélte fel a berlini »Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums«-on, hogy a következő rabbinemzedéket szellemileg képezze és hivatására előkészítse.

Ugyanis Cassel Dávid tanár elhunytával nagy szorultságban volt az intézet kuratóriuma, hogy miként találhatja meg a helyes utánpótlást, mert a zsidó tudomány nagyjában nagy hiány volt, akik ren-

delkeztek ama képességgel, hogy ezt az állást betöltsék. Németországban hiányzott a megfelelő utód. Kapóra jött a kuratoriumnak, hogy figyelmét Lazarus professzor Schreinerre irányította. Goldziher professzor, akivel Lazarus összeköttestét keresett, Schreiner személyiségének és tudományos működésének alapos méltatásával őt a legmelegebben ajánlotta, a tanári állásra a legalkalmasabbnak nyilvánította, minthogy nemcsak tudós, hanem a zsidóság lelkes teológusa is, aki Geiger utjain halad, Bacher és Kaufmann professzoroktól is kapott a kuratórium ajánlást Schreiner érdekében. Schreiner eleinte vonakodott a hívásnak eleget tenni, mert nem szívesen cserélte fel a biztosított állást egy magánalkalmaztatással, minthogy a berlini intézet tanárai, az iskola nem lévén államilag elismerve, magánpénztárból nyerték fizetésüket. De Lazarus professzor egy személyes megbeszélésnél, ezért ment Schreiner Leipzigba, elosztatta az aggodalmakat s részére jelentős fizetést helyezett kilátásba. Schreiner szerény életmódja dacára is megfelelő jövedelemre volt utalva, minthogy övéiről is kellett gondoskodnia. Épen ebben az időben vállalt testvére férjhezmenetele alkalmából nagyobb kötelezettségeket magára. 1894-ben kezdte meg előadásait Berlinben, exegézis, történelem és a vallásbölcsélet köréből. Egyidejűleg iparkodott nevelően és buzdítólag hatni a hallgatókra. Lankadatlanul dolgozott továbbképzésén, tudományos kérdésekkel foglalkozott s az összehasonlító vallástörténelmen belül a zsidóság eszméinek és gondolatvilágának jellegzettségére új teológiai rendszert tervezett. Sajnos ez az ő nagy életmunkája, amely öt éveken keresztül foglalkoztatta, töredék maradt és kiadatlan.

Mint az Értesítők tudományos mellékletei, 1895-ben és 1900-ban két nagyobb munkája jelent meg Schreinernek. »Der Kalâm in der jüdischen Literatur«, amelyben a mohammedán skolasztikus filozófiának és a mutaziliták szemléletének hatását mutatta ki a középkor zsidó gondolkodóira: nevezetesen: Szádjára, David b. Merwanra, Bachja ibn Pakudára, Josef ibn Zadikra, Jehuda Hadassira, Ábrahám ibn Ezrára, Mózes b. Maimunra, a két karaitára, Áhron b. Josefre és Áhron b. Eliára. Kimutatta, hogy mint örítették meg mégis a zsidó gondolkodók függetlenségüket, különösen Maimuni. Ehhez az alapvető munkájához a berlini és leydeni könyvtárak több kéziratát használta. Schreiner figyelmét a karaiták felé is fordította, megvilágítva egy dolgozatában, mely a 11. században élô Jeschua b. Jehudáról szól, a kiváló, idősebb karaita tanítónak nézeteit és az uralkodó mohammedán teológiától való függését. Ennek a karaita tanítónak az első hetiszakaszokhoz való magyarázatát és vallástörvényi munkájához való bevezetését ki is adta.

Aki Schreiner lényét ismerte, csodálkozott, amikor a nyilvános községpolitikai élet terére lépett, 1898-ban belépve a »Liberaler Verein der jüdischen Gemeinde«-ba. Mint történetileg iskolázott valáskutató, éles kritikai természet volt, nézeteit vissza nem tartotta, ugy,

hogy sokak előtt »radikális«-nak tetszett. Mindamellet szigorú, majdnem askéta, jámbor életmódot folytatott. Noha meleg hévvel volt a zsidóság továbbképzése és fejlesztése iránt eltelve, mégis elismerte a fennálló vallásos berendezkedésnek a zsidó életre való hatását, s ezért teljességgel a reform ellen fordult, távol állva a reformközségtől. Ennek szemére vetette, hogy ők a történeti összefüggést nem őrizték meg és a zsidóság eszmei tartalmát is feláldozták. Amikor aztán a liberális egyesülés programjába egy, a zsinagógákban való ünnepélyes vasárnapi istentiszteletnek követelését is felvették, Schreiner két »Zu den Repräsentantenwahl« című cikkében megragadta a szót, felhívta a választótömegeket, hogy a liberálisoktól a pártfogást vonják meg. Ez a követelés előtte szinkretisztikus kísérletnek tetszett, amely a zsidó élet jövője szempontjából aggodalomteljes következményekkel bírt.

Meglátta és élte a zsidóságot a maga teljességében. Ha a biblia-tudomány eredményeit magáévá is tette, még sem volt egyoldalú bibliakritikus, tekintetbe vette és méltányolta a hagyományos felfogást és a középkor exegézisét. Történeti, kritikai gondolkozása nem hajlott a talmud dialektikájára, a pilpul felé. Mégis meg tudta érteni a bölcsék tanításainak és nézeteinek összefüggését a bibliai könyvekkel, felismerte a talmudi kor jelentőségét a zsidó élet fejlődése szempontjából. Amint a szóbeli tan Zunz szavaival, szükségszerűségből és erkölcsi előrehaladásból, új ideákból és megváltozott körülményekből származott és új fejlődésnek adott utat, sok tekintetben a bibliai nézeteket kiszélesítette és magyarázta s úgy az intézmények és vallásos szimbólumok alapítása által a prófétai ideáknak formát és alakot adtak és az életet megtermékenyítették. Követelte Schreiner, hogy a középkor vallásbölcsészei a zsidóság vallásos idea-tartalmának elmélyítése és világossá tévése érdekében ne hagyassanak figyelmen kívül, méltányolta a misztikusok működését is, mint amely a zsidóságot az egyoldalú intellektualizmustól őrizte és amelynek a vallásos érzésnek bizonyos mélysége, bensősége és gazdagítása köszönhető. »Ő«, amint Baeck emlékbeszédében kiemelte, »beillesztette a zsidóságot és történetét minden vallás- és világnézet történetébe s ezáltal lett a zsidóság és helye jellegzetességének annál biztosabb és öntudatosabb ismerője.« Találón jellemezte Schreiner metódusát: »Nemcsak üzte a maga tudományát, hanem lelkesedett is érte, ezért volt szorgalma is emésztően nagy. Neki a tudomány, a zsidóság tudománya egyszersmind vallásosság volt minden aszkézisével. A hozzá vezető ut nála a szentélybe vezető ut volt. Mint igazi jámbor ember szolgálta azt.«

Szellemi összeroppanása előtt, 1902-ben, még megírta azt, ami lelkét nyomta: Helyes világításba helyezni a tudakoskodóknak a zsidókról és zsidóságról alkotott hamis ítéleteit. Iratában, mely »Die jüngsten Urteile über das Judentum« címet viseli, megvilágította a

zsidóságot a vallástudományban a legkülönbözőbb szempontokból, leszerelni iparkodott a legújabb támadókat, Paul de Legardeot, Eduard v. Hartmann-t, Eduard Meyert. Erélyesen válaszolt Houston Stewart Chamberlain tételeire, aki iratában a »Die Grundlagen des 19. Jahrhunderts«-ben veszélyes dillettantizmusával germánokról és zsidókról apodiktikusan formált itéletével, melyek minden tudományos alapot nélkülöztek, támadta a zsidóságot. Schreiner könyve még ma is harc a jogért és igazságért, értékes fegyvertár igazságtalan és egyoldalú beállítások ellen. Az »Im Deutschen Reich« című folyóiratában a Zentralvereinnak méltattam Schreiner védelmi iratát, de erről a megbeszelésről már nem szerezhett tudomást, mert szerencsétlenségre már kialudt ekkor szellemi ereje és barátai és hallgatói mély gyászára véget ért működése és tevékenysége éltének delén. Mégis sorsa tragikumra fölött érzett fájdalomunkban vigaszul szolgálhat, hogy élete műve nem marad hatástalanul s túléli az ő sirját.

Landsberg a/M. (Németből: F. D.)

Dr. Elsass Bernát.

Büchler Adolf.

Amidőn a magyar származású, poroszországi Königsbergben működő dr. Perles Félix rabbi a »Jahrbuch für jüdische Geschichte und Literatur« XVIII-ik kötetében (Berlin, 1915) megírta Bacher Vilmosról szóló nekrológiáját (177—191. ll.), közleményét a következő szavakkal fejezte be: »Bacher Vilmos működése a szó legnemesebb értelmében »iskolát alkotott« és már életében megvolt az az elégtétele, hogy tanítványai köréből a zsidó tudománynak igen jelentékeny művelői szép számban akadtak. Ezen a helyen kettőt nevezünk meg; az első sorban álljon utódja, Blau Lajos, míg a másik helyen megemlítjük azt, aki a londoni Jews' College élén áll, Büchler Adolfot.« Amidőn tehát alma materünk félévszázados fennállási ünnepét örömmel akarjuk megülni, lehetetlen annak a férfiúnak a nevét mellőznünk, akit a nagy tudományú königsbergi rabbi és egyetemi tanár olyan dicsézően aposztrofálva nevez meg, annál is inkább, mert neve ma már nemcsak Angolországban, hanem a hatalmas nagy Britth Birodalom minden területén zsidó hitfeleink körében általánosan ismeretes és hirdeti mindenütt a magyar rabbiképző dicsőségesen ötven esztendőn át végzett nagy feladatát, hervadhatatlan érdemeit.

Budapesti Rabbiképzőnknek ugyanis azon elismerés jutott osztályrészül, hogy külföldi szemináriumok tőlünk, volt növendékei közül, vettek tanárokat. Így a tulajdonképpen anyaszemináriumnak nevezhető breslaui (boroszlói) intézetben van Guttmann Mihály, a berliniben működött, tragikus végzetű Schreiner Márton, a bécsiben

áldásosan feladatának élő Krausz Sámuel, a londonit vezeti Büchler Adolf.

Dr. Büchler Adolf, aki mint 15 éves gyermek került a budapesti Rabbiképző Intézetbe, a gyökeres szeminaristák egyik disze, ugy nagy képzettsége, mint szilárd jellemü zsidó gondolkozása folytán.

Büchler (eredetileg Bichler) Adolf a turócmegyei Priekupa kisközségben született, 1867. október 18-án. Az egyszerű zsidó szülői házban gyakran hallotta emliteni nagybiccsei születésü nagybátyjának, *Neubauer* Adolfnak nevét, aki mint az oxfordi Bodley-könyvtár könyvtárosa, összeállította a könyvtár héber kéziratainak (számszerint több mint 2500) katalógusát és aki uttörő munkát végzett »La Géographie du Talmud« (Paris, 1868) címü művével. Ezen kiváló orientálista hirnevesarkalta a korán érett rokongyermekek és a tudás-szomjat lelkébe oltotta. Nagybátyja tanácsára, 1882. őszén belép, a tanárai révén már akkor külföldi tudományos körökben nagyra értékelt Rabbiképzőnkbe, melynek gimnáziumában 1887-ben érettségizvén, 1892-ben rabbivá avatják. Közben az 1889—90. iskolai évben a bresloui szemináriumot látogatja, a leipzigie egyetemen szerzi meg a filozófiai doktorátust »Zur Entstehung der hebräischen Accente« címü disszertációjával, mely 1891-ben a »Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften« közlemények között közzététett.

Már gimnáziumi és felső tanulmányai ideje alatt feltűnt a közepes felülmuló képzettségével és ernyedetlen szorgalmával, elannyira, hogy összes tanárai nagy jövőt jósoltak neki. A doktorátussal és rabbiképesítéssel ellátott 25 éves fiatalember 1892-ben készülségének bővítése céljából Oxfordba megy, ahol nagybátyjának, *Neubauer* Adolfnak, vezetése alatt dolgozott és ott adta közre: »The reading of the law et prophets and triennial cycle« (A törvények és próféták olvasása három évi ciklusban) címü dolgozatát. Mindez a vezetőkörök figyelmét nem kerülte ki és amidőn Bécsben az »Israelitisch-Theologische Lehranstalt« 1893. őszén megnyilott, Büchler Adolf meghivatott tanárnak. Tizenkét éves bécsi működése alatt nagy képzettségének, munkaerejének, kiváló rátermettségének annyi jelét adta, hogy 1905-ben a londoni szemináriumba hivatott meg. Bécsi tartózkodása alatt irt kiváló művei közül csak a következőket említjük meg: »Die Priester und der Kultus im letzten Jahrzehnt des jerusalemischen Tempels« (Wien, 1895); »Die Tobiaden und Oniaden im II. Makka-bäerbuche« (Wien, 1899); »Das Synhedrion in Jerusalem« (Wien, 1902); »Der Galiläische Am-Haarez« (Wien, 1904).

Azonkívül számos dolgozatát publikáltatta:

»Jewisch Quartely Review«; »Revue des Etudes Juives«; »Monatschrift für Geschichte u. Wissenschaft der Judentums« és

az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyveinek különböző évfolyamaiban.

Büchler Adolf új helyén működésének 22. évét tölti jelenleg. Sok kemény harcot kellett neki vívnia, míg új környezetét teljesen megnyerte eszméinek és terveinek. Fáradozását, iparkodását, szorgalmát, nagy tehetségét siker koronázta. A nagy birodalom minden részében hódoló tisztelettel tekintenek feléje. Igazgatói, tanári és szervező képessége utat tör magának minden akadályon. Örömmel üdvözljük őt születésének hatvanadik évfordulóján, amely csak két héttel késik a mi intézetünk félszázados emléknappja után.

Tudományos működésének nagy jelentőségét azzal akarjuk jelezni, hogy könyveinek és tanulmányainak a felsorolása több száz címszót venne igénybe, melyről szükre szabott jelen közleményünkben eltekinteni vagyunk kénytelenek.

Hármat óhajtunk csupán megemlíteni: »The political and social leaders of Sepphoris in the second and third centuries (London, 1908), »The economic conditions of Judaea after the destruction of the second temple« (London, 1912) és »Types of Jewish Palest. Piety from 70 B. C. E. to 70 C. E.« (London, 1922). Főiskolánk örömnépén az elismerés borostyánkoszoruját nyújtjuk távolra szakadt hazánkfiának.

Tata.

Dr. Goldberger Izidor.

Krauss Sámuel.

1884. szeptemberében az Országos Rabbiképző Intézetben igazgottan járt-kelt egy egész sereg fiatal fiú, köztük magam is, a második emelet folyosóján. Valamennyien lestük a pillanatot, hogy szigorú bíránk elé, a vizsgáló tanár elé lépve, igazoljuk-e rátermettségünket a Rabbiképző Intézeti növendék névre. Akik gimnáziumból jöttek, a héber tantárgyakból, a jesiva bachurjai a gimnázium tárgyaiból készültek a felvételre. Krauss Sámuel az utóbbiakhoz tartozott. Ott állt a könyvtári teremmel szemben lévő ablaknál és valami könyvben igazgottan lapozgatott. Hórihorgas, sápadt fiú volt, államár pelyhedzeni kezdett, alakja és testtartása éppenséggel nem tette a daliás ifjú férfiszépség benyomását. Ez a negatív tulajdonsága volt első rokonérzésemnek megindítója Krauss iránt. Nem rabbinövendékhez méltó istenes mentalitásból eredt ez a szimpátia. Ugy éreztem, hogy most találkoztam valakivel, akinél szépség tekintetében még én is fölényben tudom magam. Nem tudom, mennyi önhittség volt ebben az örömben, de tény, hogy örültem és tény, hogy fölényes érzettel tekintettem bajtársamra, akivel később — azt hiszem, joggal dicsekedhetem vele — baráti kötelékbe léptem.

Ez volt Kraussal szemben lélegző diadalérzetem, de az utolsó

is. Mert ha ebben az összehasonlításban magamat különbnek is tartottam, más téren sehogysem hihettem, hogy az elsőbbséget velem szemben kivivhassam. Amint az iskola padjaiban ültünk, már az első napon valamennyien Krauss Sámuelre tisztelettel és csodálattal kezdtünk tekinteni. A Rabbiszemináriumban a tudásnak nagy becsülete volt és Krauss — ezt valamennyien már az első napon konstatáltuk — tudott. Tudott mindent, aminek a mi szemünkben értéke volt: bibliát, talmudot, a latin és német klasszikusokat és mindent úgy, ahogy azt a mi megérzésünk szerint csak a kiválasztottak tudhatják. Ha a tanár felszólította, az ő feleletei mindig olyas valamit is tartalmaztak, amire mi, még ha jelesre is megtanultuk a leckét, nem gondoltunk. Nyelvtani és etymologiai érzékét valamennyien bámultuk és a tanév első hónapjában Krauss már úgy szerepelt a növendékek előtt, mint akinek valamikor a tudomány világban neve lesz. A felsőbb osztálybeliek, de még a felső tanfolyam hallgatói is tudományos vitába ereszkedtek vele, véleményét nehéz problémákban kikérték.

Már a Rabbiképzőbe is nagy nyelvismeretet és nagy nyelvtani erudíciót hozott magával. Biblia, talmud, latin neki nem okozott nehézségeket és a leckekezülésre való időt ő olvasásra használta fel. És szorgalmasan olvasott. A műveltebb zsidó teológusok abban az időben Zunz, Grätz és Weisz műveinek varázsa alatt álltak és az akkori idők zsidó tudományos irányait követve, leginkább a zsidó történet, a zsidó szellemi élet és a zsidó nyelvtörténetnek tudományos módszerekkel való megállapításán dolgoztak. Felkerestek minden területet, ahol zsidó értékeket sejtettek, hogy az egész zsidó nép lelkét, mentalitását és vallási elgondolásait rekonstruálják. A gimnázista Krausst is magával ragadta ez a kutatási láz. Talajnak az egyházatyákat választotta, főleg Jeromost, aki tudvalevőleg zsidók utmutatásai mellett készítette a Vulgatát. Első tudományos kísérleteit az Önképző Körben mutatta be. Dicséretére legyen mondva, hogy a nagy elismerések, melyekkel társai elhalmozták, nem kapatták el és a nála még későbbben is irányelvvé emelkedett Nonum prematur in annum visszatartotta attól, hogy szárnypróbálgatásaival a nyilvánosság elé lépjen. A Jeromusról szóló tanulmányát későbbben, mint a Rabbiképző teológiai hallgatója, tette közzé a Magyar Zsidó Szemlében, 1890-ben.

De már akkor a filológiára vetette magát. Bacher és Kaufmann hatásai eredőjeként nála olyan tudományos munkairány jelentkezik, mely nyelvi megállapításokból próbált világosságot deríteni a zsidó élet megnyilatkozásaira. Doktori disszertációját a görög és latin lexicográfiának zsidó forrásokból való megvilágításának szolgálatába állítja. Ezt a munkáját bővíti és 1893-ban elnyeri a Lattes pályadíjat. A bírálóbizottság tagjai: Bacher, Kaufmann és Schill voltak, akiknek megjegyzéseit figyelembe véve, Löw Immanuel kritikái

közreműködésével 1898-ban közzéteszi első nagy művét: Griechische und lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrasch und Targum.

Közben magyar nyelven is gazdagítja a zsidó tudományos irodalmat és résztvesz a zsidó vallástársadalmi munkában. A Pesti Izr. Hitközség megbízásából megírja a Zsidó rendszeres vallástant (1895), az IMIT megbízásából a Talmudi életszabályokat és erkölcsi tanításokat (1898) és azonkívül Bánóczi, Bacher- és Blauval résztvesz az IMIT magyar nyelvű bibliájának szerkesztésében. Tanítóképezdei tanári minőségében Lazarus Adolffal együtt kántortanfolyam felállításán fáradozik és mint különböző tudományos társulatnak a tagja, azoknak folyóirataiban jelenteti meg egyes idevágó cikkeit és értekezéseit.

A filológiától a zsidó archeológia felé fordul kutató szelleme. Filológiai tanulmánya alatt történeti látóköre is bővül és a két foglalkozásnak eredménye a Griechen und Römer c. kötete a Monumenta Talmudica-ban (1914). Tisztán történeti vonatkozása az Antoninus und Rabbi (1910) és legkiválóbb alkotása a három kötetű Talmudische Archäologie (1910—1912), mely כדמוניות התלמוד néven héberül is megjelenik. Az archeológiába vág a Synagogale Altertümer (1922) és a Die galiläischen Synagogenruinen (1912).

Az archeológiával függ össze történelmi hajlama is. És amit archeológiai kutatásai között fel nem használt jegyzeteiben összegyűjtött, azt tanulmányok alakjában feldolgozza. Így adja ki a Studien zur Byzantnisch-jüdischen Geschichte c. művét (1914) és Das Leben Jesu aus jüdischen Quellen (1902) és nagyobb művekben a bécsi 1421-iki gezerát Die Wiener Gezerah vom Jahre 1421. és önálló kutatások alapján egyik ősének, Joachim Edler von Popper, életrajzát (1926). Weisz Miksával együtt adja ki a Bloch emlékkönyvet és egyedül szerkeszti a Schwartz Festschrift-et. Héber nyelvű Ézsajas kommentára és egyéb héber kiadványai gondos és lelkiismeretes munkásságának a tanúi.

Életrajzi adatai a következők:

Született 1866. február 18-án, Ukkon (Zalamegye). Szülei: Krauss Miksa és neje, Fanny, szül. Kohn. Az elemi iskolai tárgyakra az apja tanította, annak elvégeztével a jánosházi Lo Almon Jisrael talmudiskolájába került, ahol König és Deutsch tanító a talmud elemeibe vezették be. Innen Pápara ment dr. Breuer Salamon jesivájára és három és fél évi itt tartózkodás után házitánítóvá vállalt, hogy az így szerzett pénzzel Pestre mehessen. Mint tanító, autodidaktikus uton megtanulta a gimnázium négy első osztályainak tárgyait és 1884-ben az Országos Rabbiképző Intézetnél felvételre jelentkezett, ahol fel is vették. 1889. június 30-án jeles eredménnyel érettségizett, teológiai tanárai Bacher Vilmos, Kaufmann

Dávid, Deutsch Henrik és ennek halála után Blau Lajos. Az érettségi vizsga letétele után, mint felső tanfolyambeli hallgató, a Budapesti Kir. Egyetemre is beiratkozik és itt, Gyulay Pált (magyar irodalom), Hatala Pétert (arab), Kármán Mórt (ethika), Alexander Bernátot (filozófia) és Ponori Thewrevk Emilt (latin) hallgatta, mellékesen tanult még történetet, nyelvészetet, nyelveket és pedagógiát.

Mint harmadéves hallgató, 1881-ben Berlinbe megy és ott az egyetemre és a Hochschule-ra beiratkozik. Teológiai tanárai: Müller, Cassel, Maybaum és Steinthal, az egyetemen pedig: Treitschke, Hübner, Barth, Paulsen és Bunze. A rákövetkező évben Giessenben megszerzi summa cum laude a doktorátust bibliából és szir nyelvből, történet- és bölcelethöz. Disszertációjának címe: Zur gr. u. lat. Lexicographie, amely előmunkálata a Lehnwörternek.

Külföldről visszaérkezvén, a pesti izr. hitközség hittanárnak választja, de ezt az állását csak alig két évig tartja meg, mert már 1893-ban az Orsz. Izr. Tanítóképzőnek lett a héber tanára. Nagy tudását és munkásságát elismerve, az Országos Rabbiképző Intézet kara elengedte a 10. szemeszter hallgatását és a szokásnál egy évvel előbb, 1894-ben rabbivá avatták.

Budapesti működése alatt több tudományos társulatban élénk tevékenységet fejt ki. Tagja: az IMIT, Néprajzi Társaság-, Philológiai Társulat- és egyéb egyesületnek, — mindenütt nagy munkásságot kifejtve.

1906-ban Bécsbe hívják az Isr. Theol. Lehranstaltba tanárnak a biblia, héber nyelvtan, történet és liturgiára. Itt is társadalmi uton dolgozik és a Verein für Jüd. Geschichte und Literaturnak az elnöke.

Megnősül Budapesten 1895. december 3-án. Neje Tedesco Irén. 4 gyermeke van, 3 leány és 1 fiu. Egy unokája is van. Irodalmi munkásságának termékeiből alábbiak felsorolására szorítkozunk:

1. Rendszeres zsidó vallástan. Budapest, 1895.
2. Talmudi életszabályok és erkölcsi tanítások. Budapest, 1898.
3. Griechische und lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrasch und Targum. 2 Bände. Berlin, 1898—1899.
4. Das Leben Jesu nach jüdischen Quellen. Berlin, 1902.
5. Talmudische Archäologie. 3 Bände. Leipzig, 1900., 1911., 1912.
6. Antoninus und Rabbi. Wien, 1910.
7. Studien zur byzantinisch-jüdischen Geschichte. Wien, 1914.
8. Griechen und Römer. Monumenta Talmudica V. Wien und Leipzig, 1914.
9. Festschrift. Adolf Schwarz. Wien, 1919.
10. David Kaufmann. Berlin, 1901.

11. Kadmonijoth ha-Talmud. Odessa, 1914.
12. Synagogale Alterthümer. Berlin, 1922.
13. Héber-Ezsajás kommentár. Zitomir, 1905.
14. Die Wiener Geserah vom Jahre 1421. Wien, 1920.
15. Gibeath Saul, kiadás. Wien, 1923.
16. Mischbezeth ha-Tarshisch, kiadás. Wien, 1926.

Budapest.

Dr. Frisch Ármin.

Guttman Mihály.

Ha most, főiskolánk életének első ötven esztendeje után, e jelentős fordulónál azt vizsgáljuk, mennyiben vált a magyar zsidóság javára és mennyiben szolgált megbecsülésének emelésére, a sok szempont között bizonyára egyik legjelentősebb lesz, hogy mennyivel járult hozzá a külföldön a magyar zsidó tudomány tekintélyének megszilárdításához. Óriási eredményeket látunk e téren. Nemcsak azt tapasztalhatjuk, hogy a külföld sok nagy, tekintélyes községe pesti szemináriumot végzett férfiakat hívott meg rabbijának, hanem azt is láthatjuk, hogy több tanintézet mesterei, sőt vezetői között vannak magyarok, akik működésükkel fényt árasztanak intézetünkre. Mind e férfiak közül az említett szempontból kiváló hely illeti meg dr. Guttman Mihály professzort, aki már eddigi rövid, tüneményes, sikerekben és eredményekben gazdag életpályája betetőzéseül a breslauer szeminárium Seminarrabbiner székébe került. Ezt az életet próbáljuk meg a következőkben ismertetni.

Guttman Mihály Biharfélegyházán született 1872. február 7-én. Apja metsző volt és maga is szívesen foglalkozott a hagyományos tudománnyal, gyermekfiát is igyekezett e tudományba bevezetni. Otthon taníttatta, később pedig, amikor Biharból a távoli Hidasra került, fiát a legközelebbi város, Bonyhád jesivájába adta, ahol akkor Pollák Mózes volt a rabbi. Szorgalmasan tanult itten a kis Michoél a hétköznapokon, szombatára pedig egy-két bóchertársát magával vive, mindig hazatért Hidasra, hogy az ottani templomban a minjánt biztosíthassák. Társai szívesen kísérték el, mert szerették jókedvű modoráért és már akkor érezték, hogy az együttlét hasznukra válik tanulmányaikban.

15—16 éves korában elhagyta a bonyhádi jesivát és Pozsonyba, a zsidó élet egyik legnagyobb központjába ment, ahol a híres talmudiskolában tovább tanult. Komoly buzgalommal mélyedt el a talmud tanulmányozásába. Társai már itt felismerték alaposságra és rendszerezésre való hajlamát, csodálták emberfölötti türelmét, amellyel fáradozott egy-egy nehéz talmudi hely megértésén és megvilágításán.

1895-ben a pozsonyi jesivától is megvált és belépett a rabbi-képző intézetbe. Ettől kezdve fejlődése újabb lendületet vett. Itt már

nemcsak a bibliai és talmudi studiumokkal foglalkozott, hanem avatott mesterei irányítása mellett a világi tudományok utja is megnyílt előtte. Tudományos hajlamát tanárai — mintaképei — fejlesztették. Blochtól megtanulta, mint lehet a talmud tudományát szélesebb alapokra fektetni, mindjobban kiterjeszteni, Brill előadásai elméjét csiszolták és rabbinikus ismereteit bővítették, Schill szigorú precizitása fegyelemhez szoktatta, de legmélyebb hatással voltak rá a matematikai órák, amelyekben Bein rendszerező tehetségét csodálhatta, lenyűgözték a matematika mély problémái. Minden uton, amely a szemináriumban megnyílt előtte, egyenlő, biztos, határozott komolysággal haladt előre, már az első évben kivált társul. Tanítói méltányolták is törekvését, megengedték, hogy mind az alsó, mind a felső tanfolyamon az öt éves anyagot négy év alatt végezze el.

Nemcsak a hivatalos szemináriumi anyagot végezte ez idő alatt. Magánszorgalmával három ízben bizonyult pályadíjra érdemesnek: az 1901., 1902. és 1903. években. Mindhárom esetben Bloch bírálta dolgozatát és méltónak találta a dicséretre és jutalomra. Szorgalmas munkása volt az önképzőkörnek és a teológiai egyesületnek is. Még a szemináriumi években, érettségi után (1899) megadóult. Felesége puritán egyszerűségével, intelligenciájával és szeretetével még inkább ösztönözte a komoly tanulása és értékes művek alkotására.

A felső tanfolyammal egyidőben a pesti tudományegyetem bölcsészeti karát is látogatta. Kedvelt studiuma itt is a matematika volt. Disszertációja témáját is e tárgykörből választotta: »Euclides elveszett munkájának héber nyelven fennmaradt töredékei. (Ábrahám bár Chijja Savasorda geometriájának III. fejezete, mint adalék Euclides *Peri diáresteuón* című elveszett könyvéhez.)« Már hallgató korában oly elismert volt matematikai tudása és praktikus tehetsége, hogy egy pesti nagy bank vezető tisztviselőjének hívta meg, kétszer anyai fizetést ajánlván fel, amennyit a rabbiállás jövedelmezhet. Guttman visszautasította e meghívást, mert inkább érzett hivatást és kötelességet a zsidó tudományok művelésére. Még egy ajánlatot utasított vissza, amely hivatásában késleltette volna. Több éven át tanította báró Weisz Manfréd fiát, agimnáziumi tárgyakban volt segítségére. Mikor Guttman tanulmányait befejezte, kérte Weisz Manfréd, maradjon fia mellett annak érettségi vizsgájáig, de minthogy ő erre nem vállalkozott, községébe kísérte a báró fia, hogy ne kelljen a megszokott és megszeretett tanító oktatását nélkülöznie.

Még abban az esztendőben, amelyben tanulmányait befejezte (1903), rabbivá választották Csongrádon. Feltűnést keltett megválasztása, mert a másik jelölt, a nagyhirű tudós, Schück Salamon, karcagi rabbi volt. Fizetése nem nagy volt, mindössze havi 120 forint. Ebből 70-et költött könyvek vásárlására, 50-et fordított a háztartás költségeire.

Csongrádon a hitéletet nagyon elhanyagoltan találta, különösen a gyermekek vallásos nevelésére fordítottak kevés gondot, azért legelső teendőnek látta e téren javítani. Mindjárt az első évben bevezette az elemi iskolába a hitoktatást. A csongrádi hívek hamar megszerették, tekintélye is szilárd volt, tudása és erélye mindenütt imponált. Mint a csongrádi iskola tanára, kötelességének tartotta, hogy a rabbinikus tudomány mellett más tudománnyal is foglalkozzék. Írt egy tanulmányt a nap-, hold- és csillagokról. Ugyancsak Csongrádon jelent meg egy értekezése a Ludolf-féle számról. Ez értekezést az akadémia dicséretére méltónak találta. Ottani működésének idejére esett a chebra-kadisa centennáris ünnepsége, amely jubileum alkalmával ünnepi füzetet adott ki és ebbe **איהו אשר איהו** címmel cikket is írt.

A talmudtudomány terén kifejtett munkálkodását is Csongrádon kezdte el. Már a második évben (1905) nagy tanulmánya jelenik meg a Bloch Mózes tiszteletére kiadott emlékkönyvben és a következő évben megjelentette első füzetét élete legnagyobb művének, a **מפתח התלמוד** című talmudi enciklopédiának. A **מפתח** mindjárt megjelenésekor óriási feltűnést keltett. Örömmel üdvözölték mindazok, akik a talmud tanulmányozásával tudományos alapon foglalkoznak, mert már az első füzetből is láthatták, mily alapos, hasznos, szinte nélkülözhetetlen kézikönyvet nyert a zsidó irodalom. A **מפתח** ban megfelelő címszó alatt mindent megtalálhat a kereső, ami egy talmudi szó, vagy fogalom megértéséhez szükséges és mellette csoportosítva láthatja a talmudi irodalomnak az illető fogalomról való felfogását. Különösen nagy feltűnést keltett az előző irodalom alapos ismeretével és a tárgy rendszerezésével. A rendszer később még inkább tökéletesedett, mivel a szerző a beosztásra és elrendezésre vonatkozóan szívesen fogadta meg a szakemberek tanácsát — különösen Blau professzorét a M. Zs. Sz.-ben — és aszerint rendezte az újabb füzeteket.

Tudományos szorgalma és készsége felkeltette a rabbiképző intézet érdeklődését, a tanári kar és a vezérlobbizottság egyhangu határozata méltónak találta arra, hogy az intézet tanára legyen. Meghívja, hogy a talmudi tanszéket, amelytől Bloch, tekintettel 93 éves korára, visszavonult, elfoglalja. Örömmel fogadta a meghívást és öttagu családjával együtt a fővárosba költözött.

A szemináriumban kiváló pedagógusnak bizonyult. Hivatásának tekintette a tanítást, nem hivatalnak és különös lelkesedéssel fáradozott azon, hogy a rábizott ifjakat járatosá tegye a talmud zerguzos labirintusában. Az alsó tanfolyamon magyar nyelvre fordította a talmudot. A legnagyobb pontossággal fordította a szöveget, amellet mindig megtalálta a helyes kifejezést, amely a mély értelmet visszaadja. A pontosság nem ment a magyarosság rovására, sőt mindig igyekezett a modern jogtudomány nyelvezetét alkalmazni. Az egyes törvényeket összehasonlította a korabeli hasonló irányuakkal és

a ma érvényben levőkkel, legtöbbször lelkesedéssel rámutatva a talmud fölényére és arra, hogy szelleme mily sokban előzi meg a mai kor-szellemet is. Budapesten az új környezetet még több lehetőséget nyújtott a munkálkodásra és Guttman úgy érezte, hogy többre is kötelezi. Amellett, hogy az intézet alsó és felső tanfolyamában hetenként 15—20 órán át előadott, serény szorgalommal folytatta nagy művét és közben időt szakított arra is, hogy a magyar és később a héber tudományos folyóiratban értekezzék és minden tudományos mozgalomból kivegye részét. A M. Zs. Sz.-ben jelentek meg egymásután cikkei (XXIII. évf. 315. 1, XXV. 96, XXVII. 117, XXVIII. 90, XXXI. 11, 240, XXXIV. 196, XXXV. 122), ugyancsak a Hazofeh-ban (I. 1, 70, 104, II. 20, 39, 165, III. 140, V. 17, 113, VI. 273, VII. 346, IX. 283, X. 77). A Hazofeh-nak egy ideig társszerkesztője is volt dr. Blau Lajos rektor mellett. Ugyanebben az időben belső munkatársa volt a J. D. Eisenstein kiadásában megjelent **אוצר ישראל** című tíz kötetes nagy héber enciklopédiának. Ő írta az intézet 1909. és 1903. évi értesítőinek tudományos mellékletét: Bevezetés a halachába I., II. Az unifikációs mozgalmak idején értekezést írt a Sulchán Aruchról, melyet »A Sulchán Aruch és a magyar zsidóság« címmel adott ki és amelyben az említett kodex ismertetésén kívül kifejti, mily álláspontot kell vele szemben a magyar zsidóságnak elfoglalnia. 1915-ben kiadja Harmos Sándor tanítóképzőintézeti tanárral együtt Péchi Simon Imádságos könyvét. 1915. november 2-án az Orsz. Rabbiegyesületben nagy, tudományos felkészültséggel tartott előadását a Magyar Izrael közölte teljes egészében.

Magyarságáról, hazafias magatartásáról meggyőződhetnek azok, akik környezetéhez közel álltak. A világháború kitörésének napjaiban klasszikus szépségű héber imát írt a királyért és hazáért. Nem elégedett meg azzal, hogy az imát az előimádkozó kis rabbinövendék elmondja, ő állott minden reggel az előimádkozó asztalhoz és kellemes hangján, igaz áhitattal recitálta. Köztudomásu volt hazaszeretete és ezért a forradalmak idején sok kellemetlenség érte, sőt a kommün alatt egy vörösört szállásoltak el erzsébetfalvai kis házában — ahol pedig nem volt felesleges férőhely — és általa bizony a szó valódi értelmében tapasztalhatta a már nem fiatal tudós a szovjet kemény öklét. Nem csoda, ha ezek után örömmel köszöntötte a rémuralom megszűnését. Azt hitte, hogy nyugalom következik, de helyette a gyűlölet újabb és talán vadabb kitörését tapasztalta. De türt volna mindent, csak akkor rendült meg bizodalma, amikor látta, hogy a zsidó ifjúságot a tanulásból kirekesztik, sőt Sándor fiát, aki azóta már a berlini vakok intézetének vezető tanára, jöllehet a kizáró törvény keretein belül, jeles bizonyítványa miatt felvették a tudományegyetemre, a felelőtlen csöcselék elűzte a tanulástól. A nyomasztó anyagi helyzetet jobb reményében még türt volna, de ezt már nem

birta elviselni és ha eddig visszautasította is a külföldről jövő meghívásokat, most gyermekei továbbtaníttatása végett elhatározta, hogy kivándorol. Akkoriban két meghívás között választhatott: New-Yorkba és Breslauba hívták. A breslauit fogadta el és az 1921—22. tanévben elfoglalta az ottani rabbiképző intézetnek talmudi tanszékét.

Breslauban lelkes örömmel és illő tisztelettel fogadták, mindjárt az első évben Seminarrabbiner-ré választották. Az intézetben addigi tárgyait, talmudot, halachikus midrásokat és kodexeket adja elő. Gyermekeit is elhelyezhette a megfelelő iskolákban.

Tudományos működését Breslauban fokozott mértékben folytatja. Nagy művének, a התלמוד מפתח-nak még Magyarországon elkészített anyagát ott rendező sajtó alá és 1924-ben már ott jelentette meg a harmadik kötetet. Közben — ami Guttmannál természetes — egyéb tudományos munkásságot is fejt ki. Többek között ő írta az intézet 1924. évi értesítőjének mellékletét, amely אסמכתא cimen jelent meg.

Előrelátható volt, hogy ez a nagy tudás és szorgalom magára vonja a távolabbi külföld figyelmét is. 1924-ben a jeruzsálemi zsidó egyetem megnyitásakor professzornak hívták meg a Szentföldre. Ő azonban csak ideiglenesen fogadta el a meghívást, nem akarván tanszékét másodszer is felcserélni. Szentföldi utjáról fiának baráti leveléből értesültem, aki szinte nem volt képes leírni azt a nagy lelkesedést és tiszteletet, amellyel édesapját fogadták. Mindössze egy fél-évet töltött Palesztinában és 1925. tavaszán visszatért és folytatja most már nemcsak a szorosabb értelemben vett talmud tudományos munkálását.

Tudvalévő ugyanis, hogy Németországban is erős antiszemita áramlatok vonulnak keresztül. Egy ilyen perben a bíróság Guttmann professzor véleményét kérte ki, aki ennek folytán oly lelkiismeretességgel látott a kérdés tanulmányozásához, hogy munkája közben igen megszerette a tárgyat és azóta egymásután kerülnek napvilágra az apológétika köréből irt terjedelmes dolgozatai. Azelőtt dolgozott a zsidóságnak, most a zsidóságért! Mint a Central-Verein tagjának, igen sokszor volt alkalma a zsidógyűlölet vádaskodásait megcáfolni a hagyományos irodalomból és tiszta gondolkodásából fakadó érveivel. Most van sajtó alatt ebből a tárgykörből egy hatalmas két kötetes műve: Das Judentum in seiner Umwelt.

Virágja teljében élő tudósról íródott ez életrajz-vázlat, kitől még sokat remél a tudomány és a hitfelekezet.

Szeged.

Dr. Frenkel Jenő.

Neumann Ede.

1859—1918.

Ha 50 év után visszatekintünk az Országos Rabbiképző Intézet kezdeteire, azt látjuk, hogy a nagy tanítók köré jeles tanítványok csoportosultak mindjárt az elején. Az évtizedekig tartó nehéz küzdelem, melyet legjobbaink, világiak és papok egyaránt folytattak az intézet felállításáért, szélesebb körökre hatott, eljutott a tanuló ifjusáig, amely valósággal várta a szeminárium megnyitását. Lelkes ifjak jelentkeztek az alsó (gimnázialis) tanfolyamba, 25 az első két osztályba, a felsőbe, kik már érettségiztek, összesen 5, kik között *Neumann Ede* is volt, mint az idők mutatták, az intézet egyik legjelesebb neveltje. Nem érte meg az imádott alma mater örömnépét, a háboru idején fáradhatatlanul teljesített különféle szolgálatban legyengült szervezete nem birkózhatott meg a spanyol kórral, melynek férfi korában, alkotó ereje teljében, áldozatul esett. Fényes alakja nem homályosult el az azóta letelt években, az örömnép alkalmából felújítom ez igénytelen sorokkal az intézet első hallgatójának nemes emlékét, felhasználva egy régebbi méltató cikkemet.

Neumann Ede, jámbor szülők gyermeke, tiszta lelkesedésből lépett a rabbipályára, melyre zsenge gyermekkorá óta készült. Ő volt az első, ki 1877-ben az Országos Rabbiképző Intézet felső tanfolyamába belépett és ehhez képest az első rabbi, ki az intézeten (1883) felavattatott. Nagy tehetségeihez és jeles képzettségéhez képest kezdődött pályafutása, a 25 éves fiatal embert a tekintélyes nagykanizsai hitközség választotta meg főrabbiául, mint Fassel B. H. utódját. A buzgalom, amely a lelkes fiatal rabbit áthatotta, soha nem lankadt, 36 éves tevékenysége alatt inkább mélyült és tisztult. Példás lelkiismeretességgel látta el az összes rabbi teendőket, a szószéken és tanítói katedrán, a hivatalban és társadalmi téren egyaránt. Mindenhez volt ideje és ereje, érzéke és kedve. Igaz pap szellemében állandóan és buzgón ápolta a felekezetek között a társadalmi békét, a város minden nemes ügyének kész szolgálója és támogatója. A város közművelődési törekvéseinek valóságos oszlopa, végül a polgárok bizalmából vezére, mint a közművelődési egyesület elnöke. Széles, általános műveltségénél fogva e tisztségre valósággal rátermett, maga is szóban és írásban gyarapította a közműveltséget. Az egyoldalúság és specializálódás, melyek korunkat jellemzik, *Neumann Ede* fölött nem tudott urrá lenni. Hajlamainál és tudásánál fogva a tudományos munkálkodásra volt predesztinálva, de tudott a közjóért személyi áldozatot

hozni, — hivatala és hivatása érdekében egyéni hajlamait háttérbe szorította. Elsősorban pap volt és hol ez a hivatás szólította, készséggel engedelmeskedett. Időt és fáradságot nem kímélve, hitközségén kívül is nagy papi tevékenységet fejtett ki. Példaadó rabbi volt. Példaadó volt a Rabbiképző, az alma mater tiszteletében is, melynek, mint a vezérlő bizottság régi tagja, kiváló szolgálatokat tett.

Rabbi működése hitközsége körét messze túlhaladta nagyarányú tevékenysége által, melyet mint az Országos Rabbiegyesület ügyvezető alelnöke, majd elnöke kifejtett. Nemcsak egyik alapítója volt ennek a nehéz alkotásnak, hanem valósággal lelke is. Vezére és szolgálója egy személyben. A nagy átalakulás, amelyen a zsidó hivek az utolsó két emberöltőn átmentek, természetserűen a rabbikart sem hagyta érintetlenül. Az árnyalatok, melyek megvannak a hitközségekben, legalább oly mértékben vannak meg a rabbikban. A különféle lelkületű, nevelésű, műveltségű, gondolkozású, érzésű rabbikat egy kalap alá hozni lehetetlennek látszó feladat volt, éppugy ezeket együtt tartani. Ez csak Neumann kitartásának, ügyességének és főkép finom tapintatának sikerült, amellyel minden ellentétet és nehézséget el tudott simítani. Ebbeli érdemeit csak az tudja kellően értékelni, aki az ügyeket belülről ismeri és a dolgokat úgy látja, ahogy történtek és nem úgy, ahogy gyűléseken, beszédekben és írásokban festettek. Ha valamire, úgy a rabbiegyesület elnökségére illik a talmud mondása: nem uralkodást, hanem szolgaságot adok nektek. Neumann azonban, ki belső meggyőződésből, az ügy iránt érzett tiszta lelkesedésből vállalta ezt a tisztséget, semmi sem kedvetlenítette el. Egyenesen, céltudatosan haladt a jónak felismert uton. A rabbiegyesület volt az eszköz, mellyel a rabbiállás erkölcsi és anyagi emelését el akarta érni. Kiváló egyéni tulajdonságaival a legalkalmasabb ember volt e cél elérésére. Megnyerte törekvésének a mértékadó tényezőket. A közvélemény kedvező hangulata a rabbiállás emelése iránt jórészt Neumann állhatatos és következetes tevékenységének folyománya. Az ORE tekintélye a hatóságoknál és más felekezeteknél határozottan az ő érdeme. A látható sikerek is jelentékenyek úgy a kormányzatnál, mint a hitközségeknél. Neumann figyelme az összes kérdésekre kiterjedt, egyik főtörekvése a rabbik nyugdíjintézetének megteremtése volt, ami annyi balsors után a megvalósulás útján volt és végre meg is fog valósulni, miután a Neumann kezéből kiesett zászlót az ORE elnökségében utódja vette kezébe. A hitoktatás tantervének megreformálása, az istentisztelet egyöntetív tétele és sok más ügy kiváló gondját képezte. Ezek mellett maga végezte a rengeteg munkát és időt igénylő adminisztrációt, szerkesztette, jórészt maga írta az Egyesület hivatalos közlönyét, a *Magyar Izráelt*. Mindent díjtalanul, sőt hivatalos személyi költségeinek a sajátjából való fedezésével. A rabbikar ügyének valóságos rajongója volt, mintegy életcélnek tekintette. Volt benne valami a próféták és nagy rabbik önzetlenségéből, a közért való lelkesedéséből.

ből, ami modern embernél ma már nagy ritkaság. Aranybetűkkel irta be nevét a magyar rabbik történetébe.

E kiterjedt gyakorlati tevékenysége mellett, amely annyi gondal, nem ritkán izgalommal járt, még maradt ideje és ereje irodalmi tevékenységhez, miről az alább következő bibliográfia képet ad. Sokoldalú tudás, szilárdan megalapozott általános műveltségen felépülve, vas szorgalommal párosult nála. Ügyesen forgatta a tollat, finoman és lelkesen, amilyen egyénisége volt. Írásait stílusukról fel lehet ismerni. Leginkább a teológiához és történelethez vonzódott, valamint a vallásbölcsezethez és pedagógiához. Mindezekben nagybecsű alkotásai vannak. Sok irodalmi terv foglalkoztatta és áhított az idő után, midőn ezek szive szerint megvalósíthatja. A gondviseles, fájdalom, másképp döntött. Tudására és szellemi irányára elsősorban *Bacher Vilmos* és *Goldziher Ignác* hatottak, kikhez igaz tanítványi hálával és szeretettel ragaszkodott és kik őt nagyon kedvelték és reá büszkéek voltak. Első nagyobb publikációja után ítélve, e nagy tudósok mintájára dolgozott volna ő is, ha életfolyása más terekre nem sodorja.

Ecseteltem ezekben nagy vonásokban *Neumann Edét*, mint a köz emberét, utoljára hagyva azt, ami benne a legvonzóbb volt, — a magánembert. Bájos ember volt, kedves férj, szerető atya, hű barát. Családi élete, melyet a hozzá méltó nagy asszonnyal, *Kayslering Mayer dr.* leányával élt, a legszebb példa volt híveinek. Boldog volt a szeretetben, mellyel gyermekei és unokái körülvették és e boldogságot kedves egyéniségének, igaz jóságának köszönhette. Szeretetet vett és szeretetet aratott. Ez övezte a kedves jó embert barátai körében is, kikhez törhetetlen hűséggel ragaszkodott. Elragadó értékes egyénisége felekezetiünkön kívül is barátokat szerzett számára, kik korai távozása fölött megható szavakban fejezték ki fájdalmukat, részvétüket. *Neumann Ede* szép emléket hagyott hátra mindenkinél, kivel érintkezett, örök hűséget biztosított magának azoknál, kiket barátságával megajándékozott. Nekem is felejthetetlen jó barátom volt.

Neumann Ede egész ember volt, egyaránt kiváló, mint ember, mint rabbi, mint író. Minden irányban hervadhatatlan érdemeket szerzett és fényes lap illeti meg a rabbikar és a magyar zsidóság történetében.

Irodalmi munkásságából, amely sokoldalú és gazdag, a következőket említem:

Őnálló könyvek:

A muhamedán József monda eredete és fejlődése, 1881.

Hitszónoklatok és beszédek. 1886.

Zsidó vallástörténet. 2 kötet, 1894—1897.

Rövid héber nyelvtan, 1895.

Kayserling M. 1908.

Az Asszir korszak prófétái és a zsidók története. 1908.

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulattól kiadott Szentírás számára a három nagy próféta fordítása. 1903.

Magyar Izrael I—IX. szerkesztése.

Értekezések:

Magyar Tanügy, 1878.

Kayserling: A tiszzaeszlári vérvád, 1882. és Az uzsora és a zsidóság, 1882. Fordítás németből.

Magyar Zsidó Szemle. I. 1884., 1885., 1886., 1887., 1889., 1890., 1895., 1897., 1901., 1904.

Cikkek a Neuzeitben, az Allgemeine Zeitung des Judentumsban, Egyenlőségben, a Jewish Encyclopediában és politikai lapokban.

Zalavármegyei évkönyv a milleniumra: A nagykanizsai izr. hitközség multjából. 1896.

Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve: 1895., 1896., 1899., 1901., 1908., 1910., 1913.

Magyar Zsidó Almanach: Geiger Ábrahám 1911.

Cultur Almanach II. A zsidóság optimizmusa, 1912.

A nagykanizsai izr. hitközség iskoláinak értesítőjében (1889) a hitoktatás a zsidó népiskolában.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

Ziegler Ignác.

Nemcs metszésű arc, tüzes tekintet, bátor, tiszta vonások, fiatalos fellépés, — ez a külső rajza. A lélek portréját megfesteni sokkal nehezebb feladat, hiszen annyi szín fonódik benne össze, olvad nemes, harmónikus egységbe, hogy csak mesteri kéz ecsetvonásai képesek hűséges tónusokba foglalni össze az egésznek varázsos, lenyűgöző szépségeit.

Nekem nem adatott meg a mesterkéz művészete és ezért félek: rajzom halványabb lesz a kelleténél. Csak annyit, hogy תוכו כבדו a nemes külső hasonlóan nemes belsőnek felel meg, a szemek tüze a lélek tüzeit tükrözteti vissza.

A konturok a következők: pap, tudós, szónok, író, propagátor,

humanista, jótéltélek, de e konturok mögött évtizedes szakadatlan, lelkes munka tartalma, komolysága és mélysége rejlik.

Ahol az egész szenvedő emberiség összejön, a nagy gyógy-
asylumban, méltóképen reprezentálni a mi fenséges tiszta vallásun-
kat, — mily magasztos és milyen nehéz feladat.

Aho! a világ minden tájáról összesereglenek gyógyulást kereső
hittestvérek, bigótak és fanatikusok, reformerek és konzervatívok,
közömbösek és buzgók, hidegek és lángolók, földhözragadt szegények
és szédítő világvagyonok urai, cionisták és patrioták; száz és száz
nemzetiségbeliek e nagyszerű gyülekező helyén, annyi ellentétes nézet,
egymásnak futó ellentét, szöges véleménykülönbség dacára is az
egymásnak ellentmondó irányzatok és áramlatok sodrában megállani,
kitartani, a vallott igazsághoz rendületlenül ragaszkodni és mégis
mindenkinek adni valamit a tanítás sugaraiból, mindre hatni, min-
det lelkesíteni, mindben fellebogatni a hit tüzét és a vallás erejét,
a meggyőződés poézisét, — mily fenséges, mily grandiózus és mégis
mily ámulatesan nehéz feladat. Ezt a feladatot tökéletesen oldotta
meg dr. Ziegler Ignác.

Mint pap és ígéhirdető, a legérdekesebbek egyike. Tanítása
tömör és tartalmas. Sokszor merész kritikát is gyakorol, de soha-
sem a társadalmi bajokat ostorozó orátor patétikus hevületével, inkább
a satirikus elnéző derűjével. Tud értékeket találni a jelen életében
is, nem akar meddő *laudator temporis acti* lenni. Az exegezis mes-
tere, szellemes szövegkezelése, ötletes magyarázatai hajlékonyan simul-
nak gondolataihoz és kitűnő eszközei szónoki művészetének. Eszközei
igen egyszerűek egyébként. Távol van tőle a bombaszt, a frázis, nem
veszi fel a templom falait hasogató szónokok allűrjeit, — nem is
annyira a szivre, az érzelemvilágra, mint inkább az értelemre akar
hatni. Ezért minden beszéde szoros logikai egység, előadása pedig
közvetlen, érdekes tanító beszéd. Könnyeden kezd, mintha csak cse-
vegne, és íme, pár pillanat múltán bent vagyunk a probléma közepén,
magaslatokra emelkedünk, mélységek tárulnak elénk, összekapcsolódik
a jelen a multtal, megnyílnak a jövő perspektívái, felhangzik a
Törvény harsona-szózata és egyszerre érezzük, mint ragad magával,
nem annyira a beszéd heve, lendülete, szárnyalása, mint inkább a
logika vasereje, a kapcsolatok meggyőző hatalma és így legtöbbször
pusztán értelmi gondolatfűzések által lelkesedésre hangolódik kedély-

világunk. Előadásmódja is kedves, közvetlen. Nincsenek nagy gesztusai, széles mozdulatai, jellemzően tanító modorban beszél. Sokszor kérdez és pedig oly módon, hogy a feleletet elhallgatja. A felelet bent van egy lemondó, szomorú, méla gesztusban, egy fejcsóválásban, pillanatnyi néma csöndben — és a közönség mégis világosabb választ kapott a felvetett égető kérdésre, mintha szöfűzések koszorúi követék volna azt.

Mint tudós és író bőséges tudást, széleskörű ismereteket, rendkívüli műveltséget párosít éleselmjűséggel, szellemességgel, átfogó pillantással, sokszor szokimondó merészséggel, mely tévedéseieért is helytáll, mindenkifölött és mindenekelőtt pedig ragyogó irállyal, csillogó stílussal, mely az igazán nagy írókat jellemzi. Kínai bölcsesség, ind filozófia, modern és klasszikus irodalmak, természettudományok, a legelterjedtebb nyelvek ismerete, harmónikus egészítik ki mély bibliaismeretét, talmudtudását, a rabbinikus litteratúrában való nagy-szerű jártasságát. Érdeklődési köre igen nagy, munkálkodása kiterjed a zsidó vallás teológiájától és filozófiájától a zsidóság szociális helyzetének felderítésén át a mágia, varázslás és babona tárgyáig, minden, a zsidóság köreit csak érintő problémára. Prófétizmus és rabbinizmus, a zsidóság és leányvallásai, a vallások fejlődésének története nyitott könyv előtte, melyből hűségesen és bőségesen merít, hogy adataival éles világosságba helyezze a tárgyat, mely szellemét foglalkoztatja.

Karitatív működését is a legnagyobb elismerés, sőt hódolat illeti meg. Az össz-zsidóság nagy problémái, a társadalom betegségei és bajai megérintik az ő melegen érző szívét és ha egy-egy nagy akció kereteibe állítja munkaképességét, propagatív erejét, úgy biztos, hogy a nemes cél eléretik. Egy charmeur kedvessége, egy szuggerátor akarataereje, egy jóságos lélek varázsai az ő fegyverei, amelyekkel nemcsak munkára serkent, tette buzdít, de ami a legnehezebb, elővarázsolja az anyagi eszközöket humanitárius eszméi megvalósításához. Neki mindenki szívesen ad, ha ő kér, nincs, aki elzárkózna. Így hozta létre a karlsbadi hospiciumot, melyben a világ minden birodalmából rekrutálódott szegény betegek nyernek ellátást és gyógykezelést, legtöbbször díjtalanul. És így fogja létrehozni, megalapítani és megépíteni legújabb kedvenc ideáját, az aggok házát, melynek költségeit csodás buzgalommal és agilitással egymaga hozta össze.

Büszke lehet órá a magyar zsidóság és a jubiláló rabbiképző intézet, mert működése igaz dicsőséget derít mireánk is, hiszen neveltetésének és tudásának alapjait hazánkban és alma materünk falai között rakták le lelkébe.

Ziegler Ignác született 1861. szeptember 29-én, Alsókubinban. Gimnáziumi tanulmányait Rózsahegyben és Trencsénben végezte, majd a rabbiképző intézet növendéke lett Budapesten, ahol 1888-ban avatták rabbivá. Doktori diplomáját a pesti egyetem bölcsészettudományi karán nyerte el.

Számos cikkén kívül, melyek főleg az »Allgemeine Zeitung des Judentums«-ban jelentek meg, következő önálló műveket adta ki:

1. Maleáchi próféta. (Bölcsészettudori értekezés.) Bpest, 1887.
2. Die Haptharoth für Sabbath — und Feiertage. Wien, 1891.
3. Religiöse Disputationen im Mittelalter. Frankfurt a/M. 1894.
4. Die Geschichte des Judentums. Prága és Boroszló, 1900.
5. Judentum und Christentum in den drei ersten christlichen Jahrhunderten.
6. Die Königsgleichnisse des Midrasch. Breslau, 1903.
7. Die Geistesreligion und das jüdische Religionsgesetz. Berlin, 1920.
8. Volksschriften über die jüdische Religion. (Kiadmány. I—II.) Frankfurt a/M., 1912/13. és 1913/14.
9. Dokumente zur Geschichte der Juden in Karlsbad. Ugyanott, 1913.
10. Das magische Judentum. Leipzig, 1923.
11. Die sittliche Welt des Judentums. I. Leipzig, 1924. A II. kötet kiadás alatt.

Székesfehérvár.

Dr. Hevesi Ferenc.

A Ferenc József Országos Rabbiképző Intézetén felavatott rabbik életrajzi adatai és irodalmi működése.

Jelen összeállításnak a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet 50 esztendőjének jubileumán megjelent ünnepi iratban kellett volna napvilágot látnia, onnan helyszíne folytán kimaradt s itt kerül kiadásra. Még boldogult *Klein* Miksa dr. kérte be az avatott rabbiktól az életrajzi adatokat s irodalmi munkásságuk jegyzékét, de egységes rendszerbe az adatokat korai elhalálása folytán nem önthette. Ez a feladat reám hárult. A hibák, de különösen a hiányok az eredeti kéziratokból, levelekből származnak, ezeket ellenőrizni módomban nem állott. Az egésznek iparkodtam egységes formát s ezáltal könnyű áttekinthetőséget adni. Az alma materrel szemben érzett hódolatom, *Klein* Miksával szemben érzett kegyelem adóját óhajtottam leróni dolgozatommal.

Az intézeten végzett munka folyamán sokszor érezhető volt ily fajta összeállításnak hiánya. Sok minden adminisztráció könnyebben bonyolítható le, ha az adatok rendszerben rendelkezésre állanak. A magyar zsidó művelődéstörténetnek is szolgálatot véltünk tenni összeállításunkból, mert dolgozatunkból kitetszik az a nagy tudományos szolgálat, melyet a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézetén felavatott rabbik irodalmi munkásságukkal végeztek. A bejelentett önálló munkákat valamennyit felsoroltam, végül pedig azon folyóiratokat melyekben az illető tudományos cikkei napvilágot láttak. Kéziratok munkák közül csupán a háborus esztendőkből benyújtott doktori értekezéseket regisztráltam, minthogy ezek az egyetemi könyvtárban hozzáférhetők. Az egyes szerzők minden dolgozatának bibliográfiai felsorolása egész kötetet vett volna igénybe, amely okból ettől térhiány miatt sajnálatomra el kellett tekinteni. Remélhető, hogy ily összeállításra más alkalommal még sor kerülhet.

A használtam állandó rövidítések a következők :

sz. = született; vm. = vármegye; I. n. = intézetünk növendéke; D. a. = doktorrá avatott (itt — ha különösebb megjegyzés nincs — a budapesti tudományegyetem bölcsészeti karán szerzett oklevél értendő); R. a. = rabbivá avatott; ó. = óta; r. = rabbi; I. m. = irodalmi munkássága; d. = disszertáció; Mh. = meghalt.

Dr. Adler Vilmos sz. Paks (Tolna vm.) 1867. VI. 13. I. n. 1885—1895. D. a. 1894. R. a. 1896. II. 24. 1896. ó. r. Hatvan,

I. m.: Onkelosz parafrázisainak viszonya az agádához, Budapest, 1894. (d.) Cikke a Bloch-émlékkönyvben.

Dr. Bände Zoltán sz. Rácköze (Pest vm.) 1883. X. 27. I. n. 1897—1907. D. a. 1906. R. a. 1908. II. 26. 1908. ó. r. Csongrád, 1912. ó. r. Kispeszt.

I. m.: Juszuf al Baszir Kitab al Muhtavi c. munkája. Budapest, 1906. (d.) Cikke a Magyar Zsidó Szemlében.

Dr. Bárány József sz. Nádudvar (Hajdu vm.) 1856. XII. 11. I. n. 1877—1885. D. a. 1885. R. a. 1886. II. 18. 1887. ó. r. Debrecen, 1888. ó. hitk. tanf. Budapest, 1891. ó. r. Kecskemét. Mh. 1916. IV. 15.

I. m.: Gabirol bölcelete. Budapest, 1885. (d.)

Dr. Bernát Miklós sz. Kápolnok-Monostor (Szolnok-Doboka vm.) 1885. I. 7. I. n. 1906—1916. D. a. 1915. R. a. 1917. II. 15. 1917. ó. r. Tapolca, 1923. ó. hittanár, Budapest.

I. m.: Az etimológia a hagyományos irodalomban, Budapest, 1915. (d.) Cikkei a Magyar Izraelben.

Dr. Bernstein Béla sz. Várpalota (Veszprém vm.) 1868. I. 7. I. n. 1882—1889., 1890—1892. (1889/90. tanévben a boroszlói Jüdisch-theologisches Seminarban). D. a. 1890. (Leipzig). R. a. 1892. VI. 15. 1892. ó. r. Szombathely, 1909. ó. r. Nyiregyháza, a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet Vezérlőbizottságának tagja.

I. m.: Die Schriffterklärung des Bachja b. Ascher ibn Chaláwa und ihre Quellen, Berlin, 1891. (d.) — A Tóra (Imit bibliafordítás.) Budapest, 1896. — 1848—49-i magyar szabadságharc és a zsidók. Budapest, 1898. — A tóra (tankönyv) Bibliafordítás, 6 kiadás. 1902—1922. — A zsidóság története I—IV. (tankönyv) Nyiregyháza 1922—23. — Zsidó vallás-tan (tankönyv) Nyiregyháza, 1922. — A szombathelyi izr. elemi iskola története, Budapest, 1896. — Die Toleranztaxe der Juden in Ungarn, Breslau, 1900. — A Dunántúli Rabbiegyesület egyetemes részletes hittani tanterve, Szombathely, 1901. — 1848 és a magyar zsidók, Budapest, 1906. — Die Agunafrage im Lichte des Weltkrieges. — A jogakadémiai tanár és a zsidó erkölcs. Budapest, 1917. — Egyetemes részletes hittani tanterv. Nyiregyháza, 1922. — Jókai és a zsidók, Buda-

pest, 1925. — Tíz egyházi szónoklat. — Zsidó honvédek a szabadságharcban. Budapest, 1926. — Cikkei: A Magyar Zsidó Szemlében, az Imit évkönyveiben, A Jövőben, a Magyar Zsinagógában, a Magyar Izraelben, a Mult és Jövőben, a Magyar Zsidó Almanachban, az Izraelita Tanügyi Értesítőben, az Egyenlőségben, a Vas- és Szabolcs vármegyei helyi lapokban, a Zsidó Évkönyvben.

Dr. Blau Lajos sz. Putnok (Gömör vm.) 1861. IV. 29. I. n. 1879—1887. D. a. 1886. R. a. 1888. II. 20. 1887. ó. a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet megbízott tanára, 1889. ó. r. tanára, 1913. ó. igazgatóhelyettese, 1914. ó. igazgatója.

I. m.: [Blau Lajos irodalmi munkássága, 1886—1926. Összeállította: dr. Friedman Dénes. Budapest, 1926.]

Dr. Blumgrund Naftáli sz. Bolesó (Trencsén vm.) 1872. IV. 26. I. n. 1895—1900. (Közben egy évig a berlini Lehnanstalt für die Wissenschaft des Judentums hallgatója.) D. a. 1899. R. a. 1901. II. 20. 1901. ó. r. Abony. Mh. 1918. I. 15.

I. m.: S'áadja ibn Danán élete és költészete. Budapest, 1899. (d.) — Cikkei a Mult és Jövőben.

Dr. Borsodi József sz. Sajószentpéter (Borsod vm.) 1878. III. 15. I. n. 1895—1905. D. a. 1904. R. a. 1906. II. 19. 1906. ó. r. Szarvas, 1908. ó. r. Nagyatád, 1922. ó. r. Kecskemét.

I. m.: Commentarius Maimuni in Mischnam ad tractatum Shekalim Cap. I—IV. Budapest, 1904. (d.) — Cikkei a Magyar Nyelvőrben, a Magyar Izraelben, az Izraelita Családi Naptárban.

Dr. Braun Salamon sz. Puhó (Trencsén vm.) 1869. XII. 4. I. n. 1884—1894. (Közben egy évig a berlini Lehnanstalt für die Wissenschaft des Judentums hallgatója.) D. a. 1893. R. a. 1895. II. 14. Középiskolai tanári oklevelet szerzett (magyarnémet) 1897. 1897. ó. tanár Budapest, 1925. ó. szakfelügyelő Budapest.

I. m.: Nachum próféta élete és működése, Budapest. 1893. (d.) — Cikkei az Izraelita Tanügyi Értesítőben.

Dr. Büchler Adolf sz. Prjékopa (Turóc vm.) 1867. X. 19. I. n. 1881—1891. D. a. 1890. (Leipzig.) R. a. 1892. VI. 15.

1892. ó. a wieni Israelitisch-theol. Lehranstalt tanára, 1905. ó. a londoni Jews' College tanára, 1908. ó. igazgatója.

I. m.: L. Magyar Zsidó Szemle 1927. (XLIV.) 322. oldal.

Dr. Büchler Sándor sz. Füleek (Nógrád vm.) 1870. IX. 24. I. n. 1884—1894. D. a. 1893. R. a. 1895. II. 14. 1897. ó. r. Keszthely, a Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészeti karának »A magyar zsidóság története« c. tárgy-körből magántanára, intézetünk Vezérlőbizottságának tagja.

I. m.: שי למורה. Budapest, 1895. — A zsidók története Budapesten, Budapest, 1901. — Cikkei a Magyar Zsidó Szemlében, az Egyenlőségben, a Mult és Jövőben, a Österreichische Wochenschriftben, az Izr. Tanügyi Értesítőben, az Ost und Westben, a Hamagidban, a Haaszifben, a Jewish Encyclopediában, az Imít évkönyveiben.

Dr. Diamant Gyula sz. Nagyvárad (Bihar vm.) 1868. IV. 5. I. n. 1882—1892. (Közben egy évig a berlini Lehranstalt für die Wiss. des Judentums hallgatója.) D. a. 1891. R. a. 1893. I. 30. 1893. ó. r. Vukovár.

I. m.: Az ima a zsidóknál, Budapest, 1891. (d.) — Egy főuri zsidó család a XVII. században. — Festschrift für 50 jährigen Jubelfeier des isr. Frauenvereins (horvát nyelven is). — Spomenica. — A zsidók története Horvátországban. — Cikkei a Magyar Zsidó Szemlében, a Magyar Izraelben, a Magyar Zsinagógában, A Jövőben, a Hitközségi Szemlében, az Egyenlőségben, a Szombati Ujságban, a Szombatban, az Imít Évkönyveiben, a Culturalmanachban, a Bloch Emlékkönyvben, az Allgemeine Zeitung des Judentumsban, a Zeitschrift für Demographie und Statistik der Judenben, a Die jüdische Presseben, az Israelitisches Familienblattban, az Oesterreichische Wochenschriftben, a Die Wahrheitban, a Jüd. Volksstimmeben, a Jüdisches Volksblattban, az Israelitban, a Die Drauban, a Glasnik Ciskupije bosnanke i srijeniskeban, a Zidovska Smotraban, a Narodne Novineban, a Strijem Srijemske Novineben, a Srijemski Horvatban.

Dr. Drechsler Miksa sz. Tabajd (Fejér vm.) 1883. X. 23-án. I. n. 1903—1908. D. a. 1906. R. a. 1909. II. 19. 1909. ó. r. Szarvas, 1910. ó. r. Temesvár.

I. m.: Az aszketizmus állása a zsidó vallásos irodalomban, Budapest, 1906. (d.) — Cikkei a Magyar Zsidó Almanachban, a Mult és Jövőben, a Temesvári Hírlapban, a Neue Zeitban.

Dr. Edelstein Bertalan sz. Budapest, 1876. VI. 26. I. n. 1891—1901. D. a. 1900. R. a. 1902. II. 26. 1902. ó. r. Buda, Intézetünk óraadó teológiai tanára, a budai izraelita hitközség értesítőjének szerkesztője.

I. m.: Az Eszter Midrások, Budapest, 1900. (d.) — Cikkei a Magyar Zsidó Szemlében, a Magyar Izraelben, az Egyenlőségben, az Országos Egyetértésben, a Mult és Jövőben, a Zsidó Szemlében, a Budai Izraelita Hitközség Értesítőjében, a Blau emlékkönyvben, az Imit évkönyveiben, a Zsidó évkönyvben.

Eisenberger Géza sz. Batrovce (Szlavonia). 1892. IV. 28. I. n. 1909—1919. R. a. 1919. VI. 30. 1919. ó. vallásstanár, Budapest, 1920. ó. r. Szeged, 1921. ó. r. Tapolca, 1926. ó. r. Gödöllő.

I. m.: Imák a frigszékrény előtt, Tapolca, 1923.

Dr. Eisler Mátyás sz. Páty (Pest vm.) 1865. IX. 2. I. n. 1880—1890. (Az 1887/88. tanévben a berlini Lehnanstalt für die Wissenschaft des Judentums hallgatója.) D. a. 1889. R. a. 1891. VI. 18. 1890. ó. helyettes tanár az Országos Izraelita Tanítóképző Intézetben, 1891. ó. r. Kolozsvár. A Kolozsvári Tudományegyetem magántanára.

I. m.: A gyökbeli hangok interdialektikus változásai az aram nyelvben. Budapest, 1889. (d.) — Az erdélyi országos főrabbi. 1901. — Az erdélyi zsidók multjából, 1901. — Maimuni és az agáda, 1905. — A kolozsvári izr. nőegylet tíz éves története, Kolozsvár, 1906. — Jelentés a kolozsvári izr. nőegylet működéséről. — A tenger a biblia költészetében, Budapest, 1914. — Jelentés az Erdély-Bánáti Orsz. Izr. Iroda működéséről, Cluj, 1925. — Cikkei az Israelitben, az Oesterreichische Wochenschriftben, a Magyar Zsidó Szemlében, a Jüdische Presseben, az Israelitische Monatschriftben, az Egyenlőségben, az Izraelita Tanügyi Értesítőben, a Kolozsvárban, az Erdélyi Muzeumban, a Hitk. Hivatalnokban, az Allgemeine Zeitung des Judentumsban, a Jövőben, az Imit Évkönyveiben, az Egyetemes Philologiai Közönyben, az Ujságban, a Magyar Zsidónőben, a Magyar Zsinagógában, a Magyar Nyelvőrben, a Deutsche Literaturzeitungban, a Jewish Encyclopediában, A Fáklyában, A Kaposvári izr. felolvasó egyesület évkönyvében, a Vallás, hit és szabadságban, az Orsz. Rabbiengesület havi Közönyében, a Zeitschrift für hebr. Bibliographieben, a Magyar Izraelben, a Kolozsvári Hirlapban, a Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentumsban, a Pester Lloydban, a Magyar Zsidó Almanachban, a Neues Pester Journalban, az Izraelita Családi Naptárban, a Mult és Jövőben, A magyar zsidó archívum almanachjában, az Uj Keletben, az

FREUND JÓZSEF ÉS NEJE
az alapítványi ház adományozói

Árvák könyvében, a Zsidó Családi Naptárban, A Gyermekekben, a Blau emlékkönyvben.

Dr. Ellenbogen Ignác sz. Jánosháza (Vas vm.) 1888. I. 25. I. n. 1908—1918. D. a. 1918. R. a. 1919. III. 3. 1919. ó. hittanár, Budapest, 1922. ó. r. Sümeg.

I. m.: R. Tanchumi Hierosolymi Liber Almursid Alkâfi Lexicon in Mosis Maimuni Mischne Thoram I. Pars. litterae. I. Budapest, 1918. (d.)

Dr. Elzász Bernát sz. Érsekujvár, 1866. I. 12. I. n. 1879—1889. (Közben az 1888/89. tanévben a berlini Hochschule für die für die Wissenschaft des Judentums hallgatója.) D. a. 1888. R. a. 1890. II. 20. 1890. ó. r. Landsberg.

I. m.: A próféták messiási hirdetései. Budapest, 1888. (d.) Cikkei a Magyar Zsidó Szemlében, az Allgemeine Zeitung des Judentumsban, az Israelitische Wochenschriftben, a Zeitung für das liberale Judentumban, a Mitteilungen für jüdische Volkskundeban.

Dr. Engelsmann Izidor sz. Zalaegerszeg (Zala vm.) 1869. VI. 1. I. n. 1889—1894. D. a. 1893. R. a. 1895. II. 14. 1898. ó. hittanár, Budapest.

I. m.: A zene a szentírásban, folytonos tekintettel a talmudra. Budapest, 1893. (d.)

Dr. Enten Manó sz. Berzevice (Sáros vm.) 1886. VI. 10. I. n. 1900—1910. D. a. 1909. R. a. 1911. II. 17. 1911. ó. r. Marczali, 1914. ó. r. Kassa.

I. m.: Josef ben Jehuda ibn Akin Széfer Hámuszárja, Budapest, 1909. (d.) — Cikkei az Egyenlőségben, a Mult és Jövőben, az Autonomiában, a Zsidó Szemlében, a Menorában.

Dr. Farkas József sz. Munkács, 1866. XI. 16. I. n. 1886—1897. D. a. 1896. R. a. 1898. II. 15. 1899. ó. hittanár, Fiume, 1900. ó. r. Szabadka, 1902. ó. hittanár Budapest, 1920. ó. r. Budapest.

I. m.: R. Áser b. Jechiél élete és működése responsumai alapján, Budapest, 1896. (d.) — עת לשחוק Husiatyn 1914. — Cikkei az Imit évkönyveiben, a Magyar Zsidó Szemlében, a Hacofehban, az Egyenlőségben, a Mult és Jövőben, a Blau emlékkönyvben.

Dr. Feldmann Artur sz. Galánta (Pozsony vm.) 1884. I. 19. I. n. 1904—1911. D. a. 1910. R. a. 1912. I. 24. 1912. ó. r.

Pancsova, 1913. ó. hittanár, Budapest, 1923. ó. hittanár, Pittsburg, 1924. ó. r. Hamilton.

I. m.: A Mózes II. könyvéhez való Mechilták összehasonlítása, mint adalék a tannaitikus midrás történetéhez, Budapest, 1910. (d.)

Dr. Feldmann József sz. Szamosszegén (Szatmár vm.) 1858. X. 1. I. n. 1877—1887. D. a. 1886. R. a. 1888. II. 20, 1888. ó. r. Cegléd.

I. m.: R. Chanánél élete és működése, Budapest, 1886. (d.)

Dr. Fényes Mór sz. Erdőbényén (Zemplén vm.) 1866. III. 26. I. n. 1882—1892. D. a. 1891. R. a. 1893. I. 30. 1893. ó. hittanár, Budapest.

I. m.: A grammatikai genus a héberben, Budapest, 1891. (d.) — A biblia könyvei, Budapest, (tankönyv). — Rendszeres vallástan, Budapest, (tankönyv). — Cikkei az Egyenlőségben, a Mult és Jövőben, a Zsidó Szemlében, az Izraelita Tanügyi Értesítőben, a Pesti Naplóban, az Ujságban, a Jövőben, a Hitközségi Szemlében, az Országos Egyetértésben.

Dr. Fischer Gyula sz. Sárkeresztur (Fejér vm.) 1861. III. 15. I. n. 1877—1886. D. a. 1885. R. a. 1887. II. 17. 1887. ó. r. Győr, 1898. ó. r. Prága, 1905. ó. r. Budapest. Intézetünk felső tanfolyamának óraadó tanára és vezérlőbizottságának tagja.

I. m.: Juda ibn Tibbon, Budapest, 1885. (d.) — Mózes élete, Budapest, 1925. — Cikkei a Magyar Zsidó Szemlében, a Hazofehban, az Országos Egyetértésben, a Mult és Jövőben, a Blau emlékkönyvben, az Egyenlőségben, a Zsidó Plutarchosban, az Imit évkönyveiben.

Dr. Flesch Ármin sz. Bácsalmás, 1865. IV. 11. I. n. 1882—1887. D. a. 1887. R. a. 1888. VI. 22. 1888. ó. r. Ókanizsa, 1889. ó. r. Mohács.

I. m.: Jákób b. Abbamári Anatoli, mint exegeta, Budapest, 1887 (d.) — Jákob Anatoli philosophiája, Budapest, 1887. — Gondolatok a Talmudból, Zenta, 1898. — A mohácsi chevra kadisa ötves éves története, Mohács, 1902. — A Zsidó, Mohács, 1908. — Az élet meghosszabbítása bibliai és talmudi alapon, Mohács, 1910. — Peszach Hagáda magyarázatokkal, Galánta, 1914. — Cikkei az Egyenlőségben, a Mult és Jövőben, a Magyar Izraelben, az Imit évkönyveiben, a Magyar Zsidó Szemlében, a Magyar Zsinagógában, az Országos Egyetértésben, a Blau emlékkönyvben.

Dr. Frank József sz. Farkashida (Pozsony vm.) 1867. VIII. 2. I. n. 1885—1895. D. a. 1894. R. a. 1896. II. 24. 1897. ó. r. Muraszombat, 1904. ó. r. Fiume.

Dr. Frenkel Bernát sz. Hodász (Szatmár vm.) 1881. VII. 8. I. n. 1909—1915. D. a. 1914. R. a. 1916. II. 16. 1916. ó. hit-tanár, Budapest.

I. m.: Spinoza tractatusa a módszerről, Budapest, 1914. (d.) — A „Szentírás a család és az iskola részére“ I—IV. kötet. Budapest, 1922—1926.

Dr. Frenkel Jenő sz. Tasnád (Szilágy vm.) 1902. III. 16. I. n. 1916—1926. D. a. 1925. R. a. 1927. II. 23. 1926. ó. r. Szeged.

I. m.: A misna agádája, kéziratban. (d.) — Cikkei a Magyar Zsidó Szemlében, az Országos Egyetértésben, a Blau emlékkönyben.

Dr. Friedmann Dávid sz. Rovácsvágás (Abaujtorna vm.) 1859. IX. 15. I. n. 1890—1894. D. a. 1892. R. a. 1894. II. 22. 1895. ó. r. Szeged, 1898. ó. r. Zsolna.

I. m.: Palesztina földmívelése a római császárok idejében. Budapest, 1892. (d.) — Szerartások és szokások a zsidóságban. Mármrossziget, 1906 (tankönyv). — Cikkei a Magyar Zsinagógában.

Dr. Friedman Dénes sz. Budapest, 1903. V. 25. I. n. 1921—1926. D. a. 1925. R. a. 1927. II. 23. 1926. ó. r. Ujpest, Segéd-szerkesztője a Magyar Zsidó Szemlének.

I. m.: A toszifta agádája (d. kéziratban). — Blau Lajos irodalmi munkássága. Budapest, 1926. — Bibliographie der Schriften Ludwig Blau's, Budapest 1926. — Alphabetum Siracidis, Vienna, 1926. (Löwin-ger Sámuellel együtt). — Székfoglaló beszéd. Ujpest, 1927. — A Ferenc József Országos Rabbiképző Intézetben felavatott rabbik életrajzi adatai és irodalmi működése, Budapest, 1927. — Imák, Ujpest, 1927. — Emlékkönyv Blau Lajos hatvanötödik születésnapja és negyvenéves írói jubileuma alkalmából, Budapest, 1926. (Hevesi Simonnal és Klein Mik-sával együtt). — Emlékkönyv a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet fennállásának ötvenesztendő jubileuma alkalmából, Budapest, 1927. (Blau Lajossal és Hevesi Simonnal együtt). — Cikkei az Ujságban, a Magyar Zsidó Szemlében, az Egyenlőségben, a Mult és Jövőben, az Izraelita Családi Naptárban, a Hazofehban, az Ujpesti Izraelita Hit-köztség értesítőjében, az Ujpesti Naplóban, az Országos Egyetértésben, a Jüdische Encyklopädieben, a Zsidó Évkönyvben, a Reményben, a Blau Emlékkönyvekben, a Szemináriumi Emlékkönyvekben.

Dr. Friedmann Gyula sz. Heréd (Nógrád vm.) 1876. I. 27. I. n. 1892—1902. D. a. 1901. R. a. 1903. II. 18. 1903. ó. r. Szentés, 1920. ó. hittanár, Budapest.

I. m.: Hosea, Ámosz, Micha próféták arab fordítása, Budapest, 1901. (d.).

Friedmann Hillél sz. Madarász (Szatmár vm.) 1892. V. 10. I. n. 1909—1919. R. a. 1919. VI. 30. 1919. ó. hittanár, Budapest, 1921. ó. r. Szarvas.

I. m.: Hőseink emléke. — A numerusz klauszus árnyékában, Szarvas, 1927. — Cikkei az Egyenlőségben.

Dr. Frisch Ármin sz. Migléc (Abauj vm.) 1866. I. 13. I. n. 1884—1894. D. a. 1893. R. a. 1895. I. 15. Középiskolai tanári vizsgát tett (latin, görög) 1903. 1898. ó. hittanár, Budapest, 1920. ó. az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület kulturtanácsosa.

I. m.: Kant etikai tanai, Budapest, 1893. (d.) — Monumenta Hungariae Iudaica. Magyar-Zsidó oklevéltár I. kötet (Dr. Weisz Mór közreműködésével), Budapest, 1903. — Szemelvények a bibliai utáni kor irodalmából, Budapest, 1904. — Vallásoktatás a középiskolában. — Szemelvények a Zsoltárok könyvéből. Budapest, 1899. — Szemelvények a Próféták könyvéből. Budapest, 1905. (Imakönyv.) — A zsidók története 1492-től napjainkig. Budapest, (tankönyv). — Cikkei az Imít Évkönyveiben, a Magyar Zsidó Szemlében, az Egyenlőségben, a Mult és Jövőben, A Jövőben, a Hitközségi Szemlében, a Hacefiraban, a Bloch Emlékkönyvben, a Blau Emlékkönyvben, a Pester Lloydban, a Pesti Hirlapban, a Révai Nagy Lexiconban.

Dr. Gábor Andor sz. Kecskemét (Pest vm.) 1884. IX. 2. I. n. 1903—1908. D. a. 1907. R. a. 1909. II. 19. 1909. ó. hittanár, Budapest, 1922. ó. könyvtáros New-York.

I. m.: Juszuf Al-baszir kitab at Muchtavi c. munkája, Budapest, 1907. (d.).

Dr. Gerson József sz. Losonc (Nógrád vm.) 1891. X. 5. I. n. 1907—1917. (Közben az 1915/16. tanévben a breslauer Jüdisch.-

Theologisches Seminar hallgatója.) D. a. 1916. R. a. 1918. II. 15. 1916. ó. r. Szabadka.

I. m.: Juszuf al Baszir kitab al Muchtavi c. munkája, Budapest, 1916. (d.).

Dr. Gerstl Ignác sz. Berzevice (Sáros vm.) 1879. X. 12. I. n. 1899—1909. D. a. 1908. R. a. 1910. II. 23. 1910. ó. r. Nagyszentmiklós. Mh. 1917.

Dr. Geyer Artur sz. Budapest, 1894. II. 13. I. n. 1907—1917. D. a. 1916. R. a. 1918. II. 15. 1918. ó. hittanár, Budapest, 1920. ó. részvénytársasági igazgató.

I. m.: Gáoni responsumok, Budapest, 1916. (d.)

Dr. Goldberger Izidor sz. Bátorkeszi (Esztergom vm.) 1876. VII. 1. I. n. 1893—1902. D. a. 1901. R. a. 1903. II. 18. 1903. ó. r. Sátoraljauhely, 1912. ó. r. Tata.

I. m.: Durán polemiája az iszlám ellen. Budapest, 1901. (d.) — Knöpfler Sándor 45 éves tanítói jubileuma 1861—1906, Sátoraljauhely 1907. — *מדרש ישראל* Midrásszemelvények a Tanchumából. Szinerválalja, 1907. — Zemplén vármegyei zsidó családfeők az 1811—12. években és szereplésük a Napoleon elleni nemesi felkelésben. Sátoraljauhely, 1910. — Zsidó-anyag Tata monographiájához. Tata, 1914. — Harci riadó. Tata, 1915. — Chacham Cebi Budán. Budapest, 1920. *מקורות לקורות* Budapest, 1923. — *רשימת אמוראים* — A sátoraljauhelyi izr. anyahitközség Kesztenbaum Márton iskolájának hét évi értesítője. Sátoraljauhely, 1904—1910. — Cikkek: a *אוצר ישראל*-ban, a *דאשכול*-ban, az *Imit* évkönyveiben, a Magyar Zsidó Szemlében, a *Hacófehban*, a Magyar Izráelben, az Egyenlőségben, a *Mult és Jövőben*, az *Adalékok Zemplénvármegye történetéhezben*, az *Országos Egyetértésben*, a *Blau Emlékkönyvben*.

Dr. Goldschmied Lipót sz. Losonc (Nógrád vm.) 1867. XII. 10. I. n. 1882—1892. D. a. 1891. R. a. 1893. I. 30. 1893. ó. r. Misslitz, 1897. ó. r. Prossnitz.

I. m.: A görög szobrászat történeti fejlődése, Budapest, 1892. (d.) — *Modernes Judentum*, Wien, 1898. — *Geschichte des jüdischen Volkes*, (tankönyv), Wien, 1901. — *Der Kampf um Bibel u. Babel im Lichte des Judentums*, Frankfurt a/M. 1913. — *Les impôts et droits de donânes en ludea sous les Romains*. — *Zur Chronologie der Königsbücher*. — Cikkei az *Oesterreiche Wochenschriften*, a *Neue Freie Presseben*, a *Selbstwehrben*, a *Jüdische Volkszeitungban*, a *Budapesti Szemlében*.

Dr. Groszmann Zsigmond sz. Budapest, 1880. III. 15. I. n. 1895—1905. D. a. 1904. R. a. 1906. II. 19. 1906. ó. r. Budapest.

I. m.: Georgievics Bertalan XVI. századbeli magyar író, Budapest, 1904. (d.) — A recepciós mozgalom politikai története, Budapest, 1915. — A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt, Budapest, 1916. — A magyar zsidók a XIX. század közepén, Budapest, 1917. — Cikkei a Magyar Zsidó Szemlében, az Egyenlőségben, a Mult és Jövőben, a Blau Emlékkönyvben, a Magyar Izraelben, a Hitközségi Szemlében, a Magyar Zsinagógában.

Dr. Grünwald Illés sz. Miava (Nyitra vm.) 1886. VI. 6. I. n. 1904—1913. D. a. 1912. R. a. 1914. II. 23. 1913. ó. r. Csáktornya.

I. m.: Maimuni viszonya a mutazilita Kalámhoz, Budapest, 1912. (d.)

Dr. Guttmann Mihály sz. Félégyháza (Bihar vm.) 1872. II. 6. I. n. 1895—1903. D. a. 1903. R. a. 1904. 1903. ó. r. Csongrád. 1907. ó. a Ferencz József Országos Rabbiképző Intézet tanára, 1921. ó. a breslauer Jüdisch-theologisches Seminar tanára.

I. m.: Lásd Magyar Zsidó Szemle 1927. (XLIV.) 328. oldal.

Dr. Guttmann Simon sz. Péterréve (Bács vm.) 1884. IX. 5. I. n. 1903—1913. D. a. 1912. R. a. 1914. II. 23. 1913. ó. hittanár, Budapest, 1920. ó. r. Szentés, 1922. ó. r. Abony, 1925. ó. r. Zombor.

I. m.: Széder Eliháju rabba, Budapest, 1912. (d.) — A peszachaggada magyar fordítása, Budapest, 1920. — A béke gondolata a bibliában, Budapest, 1922. — Cikkei az Apirjonban.

Dr. Havas Manó sz. Galgóc (Nyitra vm.) 1877. VI. 26. I. n. 1893—1903. D. a. 1902. R. a. 1904. II. 22. 1904. ó. hittanár, Budapest.

I. m.: Maimuni arab misnakommentárja Jóma első négy fejezetéhez, Budapest, 1902. (d.)

Dr. Heller Bernát sz. Nagybittse (Trencsén vm.) 1871. III. 16. I. n. 1885—1895. D. a. 1894. R. a. 1896. II. 24. Középiskolai tanári oklevelet szerzett 1896. (Német-francia). 1896. ó. tanár, Budapest, 1920. ó. gimnáziumi igazgató, Budapest, 1922. ó. a Ferencz József Országos Rabbiképző Intézet tanára.

I. m.: Az evangéliumi parabola viszonya az agádához, Budapest, 1894. (d.) — Mely főszempontokból alakította át Goethe Iphigeniáját, Budapest, 1899. — Éléments, Parallèles et Origines de la Légende des Sept Domants, Paris 1904. — La Légende judéo chrétienne du Compagnon an Paradis, Paris, 1908. — Az arab Antaregény, Budapest, 1918. — A héber mese, I—II. Budapest, 1923/24. — A bibliai a költő Zrinyi Miklós műveiben, Budapest, 1925. — Bibliographie des oeuvres du professeur Ignace Goldziher, Paris, 1927. — Der arabische Antarroman, Hannover. — Blau Emlékkönyv, Wien 1926. (Hevesi Simonnal és Klein Miksával együtt.) — Cikkei az Akadémiai Értesítőben, a Bánóczi-Emlékkönyvben, a Budapesti Szemlében, az Egyetemes Philologiai Közlönyben, az Ethographiában, az Imit Évkönyveiben, az Izraelita Tanügyi Értesítőben, a Kármán Emlékkönyvben, a Keleti tanulmányokban, a Magyar Izraelben, a Magyar Paedagógiában, a Magyar Zsidó Szemlében, a Mult és Jövőben, a Nyugatban, az Országos Középi skola Tanáregyesület Közlönyében, az Urániában, a Deutsche Literaturzeitungban, a Hazofehben, a Leipziger Illustrierte Zeitungban, a Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentumsban, a Pester Lloydban, a Revue critiqueben, a Revue des traditions populairesben, a Revue des Etudes Juivesben, a Ravisá Israeliticában, a Romániában, az Ungarische Rundschau, a Zeitschrift für vergleichende Literaturgeschichteben, a Zeitschrift für alttestamentische Wissenschaftban, az Encyclopaedie des Islamban.

Dr. Herskovits Mózes sz. Hadas (Szatmár vm.) 1859. XII. 30. I. n. 1884—1894. D. a. 1893. R. a. 1895. II. 14. 1900. ó. r. Somogyzil.

I. m.: Kimchi Dávid nyelvtani, lexicographiai és szentírás magyarázati munkáiról, Budapest, 1893. (d.)

Dr. Herzog Manó sz. Budapest, 1862. I. 10. I. n. 1877—1886. D. a. 1885. R. a. 1887. II. 17. 1887. ó. r. Kaposvár.

I. m.: A biblia befolyása a magyar irodalomra, Budapest, 1885. (d.) — Emlékbeszéd Kossuth Lajos felett, Kaposvár, 1894. — Cikkei a Magyar Zsidó Szemlében, az Egyenlőségben, a Mult és Jövőben, a Magyar Zsinagógában, az Országos Egyetértésben.

Dr. Heves Kornél sz. Vécs (Heves vm.) 1870. XII. 20. I. n. 1887—1897. D. a. 1896. R. a. 1898. II. 15. 1898. ó. r. Szolnok.

I. m.: Az Érdy- és Jordánszky codex, Budapest, 1897. (d.) — Lant és biblia. — Uj igék. — Istenes könyvem. — Cikkei a Magyar Zsidó Szemlében, az Egyenlőségben, a Magyar Geniuszban, az Imit évkönyveiben, a Világban.

Dr. Hevesi Ferenc sz. Lugos (Krassószörény vm.) 1898. VII. 15. I. n. 1912—1921. D. a. 1921. R. a. 1922. III. 2. 1920. ó. hitszónok, Budapest, 1922. ó. r. Székesfehérvár.

I. m.: Philosophiai elemek Száadja gáon arab bibliafordításaiban és kommentárjaiban (kéziratban) (d.) — A Jelenések könyvéből, Budapest, 1924. — A peszach hagáda fordítása, Budapest, 1924. — Cikkei A Mult és Jövőben, az Egyenlőségben, a Reményben, a Blau Emlékkönyvben, a Magyar Zsidó Szemlében, a Zsidó Évkönyvben.

Dr. Hevesi Simon sz. Aszód (Pest vm.) 1868. III. 23. I. n. 1883—1893. D. a. 1892. R. a. 1894. II. 22. 1894. ó. r. Kassa, 1897. ó. r. Lugos, 1905. ó. r. Budapest. Intézetünk felső tanfolyamának óraadó teológiai tanára és vezérlőbizottságának tagja, a Magyar Zsidó Szemle és a Hazofe szerkesztője.

I. m.: Sir hasírím exegezise a tanaim korában, Budapest, 1892. (d.) — Jób könyvének problémája, (1905.) (később németül is). — Etika a falmudban (Blau Lajossal és Weisz Miksával együtt), Budapest, 1920. — Blau Emlékkönyv (Friedman Dénessel és Klein Miksával együtt), Budapest, 1926. — Blau Emlékkönyv (Heller Bernáttal és Klein Miksával együtt), Wien, 1926. — Culturalmanach I, Budapest, 1910., II. Budapest, 1911. — Vallásképző elemek az emberben, Budapest, 1912. — Imakönyv (fordítás). — Örök áhitat. — Jób könyvének fordítása. — Jeremiás siralmi. — Kant Immanuel, Budapest, 1925. — Gróf Széchenyi István, Lugos, 1903. — Vallástani előkészítő. — Cikkei az Imit évkönyveiben, a Magyar Zsidó Szemlében, a Hazofehban, a Bloch Emlékkönyvben, a Blau Emlékkönyvben, az Omike évkönyveiben, az Egyenlőségben, a Mult és Jövőben, a Magyar Izraelben, a Zsidó Évkönyvben, exegetikai, vallásbölcseleti, műtörténeti tanulmányok és napi kérdésekről szóló fejtegetések, magyar, részben héber nyelven.

Dr. Hirschler Ignác sz. Pusztamiske (Veszprém vm.) 1873. XI. 11. I. n. 1891—1901. (Közben egy évig a berlini Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums hallgatója.) D. a. 1901. R. a. 1902. II. 22. 1902. ó. r. Vasvár, 1913. ó. hittanár, Szeged, 1920. ó. hittanár, Budapest.

I. m.: A külső tudományok története a középkori zsidóknál. Budapest, 1901. — Cikkei a Magyar Zsidó Szemlében, az Egyenlőségben, a Bloch Emlékkönyvben, a Magyar Izraelben, a Magyar Zsinagógában.

Dr. Hoffer Armin sz. Gyöngyös (Heves vm.) 1870. III. 14. I. n. 1885—1895. D. a. 1894. R. a. 1896. II. 24. 1896. ó. r.

Szentes, 1902. ó. r. Veszprém. Intézetünk felső tanfolyamának előadó teológiai tanára és vezérlőbizottságának tagja.

I. m.: A szentírás hermeneutikus normáiról, Budapest, 1894. (d.) — Cikkei a Hazofehban, a Magyar Izraelben, a Mult és Jövőben, az Egyenlőségben, az Országos Egyetértésben, a Blau Emlékkönyvben, a Zsidó Évkönyvben.

Dr. Horovitz József sz. Ág (Bars vm.) 1880. II. 5. I. n. 1894—1906. D. a. 1905. R. a. 1907. I. 23. 1907. ó. r. Karánsebes, 1911. ó. r. Szombathely.

I. m.: Juszuf al Baszír al Kitáb al Muchtavi-ja, Budapest, 1905. (d.)

Dr. Horváth Dezső sz. Hosszupályi (Bihar vm.) 1866. VIII. 26. I. n. 1885—1895. D. a. 1894. R. a. 1896. II. 24. 1897. ó. hittanár, Budapest.

I. m.: Jólét próféta fordítása és magyarázata, Budapest, 1894. (d.)

Dr. Junger Mózes sz. Pelejte (Zemplén vm.) 1878. III. 18. I. n. 1898—1908. D. a. 1908. R. a. 1909. II. 19. 1910. ó. r. Siklós, 1921. ó. r. Zalaegerszeg.

I. m.: József ibn Czaddik Széfer Hámuszarja, Vác, 1908. (d.) — Cikkei a Magyar Zsidó Szemlében, a Pécsi Naplóban, a Zala Vármegyében.

Dr. Kálmán Ödön sz. Kunszentmárton (Szolnok vm.) 1886. X. 26. I. n. 1906—1911. (Közben egy évig a bresloui Jüdisch-theologisches Seminar hallgatója.) D. a. 1910. R. a. 1912. I. 24. 1911. ó. r. Jászberény, 1921. ó. r. Kőbánya, a Kőbányai Izraelita Hitközség Értesítőjének szerkesztője.

I. m.: Jób könyve a középkor magyarázatában, Budapest, 1910. (d.) — A zsidók letelepülése a Jászságban, Budapest, 1916. — József nádor megvédi a jászsági zsidókat, Budapest, 1916. — Egy zsidó tanító 25 éves munkája, Budapest, 1914. — Cikkei az Imif Évkönyveiben, a Századokban, az Egyetemes Philológiai Közönyben, a Talmud Könyveiben, a Magyar Zsidó Almanachban, a Mult és Jövőben, az Egyenlőségben, a Blau Emlékkönyvben, a Magyar Zsinagógában, a Zsidó Évkönyvben.

Dr. Kandel Samu sz. Nagyrippény (Nyitra vm.) 1884. XI. 10. I. n. 1900—1910. D. a. 1909. R. a. 1911. II. 17. 1911. ó. hittanár, Budapest.

I. m.: Geniza kéziratok, Budapest, 1909. (d.) — A 12 kis próféta fordítása, Budapest, 1925.

Dr. Katz Márton sz. Bogyoszló (Bihar vm.) 1871. III. 20. I. n. 1899—1904. D. a. 1903. R. a. 1905. II. 23. 1907. ó, hit-tanár, Budapest.

I. m.: Commentarius Maimonidae in misnam ad tract. Sabbath cap. VIII—XII. Budapest, 1903. (d.)

Dr. Kecskeméti Armin sz. Kecskemét (Pest vm.) 1874. IV. 21. I. n. 1887—1897. D. a. 1896. R. a. 1898. II. 15. 1898. ó. r. Makó, a Ferencz József Országos Rabbiképző Intézet Vezérlőbizottságának tagja.

I. m.: A „Zsidó“ a magyar népköltészetben és színműirodalomban, Budapest, 1896. (d.) — A „Zsidó“ a magyar regényirodalomban, Budapest, 1897. — A zsidó irodalom története, Budapest, 1908—1909. — A zsidóság egyetemes története, Budapest, 1927. I—II. — Cikkei a Magyar Zsidó Szemlében, az Egyenlőségben, a Magyar Izraelben, a Mult és Jövőben, az Imit évkönyveiben, a Blau Emlékkönyvben.

Dr. Kecskeméti Lipót sz. Kecskemét (Pest vm.) 1865. II. 27. I. n. 1879—1889. (Közben az 1886/87. tanévben a berlini Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums hallgatója.) D. a. 1888. R. a. 1890. II. 20. 1890. ó. r. Nagyvárad. Intézetünk Vezérlőbizottságának tagja.

I. m.: A Pokol a középkori zsidó költészetben, Budapest, 1888. (d.) — Zsidó költőkől, Budapest, 1887. — Egy zsidó vallás van-e, több-e?, Nagyvárad, 1913. — Vallási zsidóság és a nemzeti zsidóság, Nagyvárad, 1922. — Cikkei a Magyar Zsidó Szemlében, az Imit évkönyveiben, a Blau Emlékkönyvben, az Egyenlőségben, a Zsidó Évkönyvben.

Dr. Kiss Arnold sz. Ungvár (Ung vm.) 1869. XI. 2. I. n. 1884—1894. D. a. 1894. R. a. 1895. II. 14. 1895. ó. r. Zsolna, 1897. ó. r. Veszprém, 1900. ó. r. Buda. Intézetünk vezérlőbizottságának tagja.

I. m.: A pap hárfája. — Ifjak és öregek. — Jób. — Gettó dalok. — Az Isten egy. — Mózes anyja. — Kőd és napsugár. — Álom és valóság. — Fehér Szekfü. — A háboru legendái. — Elborult csillagok alatt. — A Fekete Horovitz. — Egy igaz pap. — Mirjam. — Nóémi. — Echod. — Gileád. — Sámuel Hanagid élete. — Salamon ibn Gabirol élete. — A zsargon irodalomról. — A zsidó eszmék hősei. — A zsidó

kultura fejlődései. — Morris Rosenfeld költeményei magyarul. — Énekek éneke. — Koheleth. — A messianizmusz. — A jövő eszmék hősei. — Cikkei a Magyar Zsidó Szemlében, az Egyenlőségben, a Mult és Jövőben, a Zsidó Szemlében, a Neues Pester Journalban, a Pesti Naplóban, a Budapesti Hirlapban az Uj Időkben, A Hétben, az Országos Egyetértésben, a Budai Izr. Hitk. Ért.-ben, a Magyar Izraelben, az Izraelita Családi Naptárban, a Magyar Zsidó Almanachban, az IMIT évkönyveiben, az Izr. Tanügyi Értesítőben, a Magyar Zsinagógában, a Zsidó Évkönyvben.

Dr. Kis Henrik Veresmart (Ugocsa vm.) 1882. XII. 30. I. n. 1904—1913. D. a. 1912. R. a. 1914. II. 23. 1914. ó. r. Mura-szombat, 1921. ó. r. Ujvidék.

I. m.: Gáóni responzumok, Budapest, 1912. (d.) — Cikkei a Jüdische Volksblattban, a Haivriben.

Dr. Klein Ábrahám sz. Szatmárcseke (Szatmár vm.) 1884. VIII. 25. I. n. 1908—1918. D. a. 1916. R. a. 1919. III. 3. 1919. ó. hittanár, Budapest.

I. m.: Juszuf al Basir Kitáb al Muchtavija, Budapest, 1918. (d.) — Cikke a Zsidó Évkönyvben.

Dr. Klein Dezső sz. Gyöngyös (Heves vm.) 1874. II. 11. I. n. 1888—1898. D. a. 1897. R. a. 1899. II. 21. 1899. ó. r. Siklós, 1909. ó. r. Nyitra, 1926. ó. r. Eperjes.

I. m.: Obádja, Nachum próféták arab fordítása, Budapest, 1897. (d.)

Dr. Klein József sz. Gyöngyös (Heves vm.) 1866. XI. 30. I. n. 1880—1890. D. a. 1889. R. a. 1891. II. 25. 1891. ó. r. Marczali, 1896. ó. r. Kassa. Mh. 1914. XI.

I. m.: A síralmak könyve, Budapest, 1889. (d.) — A vegyes párok megáldása a zsinagógában, a tudomány, az erkölcs és a hazafiság szempontjából, Budapest, 1896. — Istentisztelet s Izraelita hittan a középiskolák számára, Budapest, 1902.

Dr. Klein Miksa sz. Tolcsva (Zemplén vm.) 1888. XII. 27. I. n. 1904—1914. D. a. 1913. R. a. 1915. II. 10. 1915. ó. a Ferencz József Országos Rabbiképző Intézet tanára. Mh. 1927. IV. 15.

I. m.: (L. Magyar Zsidó Szemle 1927. (XLIV.) 113. oldal.

Dr. Kohlbach Bertalan sz. Liptószentmiklós, 1866. VIII. 11. I. n. 1879—1889. (Az 1884/85. tanévben a breslauer Jüdisch-theologisches Seminar hallgatója.) D. a. 1888. R. a. 1890. II. 20. Középiskolai tanári oklevelet szerzett (német-latin). 1890. ó. r. Temesvár, 1897. ó. tanár Kaposvár, 1907. ó. tanár Nagyvárad, 1908. ó. tanár Budapest.

I. m.: Juda ibn Balám, Budapest, 1888. (d.) — Avató beszéd. 1890. — A hittan elemei, Temesvár 1890. — R. Ber Nicolan, Budapest, 1898. — Német stílusgyakorlatok (Endrei Gerzsonnal együtt) Budapest. — Cikkei a Temesvarer Zeitungban, a Südungarische Reformban, a Dél-magyarországban, a Délvidéki Ellenőrben, a Liptóban, a Bozener Zeitungban, a Somogyban, a Somogyi Hirlapban, a Somogyvármegyében, a Mult és Jövőben, a Pester Lloydban, a Turistaság és Alpinizmusban, a Délmagyarországi Közlönyben, a Budapesti Hirlapban, az Ujságban, a Pesti Hirlapban, a Neues Pester Journalban, a Magyarországon, a Somogyban, az Egyenlőségben, a Hitközségi Szemlében, az Izraelita Tanügyi Értesítőben, a Nő és Társadalomban, a Huszadik Században, a Magyar Zsidó Szemlében, a Blau Emlékkönyvben, az IMIT Évkönyveiben, a Globusban, a Zeitschrift des Vereins für Volkskundeban, a Neuzeitban, a Monatsblätterben, az Ungarischer Israeliten, a Populär-Wissenschaftliche Monatsblätterben, az Allgemeine Zeitung des Judentumsban.

Dr. Kohn Ármin sz. Sziács (Liptó vm.) 1864. I. 30. I. n. 1877—1887. D. a. 1886. R. a. 1880. II. 20. 1888. ó. r. Belovár, 1889. ó. r. Szigetvár. Mh. 1899.

Dr. Krausz Ignác sz. Szirák (Nógrád vm.) 1888. III. 31. I. n. 1902—1912. (Közben egy évig a wieni Isr. theol. Lehranstalt hallgatója.) D. a. 1911. R. a. 1913. II. 12. 1913. ó. r. Kecskemét, 1916. ó. r. Körmenél.

I. m.: Juszuf Al Baszir Kitáb al Muhtávi című munkája, Budapest, 1911. (d.)

Dr. Krausz Sámuel sz. Ukk (Zala vm.) 1866. II. 18. I. n. 1884—1893. (Egy évig a berlini Hochschule für die Wissenschaft des Judentums hallgatója.) D. a. 1893. (Giessen.) R. a. 1894. II. 22. 1894. ó. az Országos Izraelita Tanítóképző Intézet tanára, 1905. ó. a wieni Jüdisch-theologische Lehranstalt tanára.

I. m.: L. Magyar Zsidó Szemle 1927. (XLIV.) 324. oldal.

Dr. Krishaber Béla sz. Bácskula, 1867. VII. 10. I. n. 1886—1892. D. a. 1890. R. a. 1893. I. 30. 1895. ó. r. Kula, 1900. ó. r. Pesterzsébet.

I. m.: Kimchi József élete és művei, Budapest, 1890. (d.)

Dr. Kun Lajos sz. Tiszaigar (Heves vm.) 1886. XII. 9. I. n. 1903—1913. (Közben egy félévig a berlini Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums hallgatója.) D. a. 1912. R. a. 1914. II. 23. 1913. ó. hittanár Budapest, 1921. ó. r. Jászberény.

I. m.: A karaiták erkölcsi és szentség törvényei Sámuel-El Magrebi: Mursid című kéziratban levő munkájából, Budapest, 1912. (d.) Cikkei a Reményben, az Országos Egyetértésben.

Dr. Láczer Dénes sz. Cegléd (Pest vm.) 1896. IV. 15. I. n. 1910—1919. D. a. 1919. R. a. 1921. IV. 7. 1919. ó. hittanár Budapest.

I. m.: A magyar zsidók türelmi adója 1825—1830, Budapest, 1919. (d.) kéziratban. — Cikkei a Mult és Jövőben, az Egyenlőségben, a Blau Emlékkönyvben, a Magyar Zsidó Szemlében.

Dr. Leipniker Márk sz. Körösladány (Békés vm.) 1869. V. 16. I. n. 1885—1895. D. a. 1894. R. a. 1900. III. 1. 1900. ó. hittanár, Budapest.

I. m.: Juda ben József Moscato élete és művei, Budapest, 1894. (d.)

Dr. Lenke Manó sz. Nagyszombat, 1868. XI. 5. I. n. 1883—1893. D. a. 1892. R. a. 1894. II. 22. 1894. ó. r. Ungarisch-Ostrau, 1896. ó. r. Besztercebánya, 1905. ó. r. Lugos.

I. m.: A feníciai nyelv és emlékei, Budapest, 1892. (d.) — A besztercebányai izr. népiskola 25 éves története, 1878—1903. — Bibliái olvasmányok, 1902. (tankönyv). — Cikkei a Magyar Zsidó Szemlében a Bloch Emlékkönyvben, az Oest. Wochenschrift-ben.

Dr. Lichtmann Mór sz. Óvári (Szatmár vm.) 1864. IX. 1. I. n. 1886—1896. D. a. 1895. R. a. 1897. II. 12. 1898. ó. r. Ujpest.

I. m.: Zakariás visiói, Budapest, 1895. (d.) — Cikkei az Ujpesti izraelita hitközség értesítőjében.

Dr. Löwinger Adolf sz. Tormos (Nyitra vm.) 1864. XII. 20. I. n. 1887—1897. D. a. 1896. R. a. 1898. II. 15. 1898. ó. r. Szeged. Mh. 1926. X. 14.

I. m.: R. Eleazar Kalir nyelvezete, Budapest, 1896. (d.) — Der Traum in der jüdischen Literatur 1908. — Der Schatten in Bibel und Folklore der Iuden, Wien, 1910. — Rechts und Links in Bibel und Tradition der Juden, Wien, 1916. — Der Himmel in nachbiblischer Auffassung, Wien, 1912. — Die Auferstehung in der jüdischen Tradition, 1923. — Der Windgeist Keteb, Wien, 1925. — Cikkei a Bloch Emlékkönyvben, a Blau Emlékkönyvben, az Egyenlőségben, a Mult és Jövőben, a Magyar Izraelben, a Magyar Zsidó Szemlében.

Dr. Löwinger Salamon sz. Erdőkálló (Pest vm.) 1874. VIII. 25. I. n. 1893—1903. D. a. 1902. R. a. 1904. V. 17. 1904. ó. r. Nagyatád. Mh. 1907. XII. 2.

Dr. Lövy Ferenc sz. Kőrösladány (Békés vm.) 1869. I. 19. I. n. 1883—1893. (Közben egy évig a berlini Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums hallgatója.) D. a. 1892. R. a. 1894. II. 22. 1894. ó. r. Nagyatád, 1903. ó. r. Marosvásárhely.

I. m.: R. Simon b. Jocháj élete és szentírásmagyarázata, Budapest, 1892. (d.) — Országos Izraelita Nyugdíjintézet, Komárom, 1901. — Bibliai történet (németül is). Budapest, 1904. *eddig 3 kiadás.* — M. Nordau: Dr. Kohn drámájának fordítása, Kolozsvár, 1920. — Cikkei a Bloch Emlékkönyvben, a Magyar Zsidó Szemlében, az Egyenlőségben, az Uj Keletben, az Imit Évkönyveiben, a Kemény Zsigmond társ. Évkönyvében, a Zsidó Árvagondozó Évkönyvében, a Zsidó Családi Naptárban, az Ellenőrben, a Tükörben, a Marosvásárhelyi Almanachban, a Keleti Ujságban.

Dr. Molnár Ernő sz. Budapest, 1890. V. 18. I. n. 1904—1914. D. a. 1913. R. a. 1915. II. 10. 1914. ó. hittanár, Budapest.

I. m.: Juszuf al-Baszir Alkitáb-Almuhtávi című munkája, Budapest, 1913. (d.) — Ábrahám b. Dávid mint történetíró. (Dr. Klein Miksával együtt), Budapest, 1917. — A Talmud könyvei, Budapest, 1921. — Cikkei a Mult és Jövőben, a Reményben, a Magyar Zsidó Szemlében.

Dr. Náday Gyula sz. Csenger (Szatmár vm.) 1866. VII. 7. I. n. 1880—1890. D. a. 1889. R. a. 1891. VI. 18. 1891. ó. r. Simánd. Mh. 1900.

Dr. Nébel Ábrahám sz. Záhony (Ung vm.) 1887. VII. 10. I. n. 1908—1918. D. a. 1917. R. a. 1919. III. 3. 1919. ó. hittanár, Budapest, 1924. ó. r. Fogaras, 1925. ó. r. Nagyszalonta.

I. m.: Tanchum Jerusalmi Almursid alkafi c. műve, Budapest, 1917. (d.).

Dr. Neumann Ede sz. Budapest, 1859. X. 26. I. n. 1877—1882. D. a. 1882. R. a. 1883. II. 28. 1883. ó. r. Nagykanizsa. Az Országos Rabbiképző Intézet vezérlőbizottságának tagja. Mh. 1918. XII. 12.

I. m.: (L. Magyar Zsidó Szemle 1919. évf. I. szám.)

Dr. Niedermann Mór sz. Nagysurány, 1890. I. 11. I. n. 1906—1916. D. a. 1915. R. a. 1917. II. 15. 1917. ó. hittanár, Budapest, 1918. ó. r. Nagybecskerek.

I. m.: A vulgáta viszonya az agadához és targumokhoz, Budapest, 1915. (d.) — Szónoklatok, 1924.

Dr. Pap Béla sz. Bodrogkeresztur (Zemplén vm.) 1866. III. 15. I. n. 1888—1897. D. a. 1896. R. a. 1898. II. 15. 1898. ó. hittanár, Budapest.

I. m.: Abulmeni Maimuni Ábrahám élete és művei, Budapest, 1896. (d.).

Dr. Partos Sámuel sz. Diósgyőr (Borsod vm.) 1858. IV. 20. I. n. 1877—1887. D. a. 1886. R. a. 1888. II. 20. 1888. ó. r. Dunaföldvár.

I. m.: Juda Halévi mint exegeta, Budapest, 1886. (d.) — Cikkei a Wahheitben, az Ungarische Israelitban.

Dr. Péner Miklós sz. Szatmárnémeti, 1889. IX. 29. I. n. 1904—1914. D. a. 1913. R. a. 1917. II. 15. 1919. ó. hittanár, Buda, 1920. ó. r. Sümeg, 1922. ó. r. Baja.

I. m.: Juszuf Al-Baszir: Al Kitáb al Muhtávi című műve, Budapest, 1913. (d.).

Dr. Pfeiffer Izsák sz. Ács (Komárom vm.) 1884. V. 29. I. n. 1906—1911. D. a. 1911. R. a. 1912. I. 24. 1912. ó. r. Sümeg, 1919. ó. r. Pécs, 1922. ó. r. Monor.

I. m.: Az áldozatok jelentőségének történetéről a héber irodalomban, Pápa, 1911. — Háborus imák, Sümeg, 1915. — Uj csodák jönnek,

Sümege, 1915. — Szemet a földnek, szivet az égnek, Kaposvár, 1916. — Izrael leányai, Pécs 1920. — Lélekláng: Akarat, Pécs, 1922. — Eszter könyve, Budapest, 1923. — Találkozás az Urral, Budapest, 1924. — Uj lángok gyulnak, Budapest, 1925. — Énekek Éneke. Budapest, 1926. — Temetői imák. Budapest, 1926. — Cikkei a Magyar Zsidó Szemlében, a Magyar Izraelben, a Magyar Zsinagógában, az Izraelita Tanügyi Értesítőben, a Mult és Jövőben, az Egyenlőségben, a Budai izraelita hitközség Értesítőjében, a Reményben, a Zsidó Szemlében, a Zsidó Néplapban, a Zsidó Életben, a Jövőnkben, a Szombatban, a Huszadik Században, az Egyetemes Philologiai Közlönyben, az Egyetemi Lapokban, a Muskátliban, a Figyelőben, a Pápai Lapokban, az Imit Évkönyveiben, a Háborus Almanachban, a Mult és Jövő Almanachban, a Zsidó szavaló könyvben, a Hagyomány gyöngyeiben, a Blau Emlékkönyvben, az Izraelita Családi Naptárban, a Magyar Zsidó Családi Naptárban, a Pápai Közlönyben, a Sümege és Vidékében.

Dr. Pollák Miksa sz. Beled (Sopron vm.) 1868. III. 8. I. n. 1883—1893. (Az 1891/92. tanévben a berlini Hochschule für die Wissenschaft des Judentums hallgatója.) D. a. 1892. R. a. 1894. II. 22. 1894. ó. r. Sopron.

I. m.: A zsidók Bécs Ujhelyen. Budapest, 1892. (d.) (németül is.) — Das Judentum und seine Parteien, Oldenburg, 1895. — A zsidók története Sopronban a legrégebb időktől a mai napig, Budapest, 1896. — Arany János és a biblia, Budapest, 1904. — Tompa Mihály és a biblia, Budapest, 1912. — Abódath Jiszráel, Budapest, 1924. — Cikkei az Egyenlőségben, a Magyar Zsidó Szemlében, az Imit évkönyveiben, az Ethnographiában, a Pesti Naplóban, a Pesti Hírlapban, a Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums-ban, A Jövőben, A Magyar Nyelvőrben, az Oesterreichische Wochenschriftban, a Bloch emlékkönyvben, a Jewish Encyclopediában, a Mult és Jövőben.

Dr. Reschofszki Arthur sz. Boldogkőváralja (Abauj vm.) 1889. X. 17. I. n. 1907—1917. D. a. 1916. R. a. 1918. II. 15. 1918. ó. hittanár, Budapest, 1922. ó. r. Nagyatád, 1925. ó. r. Abony.

I. m.: Tanchum Jerusalmi Mursid alkáfi c. munkája, Bpest, 1916. (d.)

Dr. Richtmann Mózes sz. Homonna (Zemplén vm.) 1880. IX. 22. I. n. 1895—1905. (Közben egy félévig a borszlói Jüdisch-theologisches Seminar hallgatója.) D. a. 1904. R. a. 1906. II. 19. 1906. ó. r. Budapest, 1907. ó. az Országos Izraelita Tanítóképző Intézet tanára.

I. m.: Az arab-zsidó ujplatonikusok, Budapest, 1904. (d.) — Landau Ezekiél és a magyar zsidóság, Budapest. — A régi Magyarország

zsidósága, Budapest. — Ortodoxia és cionizmus, Budapest. — Cikkei a Magyar Zsidó Szemlében, az Imit évkönyveiben, a Jewish Encyclopaediában, a Goldziher Emlékkönyvben, a Bacher Emlékkönyvben, a Zsidó Szemlében.

Dr. Rosenberg Ede sz. Balkány (Szabolcs vm.) 1859. XI. 10. I. n. 1880—1890. D. a. 1889. R. a. 1891. II. 25. 1891. ó. r. Ókanizsa. Mh. 1913.

Dr. Rosenblüh Jenő sz. Csepe (Ugoicsa vm.) 1865. IV. 30. I. n. 1887—1897. D. a. 1896. R. a. 1898. II. 15. 1898. ó. r. Szászvár. Mh. 1914.

Dr. Rosenstein Mór sz. Nagymegyer (Komárom vm.) 1856. VIII. 8. I. n. 1877—1885. D. a. 1884. R. a. 1886. II. 18. 1886. ó. r. Tapolca. 1889. ó. r. Nagykikinda. Mh. 1922. VIII. 10.

I. m.: Maimuni és az iszlám, Budapest, 1884. (d.) — Cikkei az Ungarische Wochenschriftben, az Oesterreichische Wochenschriftban, a Weltben.

Dr. Rubinstein Mátyás sz. Dunapentele (Fejér vm.) 1867. XII. 27. I. n. 1882—1893. D. a. 1892. R. a. 1894. II. 22. 1895. ó. r. Mindszent, 1897. ó. r. Orosháza, 1902. ó. r. Szekszárd.

I. m.: A biblico-talmudikus higiene, Budapest, 1892. (d.) — Háborus imák és beszédek, Szekszárd, 1915. — Cikkei az Egyenlőségben, a Bloch Emlékkönyvben, az Imit évkönyveiben, a Blau Emlékkönyvben, a Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentumsban, a Revue des Etudes Juivesben, a Magyar Zsidó Szemlében.

Dr. Rudolfer Antal sz. Galgóc (Nyitra vm.) 1864. VII. 4. I. n. 1883—1892. D. a. 1891. R. a. 1893. I. 30. 1894. ó. r. Alsólendva.

I. m.: Midrás Numeri-Rábba, Budapest, 1891. (d.) — Cikkei a Magyar Zsidó Szemlében, a Magyar Zsinagógában.

Scheiber Lajos sz. Nemesbóly (Vas vm.) 1867. II. 9. I. n. 1885—1895. R. a. 1901. II. 20. 1901. ó. hittanár, Budapest, 1927. ó. r. Budapest.

Dr. Schlesinger Sámuel sz. Ipolyság (Hont vm.) 1884. X. 2. I. n. 1902—1912. D. a. 1911. R. a. 1913. II. 12. 1914. ó. r. Monor, 1922. ó. r. Debrecen.

I. m. Psedo-Bachja. Kitáb al-mani al-nafs, Budapest, 1911. (d.) —
Cikkei a Blau Emlékkönyvben, az Országos Egyetértésben, a Magyar
Zsidó Szemlében.

Dr. Schmelczér Izsák sz. Péterréve (Bács vm.) 1885. VI. 11.
I. n. 1905—1915. D. a. 1914. R. a. 1916. II. 16. 1916. ó. hit-
tanár, Budapest.

I. m.: A karaiták ünnep- és böjtnapjairól, Budapest, 1914. (d.)

Dr. Schönfeld Áron sz. Felsőfalu (Ugocea vm.) 1880. I. 11.
I. n. 1895—1905. D. a. 1904. R. a. 1906. II. 19. 1906. ó. r,
Besztercebánya.

I. m.: A zsidó vallásbölcsezet szentírásmagyarázata Maimuni után,
Budapest, 1904. (d.)

Dr. Schönwald Károly sz. Domoszló (Heves vm.) 1879. II.
4. I. n. 1893—1903. D. a. 1902. R. a. 1904. II. 22. 1903.
ó. r. Tapolca. Mh. 1921.

Dr. Schreiber Ignác sz. Nagyvárad (Bihar vm.) 1891. XI. 30.
I. n. 1908—1918. D. a. 1916. R. a. 1919. III. 3. 1919. ó. r.
Óbuda. Mh. 1922. XII. 6.

I. m.: Pseudo Aristoteles de causis című munkája, Budapest,
1916. (d.)

Dr. Schreiner Márton sz. Nagyvárad (Bihar vm.) 1863. VII. 8. I. n.
1881—1886. D. a. 1885. R. a. 1887. II. 17. 1886. ó. r. Duna-
pentele, 1887. ó. r. Csurgó, 1891. ó. tanár az Országos Izraelita
Tanítóképző Intézetben, 1894. ó. tanár a berlini Lehreanstalt für die
Wissenschaft des Judentums-on. Mh. 1926.

I. m.: L. Magyar Zsidó Szemle 1927. (XLIV.) 316. old.

Dr. Schwarz Benjámín sz. Érottomány (Bihar vm.) 1880.
X. 26. I. n. 1898—1908. D. a. 1908. R. a. 1909. II. 19,
1909. ó. hittanár, Budapest, 1926. ó. r. Budapest.

I. m.: Juszuf al-Baszir al Kitab al-Muchtáwi XV. fej. Budapest, 1908

Dr. Schwarz Gábor sz. Nádudvar (Hajdu vm.) 1872. XII. 13.
I. n. 1886—1896. (Közben az 1893/94. tanévben a wieni Jüdisch-
theol. Lehreanstalt hallgatója.) D. a. 1895. R. a. 1897. II. 12.
1897. ó. r. Károlyváros, 1900. ó. r. Zágráb.

I. m.: A Peschitó szir fordítás Jeremiás könyvére. Budapest, 1895. — Az izr. vallás szertartásai horvát nyelven. (Tankönyv) — A zsidók története I—II. horvát nyelven. (Tankönyv.) — Az imakönyv fordítása horvát nyelvre. — Cikkei a Magyar Zsidó Szemlében, a Jew. Encyclopediában, a horvát orsz. levéltár Értesítőjében, a horvát középiskolai tanárok Értesítőjében, az Allgemeine Zeitung des Judentumsban.

Dr. Schwarcz Jakab sz. Nagyvárad (Bihar vm.) 1884. II. 7. I. n. 1905—1910. D. a. 1909. R. a. 1911. II. 17. 1911. ó. hit-tanár, Budapest.

I. m.: Pseudo-Balchi Kitáb al-Bad' val Tarich c. művének zsidó vonatkozásai. Budapesti, 1909. — Cikkei a Magyar Zsidó Szemlében.

Dr. Schwarcz Miksa sz. Kisvárdá (Szabolcs vm.) 1854. I. 14. I. n. 1877—1887. D. a. 1887. R. a. 1888. II. 20. 1888. ó. r. Eger. Mh. 1902. XII. 19.

I. m.: Kohen Efrájim óbudai rabbi élete és responsumai, Budapest, 1887. (d.).

Dr. Schwarcz Mór sz. Csáktornya (Zala vm.) 1869. VII. 6. I. n. 1884—1894. (Közben az 1891/92. tanévben a berlini Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums hallgatója.) D. a. 1893. R. a. 1895. II. 14. 1896. ó. r. Turócszentmárton, 1898. ó. r. Győr.

I. m.: Kimchi Mózes élete és munkái, Budapest, 1893. (d.) — Cikkei a Bloch Emlékkönyvben, a Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentumsban, a Magyar Zsidó Szemlében.

Dr. Sik Bernát sz. Brezova (Nyitra vm.) 1874. V. 31. I. n. 1893—1903. D. a. 1902. R. a. 1904. II. 22. 1903. ó. r. Károlyváros.

I. m.: Commentarius Maimonidi in Mischnam ad tractatum. Taanith. Budapest, 1902. (d.)

Dr. Silberfeld Jakab sz. Gyöngyös (Heves vm.) 1878. IX. 11. I. n. 1893—1903. D. a. 1902. R. a. 1904. II. 22. 1904. ó. r. Nyíregyháza, 1907. ó. r. Aranyosmarót, 1913. ó. r. Békéscsaba.

I. m.: A lélekvándorlás tana a zsidó irodalomban, Budapest, 1902. (d.) — A nyíregyházi chevra kadisa története. — Hangok a szivekhez — Mécszláng és babér. -- Ciprusgallyak. — Sírátók hangja. — Amira lebész Jákób. — Dibré Sálom Veemesz. — Émek habacha. — Cikkék a Magyar Zsidó Szemlében, a Zsidó Szemlében, az Egyenlőségben, a Mult és jövőben, a Szombati Ujságban, a Hamicpeban.

Dr. Singer Bernát sz. Sátoraljaujhely (Zemplén vm.) 1868. XII. 5. I. n. 1887—1893. D. a. 1892. R. a. 1894. II. 22. 1894. ó. r. Tapolca, 1902. ó. r. Szabadka. Mh. 1916. VI. 21.

I. m.: Cikkei az Egyenlőségben, a Mult és Jövőben, az Antonomiában, a Zsidó Szemlében, a Zemplén Vármegyében, a Bácskai Hirlapban, a Bácsmezei Naplóban, a Tapolca és vidékében.

Dr. Singer Jakab sz. Sajókazinc (Borsod vm.) 1867. XII. 13. I. n. 1885—1895. D. a. 1894. R. a. 1896. II. 24. 1897. ó. r. Temesvár.

I. m.: Jóna próféta, Budapest, 1984. (d.) — Adatok a bánsági zsidók történetéhez a XVIII. században. — Temesmegye és a zsidók polgárosítása. — A temesvári zsidók az 1848/49. szabadságharcban. — A temesvár-gyárvárosi izr. nőegylet hetvenötéves története. — A Maszkil el Dal 60 éves története.

Dr. Spiegel Armin sz. Korneuburg (Alsóausztria) 1883. I. 28. I. n. 1898—1909. D. a. 1924. R. a. 1910. II. 23. 1910. ó. r. Szarvas, 1911. ó. r. Esztergom.

I. m.: József ibn Kaszpi Cerór Hakeszef című logikájának előszava és bevezetése, Budapest, 1924. (d.) (Kéziratban).

Dr. Spira Jakab sz. Homonna (Zemplén vm.) 1864. VII. 3. I. n. 1881—1891. D. a. 1890. R. a. 1892. II. 19. 1892. ó. r. Bisenz, 1894. ó. r. Mährisch-Ostrau.

Dr. Steiner Márkus sz. Pozsony, 1865. V. 22. I. n. 1884—1894. D. a. 1893. R. a. 1895. II. 24. 1896. ó. r. Bielitz.

I. m.: Micha könyve, Budapest, 1893. (d.) — Die Reden an der Bahre S. I. Halberstam. — Gedenkrede über den Grosspräsidenten der Grossloge in Newyork.

Dr. Steiner Vilmos sz. Vác (Pest vm.) 1886. VI. 30. I. n. 1900—1910. D. a. 1909. R. a. 1911. II. 17. 1911. ó. r. Hát-szeg, 1920. ó. r. Nagyszentmiklós, 1922. ó. r. Versec, 1924. ó. r. Nagykikinda.

I. m.: Három arab kézirat az ókairói genizából, Budapest, 1909. (d.) — Emlé kbeszédék, Velika Kikinda, 1926.

Dr. Steinherz Jakab sz. Nagypaka (Pozsony vm.) 1856. XI. 24. I. n. 1877—1885. D. a. 1885. R. a. 1886. II. 18. 1886. ó. r. Nagyatád, 1888. ó. r. Székesfehérvár. Mh. 1921.

I. m.: Cikkei az Imit évkönyveiben, a Magyar Zsidó Szemlében.

Dr. Ungár Simon sz. Nagykároly (Szatmár vm.) 1863. III. 11. I. n. 1881—1891. D. a. 1890. R. a. 1892. II. 19. 1892. ó. r. Szekszárd, 1901. ó. r. Eszék.

I. m.: A Bereschith rabba exegézise, Budapest, 1890. (d.) — Cikkei a Magyar Zsidó Szemlében, a Hazofehben.

Dr. Urbach Henrik sz. Morafka (Sziília) 1872. IX. 29. I. n. 1894—1904. D. a. 1903. R. a. 1905. II. 23. 1905. ó. r. Dolna-Tuzla, 1909. ó. r. Zimony.

I. m.: Commentarius R. Mosis Maimuni in Mischnam ad tractatum Schabbath Cap. XIII—XVIII. Budapest, 1893. — Cikkei a Jugoszláviai Rabbiegyesület Évkönyvében.

Dr. Vágvölgyi Lajos sz. Illava (Trencsén vm.) 1877. IV. 29. I. n. 1893—1904. D. a. 1903. R. a. 1905. II. 23. 1905. ó. r. Csurgó, 1906. ó. r. Arad.

I. m.: R. Mosis Maimuni Commentarius in Mischnam ad tract. Sabbath. Budapest, 1903.

Dr. Vajda Béla sz. Hódmezővásárhely, 1861. XI. 24. I. n. 1878—1888. (Közben egy évig a berlini Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums hallgatója.) D. a. 1887. R. a. 1888. VI. 22. 1889. ó. r. Abony, 1902. ó. r. Losonc. Mh. 1926. IV. 9.

I. m.: A mózesi törvények észszerű megokolásának története. Budapest, 1887. (d.) — Nágara Izrael. Budapest, 1886. — A zsidók története Abonyban és vldékén. Budapest, 1896. — Dávid pajzsa történetéről. Budapest, 1900. — Jókai és a zsidóság. Budapest, 1904. — Ad res gestas temporis talmudici. Budapest, 1905. — A zsidók és hazájuk. Budapest, 1910. — Die Symbolen des Judentums, Pozsony, 1918. — Rabindranath Tagore eszméi, Lucenec-Losonc, 1922. — Cikkei a Magyar Zsidó Szemlében, az Imit Évkönyveiben, az Egyenlőségben, a a Mult és Jövőben.

Dr. Venetiáner Lajos sz. Kecskemét (Pest vm.) 1867. V. 19. I. n. 1881—1891. D. a. 1890. R. a. 1892. II. 19. 1893. ó. r.

Csurgó, 1896. ó. r. Lugos, 1897. ó. r. Ujpest. Mh. 1922. XI. 25. Intézetünk előadó teológiai tanára és vezérlőbizottsági tagja.

I. m.: (I. Magyar Zsidó Szemle 1923. I. szám).

Dr. Wallenstein Zoltán sz. Tárkány (Komárom vm.) 1898. II. 19. I. n. 1913—1921. (Közben az 1919/20. tanévben a berlini Rabbiner-Seminar hallgatója.) D. a. 1921. R. a. 1922. III. 2. 1921. ó. r. Komárom, 1923. ó. r. Pécs.

I. m.: Péchi Simon Psalteriumának forrásai, Budapest, 1921. (d.) — Az Izraeliták Rómában a császárság első idejében a héber tradicionális irodalom megvilágításában. Bpest, 1921. — A pápai izr. nőegylet törtéhez. Pápa, 1925. — Adalékok a pécsi izr. hitközség történetéhez. Pécs, 1926. — Cikkek a Blau Emlékkönyvben, az Egyenlőségben, a Komáromi Lapokban, a Magyar Zsidó Szemlében, a Mult és Jövőben, a Pécsi Lapokban, a Pécsi Naplóban, a Szigetvár és Vidékében, A Zsidó Évkönyvben.

Dr. Weisz Lajos sz. Napagédli (Morvaország) 1898. I. 3. I. n. 1914—1924. D. a. 1925. R. a. 1926. II. 16. 1924. ó. r. Mór.

I. m.: Babiloni elemek Jeremiás könyvében. (d.) (kéziratban).

Dr. Weisz Miksa sz. Budapest, 1872. X. 22. I. n. 1886—1896. D. a. 1895. R. a. 1897. II. 12. 1897. ó. r. Budapest. Intézetünk óraadó teológiai tanára.

I. m.: (I. Weisz Miksa irodalmi munkássága, Budapest, 1922.).

Dr. Weisz Mór sz. Verbó (Nyitra vm.) 1872. X. 2. I. n. 1889—1899. D. a. 1898. R. a. 1900. III. 1. 1900. ó. r. a pesti chevra kadisánál.

I. m.: A zsidók története Sicilia szigetén, Budapest, 1899. (d.) — Gans Dávid élete és művei és azoknak forrásai, Budapest, 1912. — Winterberg Gyula családfája, Budapest, 1912. — Magyar zsidó oklevéltár, Budapest, 1905. (Dr. Friss Árminnal együtt). — Cikkei a Bloch Emlékkönyvben, a Blau Emlékkönyvben, a Magyar Zsidó Szemlében, a Nyitramegyei Lapokban.

Dr. Weisz Sámuel sz. Nyirbátor (Szabolcs vm.) V. 29. I. n. 1895—1905. D. a. 1904. R. a. 1906. II. 19. 1907. ó. r. Budapest.

I. m.: Tanchum Jerusalmi Mursid alkafi című műve, Budapest, 1904. (d.) — Dr. J. Hertz Anglia országos főrabbiája, Zsidó Gondolatok c. művének magyarra fordítása, Budapest, 1927. — Cikkei az Egyenlőségben, a Magyar Zsidó Szemlében.

Dr. Weiszbürg Gyula sz. Erdőbénye (Zemplén vm.) 1866. VIII. 19. I. n. 1881—1891. D. a. 1890. R. a. 1892. II. 19. 1892. ó. r. Budapest, 1905. ó. főtktár Budapest. Mh. 1919.

I. m.: Midrás Leviticus Rabba, Budapest, 1890. (d.) — Cikkei a Magyar Zsidó Szemlében, az Imit évkönyveiben, a Jövőben, a Hitközségi Szemlében.

Dr. Weizskopf Arthur sz. Budapest, 1875. I. 18. I. n. 1889—1899. D. a. 1898. R. a. 1900. III. 1. 1900. ó. r. Rozsnyó, 1909. ó. r. Szentmarton, 1911. ó. r. Rózsahegy.

Dr. Wellesz Gyula sz. Budapest, 1872. XII. 31. I. n. 1886—1896. D. a. 1895. R. a. 1897. II. 12. 1898. ó. r. Csurgó, 1900. ó. r. Nagybittse, 1910. ó. r. Óbuda, Mh. 1915. IV.

I. m.: Ábrahám de Balmes, mint nyelvész, Budapest, 1895. (d.) — Rási élete és működése, Budapest, 1906. — Cikkei a Magyar Zsidó Szemlében, a Hacoféban, az Archeologiai Értesítőben, a Magyar Izráelben, a Magyar Zsinagógában, a Hagórenben, a Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentumsban, a Revue des Etudes Juivesben, a Freie Jüdische Lehrerstimmenben, a Mitteilungen für Jüdische Volkskundeiben, a Bloch Emlékkönyvben.

Dr. Wiesner Henrik sz. Alsómislye, 1868. IV. 30. I. n. 1887—1897. D. a. 1896. R. a. 1898. II. 15. 1900. ó. r. Buda, 1902. ó. r. Bezdán. Mh. 1922. XI. 20.

I. m.: Esztori Parchi Kaftor Vaferach, Budapest, 1896. (d.)

Dr. Winkler Ernő sz. Ujpest, 1894. I. 20. I. n. 1908—1918. (Közben egy évig a berlini Rabbiner-Seminar hallgatója.) D. a. 1917. R. a. 1919. III. 19. 1919. ó. r. Nagykanizsa.

I. m.: Adalékok a zsidó eskü történetéhez, Budapest, 1917. — Cikkei a Magyar Zsidó Szemlében.

Dr. Wolf József sz. Budapest, 1893. VIII. 6. I. n. 1909—1921. D. a. 1920. R. a. 1922. III. 2. 1922. ó. hittanár, Budapest.,

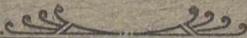
I. m.: Keleti befolyások Romanos bizánci himnuszköltő műveire Budapest, 1920. (d.) — Cikkei a *Múlt és Jövőben*, a *Budapesti Hírlapban*, a *Reményben*, a *Blau Emlékkönyvben*, a *Magyar Zsidó Szemlében*.

Dr. Ziegler Ignác sz. Alsókubin (Árva vm.) 1861. IX. 29. I. n. 1878—1887. (Közben egy évig a breslauer Jüdisch-theologisches Seminar hallgatója.) D. a. 1887. R. a. 1888. VI. 22. 1889. ó. r. Karlsbad.

I. m.: *L. Magyar Zsidó Szemle* 1927. (XLIV.) 336. old.

Ujpest.

Dr. Friedman Dénes.

NEUWALD ILLÉS UTÓDAI
KÖNYVNYOMDA
BUDAPEST, VIII., ÜLLŐI-UT 48.

